

MI, az EÖTVÖS-ALAP al

a VI. ker. Angyalföld

a ki, mint báró Eötvös József
fizetője, a TANITÓK HÁZA f
a TANITÓK HÁZA PÁRTO
neki ezen okiratot kiadjuk.

Budapest, 1903. augusztus havába

AZ EÖTVÖS

Tréfort Ágoston(?)
alelnök

Józsa Mihály
gondnok

RÉVAI ÉS SALAMON, BUDAPEST, VIII., ÜLLŐI-UT 18.

írott ELNÖKSÉGE * * * * * * * * *

elemi iskolát .... urat,

összes munkái nagy kiadásának elő-
iskolai internátus javát előmozditotta,
LÓ TAGJÁVÁ választottuk, s erről

ALAP ELNÖKSÉGE:

Dr. Göőz József
alelnök

lnök

Nagy Rezső
titkár

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF
ÖSSZES MUNKÁI
XX. KÖTET

LEVELEK
ÉLETRAJZ

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

ÖSSZES MUNKÁI

XX

LEVELEK
ÉLETRAJZ

BUDAPEST MDCCCCIII
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

*

LEVELEK
ÉLETRAJZ

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ARCZKÉPÉVEL

BUDAPEST MDCCCCIII
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.

Révai és Salamon könyvnyomdája, Budapest, VIII., Üllői-út 18.

LEVELEK.

LEVÉL KAZINCZY FERENCZHEZ.

(1) Pest, 30. decz. 1830.

Tekintetes Uram!

Közelget az idő, melyen mindenki szíve érzelmeit az előtt, kihez vonzanak, szabadon kitárja, légyen hát szabad nékem is mély tiszteletemet, melyet Kazintzy úr eránt már régen érzek,[1] s hódolatomat, mellyel mint magyar tartozom, nyilván kimondanom. Mennyit köszönhet hazám a tekintetes úrnak, én és minden igaz magyar mélyen érzi, mert alszik nagy erő minden nemzetben, de alszik, tsak a míveltség ébreszti fel, hazámba Kazintzi úr tette míveltségünk temploma első kövét, mellyből kilép majd a geniusz, ki most még szunyadó[2] nemzeti erőnket felébreszti, s tsúf nyugalomból, nemes életre ragadgya.

Hazám nyelvét s míveltségét több emberkor múlva elvite volna arra a léptsőre, melyen örvendve szemléljük most, — egy nemzet a jót eléri végtére mindég, nagy emberek tsak az által válnak nagyá, hogy a közönség lassú lépését sebesítik, — honunkban Kazintzy úr tette ezt.

[1] Ezután e két szó állott: *szavakba öltenem.*
[2] Itt e kitörölt szó volt: *haza.*

Mit kívánok ily férfiúnak, érzi keblem, de szók azt ki nem mondhatják. Éltet kívánok és egészséget, nyugalmat és szerentsét, nagy tettek emléke és nemes szív szerez hazámnak pedig több ily embert, akkor boldogabb nála a földszinén nem lesz.

Emlékezzen meg Kazintzy úr rólam is, ki vágyódó szemmel tekintek hazám tündöklő tsilagira, s bátran repülök feléjök, ha szárnyaim tsak viaszok s a forró nap sugaraitól olvadnak, már-már merülvén a feledékenség tengerébe, eszt gondolom: hazámért halok s vígan merülök el.

Alázatos szolgája

B. Eötvös Joseph m. k.

Kazintzy[3] úr engedelmével többször[4] s többeket írok.

[3] E szóban előbb a végső betű *i* volt, később *y*-ra javította.
[4] Itt alább e két szó állott: *reménylek írhat* . . . de kitöröltetett.

LEVÉL PULSZKY FERENCZTŐL.

(2) Bécs, 30. decz. 1845.

Kedves barátom!

Vedd ezennel szíves köszönetemet azon gyönyörű regényért, melylyel nekem s a közönségnek kedveskedtél, mert bármit mondjanak a szobatudósok, kik könyveik közt Pesten nem tudják, mi az élet alakja az ország legnagyobb részében s lakóinak túlnyomó többségénél, a *Falu jegyzője* mégis társasági életünk leghívebb képe, mesterileg felfogva, mesteri kézzel előadva, úgy hogy együttesen a tárgygyal, melyet festett, a művész kedves egyénisége is kitessék. Midőn azonban a *Falu jegyzőjé*-ről a *Pesti Hirlap* hasábjaiban szólok, mely még most is lapjaink közt a legolvasottabb, akkor természetes, hogy sem a regénynek helyesen feloldott bonyolításáról, sem a jellemek sikerült rajzáról, sem az előadás soha meg nem akadó költői folyamáról nem szólok, szóljanak erről kritikusaink, kik a *Falu jegyzőjé*ben csak a szépirodalmi művet látják, de engedjék meg, hogy én a regényt mint politikai tényt tekintsem, hatásáról szóljak s a tant vegyem vizsgálatom tárgyáúl, mely ifjabb gyermekéűl ezen irányregényt

szülte, s a *Pesti Hirlap* első hasábjait azóta, hogy Kossuth a szerkesztőségtől megvált, szüntelenül átlengi.

A regény tetszett a közönségnek, tetszett még azoknak is, kik abban a magok s körüknek arczképeire bosszankodva ráismertek, tetszett minden körben, — még inasom is kileste mindig a helyet, hová a füzeteket tettem, hogy azokat titkosan elolvashassa, — tetszett conservativeknek s liberalisoknak, de azért legyen mégis szabad kételkednem, vajon hatása olyan volt-e, minőt a szerző kivánt, mert az olvasás ezereknek szerzett ugyan élvezetet, de alig szerzett új barátot a *Pesti Hirlap*-nak. A *Pesti Hirlap*-nak mondom, nem a *Pesti Hirlap* elvének, a centralisatiónak, mert az iránt régen tisztában van magával a magyar közönség, sokat szól ugyan elvekről a gyűlésekben, de csak alkalmazásban ismeri azokat, német tanszerű (doctrinair) vitatkozásokba nem ereszkedik s csak gyümölcseiből tudja megitélni a fát. Ugyan azért megbarátkozott a *Pesti Hirlap* centralisáló elvével is, mióta tudja, hogy ez hazánk csak távol jövőjének körrajza, mely egyáltalában nem akadályoz téged, kedves barátom, abban, hogy a megyék hatóságának védelmében az előhadban megjelenjél, valahányszor azok által támadtatik meg, kik lapjokban e megyék legnagyobb barátai, tettleg pedig azokat ki akarják vetkeztetni erejökből, hogy caput mortuumként semmi egyéb ne maradjon hátra a megyei szerkezetből, ha az lombikjokon keresztűl hajtatott, mint az olcsó rossz administratió s egy hivatalvadászó, csuszó mászó, térdet fejet hajtó, tisztelgő deputatiókat kiküldő s fáklyásmeneteket rendező közgyűlés.

De ha a közönség nem is félti többé alkotmányunkat a *Pesti Hirlap* embereitől, ha meg is van győ-

zödve, hogy ők a szabadság szintoly hű s megtörhetetlen barátai, mint a *Hirlap* előbbi szerkesztője, mégis nehezen veszi, hogy alig észrevehető szinkülönbség miatt új zászlót emeltetek a liberálisok táborában, hogy hosszabb figyelmet nem fordíttok a megyei életre, hogy sok megyékben levelezőkről sem gondoskodtatok, hogy Erdély s az Unió csaknem egészen elmaradt a *Hirlap*-ból, hogy a protestáns egyház újabb nevezetes mozgalmairól hallgatott, s hogy a centralisatió kérdésében beéritek a polemiával azon emberekkel, kikről tudjátok, hogy nálok a megyei szerkezet tisztelete csak csengő ércz és zengő czimbalom. Bocsássátok meg, hogy véleményemet oly nyiltan fejezem ki, minthogy azonban a liberális pártnak nincsen egyéb organuma, mint a *Hirlap*, megvárom hazaszeretetetektől, hogy pártunk azon szinezetének is nyitva álljanak hasábjaitok, mely kevésbbé törődve a távolabb jövővel, a mostani körülmények közt ugyanazon ügyekért s ugyanazon fegyverekkel küzd, melyekkel s melyekért ti is küzdöttetek. Mert ha mi a centralisatiót nem is tűztük ki vágyaink non plus ultrájának, elveitek alkalmazásában csaknem mindenütt veletek egy téren állunk. Hiszen mi is akarjuk s akartuk mindig a kormány felelősségét, az országgyűlési verificatiót, az adó legtetemesebb részének az országgyűlésen történendő kivetését s elosztását, akarjuk az ország egységét s ugyan azért a törvények codificatióját, s akarjuk a collegiális formák megszüntetését, melyek a felelősséggel össze nem férnek.

Mik tehát azon életkérdések, melyekért érdemes lett volna azoktól elválni, kikkel oly soká s oly híven egy sorban küzdtetek s kiknek soraiba most mindig beléptek, valahányszor ez nemcsak dicsőség-

gel, de veszélylyel is jár? vagy talán az, hogy mi nem akarjuk rögtön eltörülni a követutasításokat, mert nem bízunk még sem a nemességben, hogy a megyei élet lankadásával a közdolgok s a szabadság iránt meg ne hüljön, sem a képviselőkben, hogy a csábításoknak ellentálljanak akkor, midőn a sajtó nem sujthatja szigorúan az elvváltoztatásnál a könynyelműséget vagy árulást, — vagy az, hogy mi a választásokban látjuk az alkotmány egyik palladiumát s azt kezünkből nem akarjuk kibocsátani mind addig, míg nem leszünk tökéletesen biztosítva, hogy a kormány soha nemzetellenes szellemű férfiak kezébe nem kerülhet, kik parlamentáris taktika és vesztegetés által a képviseletet üres formává tehetik. Hiszen mind ezek talán nem annyira nevezetesek, hogy miattok bárcsak hírlapban is el kellene egymástól válnunk, fogjunk inkább kezet s adjunk helyet nyílt kérdéseknek is, melyek úgy sem oldathatnak meg tüstént; álljunk össze most, midőn a veszély több mint egy oldalról fenyeget, midőn még nemzetiségünk kérdése is minden hitegetések daczára bizonytalan alapon ingadozik. Ugyanazért hagyjatok fel az új évvel (1846) a pusztán tanszerű értekezésekkel, hiszen ti elmondtátok már centralisáló szervezeteteket, mi elvben nem nyilatkoztunk ellene, sőt a jövő teendői közé sorozzuk azt, de szemeljük ki belőle már most is, a mi a jelenben kivihető, a mi a legközelebbi jövő feladata, minek megfontolása a közelgő országgyűlés tekintetéből is mellőzhetetlen.

Hadd csevegjen eddig a *Budapesti Híradó* ismert unalmas modorában, s tekintsen szét a teendők körül,*

* A *Híradó* ez időben czikksorozatot közlött ezen czím alatt: *Széttekintés a teendők körül.*

s keressen főkép módokat, miként szerezhetne magának több előfizetőt: nekünk sem arra, sem privát subventióra szükségünk nincs, az olvasó közönség a mienk, mihelyt a theoria mezejét elhagyjuk, mert Goethe szavaival:

Grau ist alle Theorie
Doch grün des Lebens goldner Baum.

Szóljunk tehát a legközelebbi országgyűlés teendőiről, a centralisatió elvének szemben tartása mellett, mondjuk meg, mennyire szükséges, hogy gróf Széchenyi István működése törvény által emeltessék ki a királyi commissió keretéből, s hogy az országos közlekedések igazgatósága oldassék fel a collegialis formák bilincseiből, s elnökének személyében foglaljon helyet nemcsak a főrendeknél, hanem a KK. és RR. tábláján is, valahányszor országos közlekedésről van szó; mondjuk ki, hogy a börtönök országos igazgatóságát hasonló módon akarjuk alakítani, egy legfelsőbb kinevezéstől függő, az országnak felelős igazgatóval, ki hivatalánál fogva az országgyűlés mindkét táblájának tagja. Alkalmazzuk a centralisatió elvét az igazság kiszolgáltatására; hozzuk indítványba a törvényszékek egyszerűsítését, a polgári pereknél a kettős felebbvitelt ugyanazon legfelsőbb itélőszékhez, mi által a tárnokszék s a személynök-szék módosulna; szóljunk, ha tetszik, a népnevelés centralisálandó elrendezéséről, mely ellen nekem némi kifogásaim is volnának, de szóljunk az elv alkalmazásáról kicsinyben vagy nagyban s a mint a discussiónak teste is lesz, majd fellobban a *Budapesti Híradó* embereinek haragja, kik most annyira örűlnek a *Hirlap* irányának, mely csak a jövő előkészítésével foglalkozik, mialatt a liberálisok nagy része mélyen alszik,

s a sérelmek terére szorítva, készületlen közönség előtt lép az országgyűlés szinpadára.

És ha ti, barátim, átjöttök az általánosságok teréről a specialitások mezejére, elégséges tért engedve a *Hirlap* hasábjaiban a liberálisoknak tőletek némelyekben eltérő részének is: akkor engedjétek meg, hogy mi is gyakrabban állhassunk soraitokban, hogy melletted; kedves barátom, kihez politikai életem első perczeitől mindig oly közel állék, én is járulhassak hirplaptokban hazánk átalakúlásának nehéz munkájához. — Isten hozzád.

LEVELEZÉS GR. SZÉCHENYI ISTVÁNNAL.

Kívül:

A Monsieur le Comte Etienne de Szécsényi
à Pest.

(3) 10. Junius 1838.

Édes Gróf!

Mély fájdalommal értettem, hogy némely emberek Gróf urat ellenem — nem tudom, mi okból — felingerelni kivánván, előbbeni Piqueniquen történt véletlen lábrahágásomat, Gróf urnak, feltettnek — és mint egy megvetés jelét magyarázták. Mi adott e véleményre okot, én valóban nem tudom, mert az, ki megbántani akar, engedelmet nem kér; hogy én ezt tettem, arról, reménylem, pedig emlékezik.

Azt vitatják: én a' Grófot gyülölem. Valyon miért? Azért-e, mert a' Gróf hazámnak sok jót tett? (mely nagy oka a' gyülölségnek sok ugynevezett hazafinál), vagy azért, mert talán némely ellenkező politicus véleményeim vagynak? Nem egy-e mind kettőnknek kivánata; nem egy hazáért dobog-e' szivünk? És ha

oly gyenge volnék is, hogy nem a' czélt, csak az utakat nézném, oly alacsonynak vél-e a Gróf ur, hogy egy láb-tapodással bizonyitnám bosszumat; oly gyenge eszünek, hogy láb hágásnál véleményeim bebizonyitására egyéb okot nem találhatnék? — De bizonyos vagyok, ezt Gróf úr nem hiszi; ily alacsonyan másról csak alacsony gondolhat. —

Én Gróf urat pedig becsületes nevemmel bizonyossá teszem, hogy akár mi történt köztünk, a' mi a' Grófot megbánthatá, mind véletlen volt, és hogy ezt, mindeniknek, ki ezen kételkedik, akár mi módon bebizonyitani fogom, mert foljon el inkább utolsó csepp vérem, mint hogy azt mondhassa valaki, nem tiszteltem az érdemet, és durvasággal fizettem annak, kinek irántam mutatott szivessége csak barátságot érdemelt. Melyért kérem Gróf urat, legyünk barátok, hogy hazánknak szebb jövendőt készítsünk, mert magányossan lehetünk ugyan annak diszére, de csak egyesülve segíthetjük.

Barátja B. Eötvös Jos.

Kérem tessék e' levelet mindeniknek, ki még emlitést tesz e' vetélkedésünkről, nem önnön becsülete mentségére, mely meg nem bántódhatott, hanem csak kedvemért megmutatni.

---

(4) Sály, III/1. 841.

Tisztelt barátom!

Körüljárván Borsod- 's Szabolcsban, az utolsó két hetet pedig majdnem kizárólag Sz.-Mihályon töltvén, hol Emil betegen fekszik, csak most jutott arra időm, hogy — igéretem szerint — irjak A hol jártam, mindenütt s mindazoknál, kikkel e tárgy iránt

szóltam, a *Hirlap* köz tetszést nyert, hogy — kivéve természetesen a haladás megrögzött elleneit — nem találtam csak egyet sem, ki e részben veled egyet értene, sőt ha azon aggodalmakat, melyeket e lap némelyekben gerjeszte, közöltem is, mást felelne, mint hogy egyátaljában bennek osztoznia nem lehet. S evvel kivánatod szerént megfeleltem kérdésedre; most legyen szabad nyiltan s őszintén szóllanom hozzád magadhoz, kinek nézetei talán különbözők azoktól, melyeket én követek, de kinek országos állását sokkal hasznosabbnak s hatását jótékonyabbnak tartom, mint hogy tökéletes igazságra nem érzeném magamat lekötelezve iránta, ha bár azon veszélylyel volna is, hogy barátságod, mely szivemnek oly kedves vala, ez által csökkenni fog.

Én a *ps Hirlap* ellen való fellépésedet oly dolognak tartom, mely minden most történhetők között a a legkárosabb, s melyről, mint Mirabeau Siéyès hallgatásáról, elmondhatnám: c'est une calamité publique. Figyelmessé téve azok által, miket, midőn utolszor veled valék, a *Hirlap*-ról mondál, mihent haza jöttem, vezérczikkelyeit az utolsóig végig olvastam, s ha erántok való véleményemben csalódtam is (mert én megvallom, jól megfontolva mindent, őket lázitóknak nem tartom), legalább azon meggyőződéshez jöttem e czikkelyek olvasása után, hogy ellenek való fellépésed nem e lap szerkesztője, hanem erántad csökkentené meg a közbizodalmat, hogy pedig ez a közügynek legnagyobb kára nélkül nem történhetik, azon, úgy tartom, senki kételkedni nem fog.

Jól tudom én nézeteidet a közvélemény iránt s magam is egyike lévén azoknak, kik inkább magok lábaim állnak, mint hogy a tömeg által felemelve ide s tova hurczoltassanak, helyeslem e nézeteket.

A közvélemény eszköz, a többségnél ön, egyes becsületes embernél a közjó előmozditására, de eszköz mindég s nem egyébb; ki néki néha ellentállni nem tud, s laptaként kezébe adja magát, mint lapta pillanatokra magasra jut, de csak hogy annyival inkább sülyedjen ismét; a jövő nagy férfiait nem a kor kedvenczeiből szokta választani, s annyi emlék között, mely való érdemnek állittatott, nincs talán egy, melynek mintája nem készülhetett volna azon sárból, mely az élő érdemesre hajittatott; de mind e mellett a közvélemény hasznos eszköz marad mindég, s éppen mert a leghatalmasabb, azért szorgalmatos munkás, mint te, nem veti ki kezéből a legszükségesebb eseten kívül; hogy pedig a jelen eset nem tartozik azok közé, arról kételkedni nem lehet; nem csak, mert most, hol a vidéki véleményeket ösmerem, biztossá tehetlek, hogy: a lapnak hatása távolról sem oly kártékony, mint gondolád, de mert még azon esetben, ha az volna, fellépésed — bármi nagy legyen is annak fontossága s tekintete — azt nem fogná változtatni.

Te a haladás embere vagy; mit ez ügy mellett tevél, több, mint hogy barátaid vagy elleneid valaha elfelejthetnék; a *Hirlap*-ban nincs egy elv, mely nem volna *Stádium*-odban felállitott elveidnek világos következménye s valyon ha ellene fellépnél, azokból, kik elleneid, már csak azért is, mert név, mint a tiéd, nem lehet irígyek nélkül, nem találkoznának-e számtalanon, kik e lap védelmére felszólalnának, csak már mert Téged ellenei között látnak? Valyon nem fognának-e tátott torokkal változékonyságodról kiabálni? s végre magokkal ragadni azon egész csoportot, mely emelkedni gyenge, megelégedni aljas állásával hiú, abban keresi egyenlőségét, hogy min-

den ellen, mi magasabban áll, harczra kél; hidd el, barátom! nem lehet más következése fellépésednek, mint ez, s ki azon bámulatot, melyet barátidnál ezen dolognak csak mendemondája gerjesztett, azon kárörömet, melylyel a haladás ellenei felőle szóltak, látta s hallotta, az nem kételkedhetik ebbeli meggyőződésem helyességéről, s ha a közjó csakugyan szivén fekszik, nem tehet mást, mint arra kérni, hogy e feltételről mondjál le.

Haza érve, kevés napokkal később levél által tudósittattam, hogy egy valaki Heckenastnál e tárgy iránt szólt s hogy a *Hirlap* szerkesztősége igen szeretné ösmerni mind a te, mind szegény magamnak nézetét; én e dologban irtam Szalaynak, s e levélnek kivonatját, a mennyiben tisztán a tárgyat illeti, e sorokhoz rekesztem, nemcsak, mert kötelességemnek tartom tudtodra adni, miket felőlled irtam, de mert a *Hirlap* utóbbi czikkelyeinek mérsékeltebb hangjából itélve, a levél, mely Kossuthnak kezébe jött, talán nem egészen hatás nélküli vala.

S most még egyszer kérlek, engedj meg nyiltságomnak, melylyel e fontos tárgyban tanácsot adni merészeltem, mely tőlem nem kéretett, sőt hihetőkép nem is váratott; talán a nyiltság, melylyel utolsó beszélgetésünk alatt velem szóltál, kötelességgé tevé ezt, s ha véleményed más, e rövid pillanatok, melyeket levelem olvasása elrabolt, legalább jó szándékból vétettek el tőled.

Egy idő óta távolabb kezdénk állani egymástól; ki ennek oka, — én nem tudom s nem akarom megvizsgálni, s ha a jövőre tekintek s látom azon bizodalmat, melyet te felső táblánk oppositiójába helyhezel, s én nem oszthatok: félek, barátom, idők jöhetnek, hol még távolyabb esendünk; hála az

égnek, hogy egyike vagy azoknak, kik nagyobbak, mint hogy csak azoktól látszanak, kik mellettek állanak, s bár mennyire elkülönözve, bár mennyire taszitva viszonyok által attól, kivel egykor kezet fogni ifjuságomnak büszkesége vala, én, ki éltemet a haladásnak szentelém, meg fogom látni távolról is azt, ki honnunk haladását megkezdé s nem felejteni soha, hogy ki nehéz ösvényen az első lépést megtevé, ki először ki merte mondani a szót, midőn az még minden inkább, mint népszerü vala, ezerte érdemesebb, mint mi, habár mérföldeket haladnánk ez ösvényeken, habár egész könyveket irnánk ez egy szó felett.

Tisztelő barátod
Eötvös.

A SZALAYNAK IRT LEVÉLBEN PEDIG EZEK ÁLLNAK:

Szétsényi haladás embere, oly mértékben-e, mint mi? vagy talán valamivel kisebben? nem tudom, de haladás embere minden esetre, s olyan, ki aristokratikus formája által mágnási tömeginkre sokkal inkább hathat, mint bár ki más, ha nem volna is viseletében azon okosság s ügyesség, mely épen meggyőződés nélküli okosságok vezetésére elkerülhetetlen.

Szétsényi hazánkban a haladást megkezdé, s ha nem volna más, már mert neve ezen haladással felbonthatatlanul összvekötött, érdekéből nem kivánhatja, hogy e pályán már most megálljunk s ez az, mi őt arra birá, hogy a hirlap iránt elégedetlenségét némely barátjai előtt kijelentse, mit ezek baráti közlésként talán sokkal helyesebben elhallgattak volna.

A *Pesti Hirlap*-ban kimondott elvek oly tisztán és keserüen állnak elő, hogy ha ezen lap igy folytatódik, szükségkép a mágnási oppositióba szakadás történend. Minthogy tehát Szétsényi ezen szakadástól fél, azt mindenesetre idő előttinek tartja, a hirlap őtet ki nem elégitheti, nem mi az elveket illeti, (mert hisz a hirlapba nincs egy elv, mely nem volna Szétsényi munkáinak világos következése), de csak a tonusra nézve, melyet Szétsényi s melyet sokan, kikkel szóltam, szerfelett keserünek tartanak, oly időben, melyben még a reactiónak sehol jelei nem mutatkoztak, s oly aristokratia ellenében, mely ha nem is benső érzelmeiben, legalább tetteiben józanabb s nagylelküebb Európa minden nemes testületeinél.

Ez Szétsényi nézete; hibás talán, de mindenesetre olyan, mely eddigi életével ellentétbe nem áll s talán szerfeletti óvakodás, de bizonyára nem rossz elveknek következése, s annyival természetesebb, menynyivel bizonyosabb, hogy ezen a jövőtől várt rossz következések már most is, a hirlap első 10 számai után mutatkoznak, s annyival ijesztőbbek, mennyivel inkább észre vehető, hogy e viszálkodások, melyek most Zsedényi s hozzá hasonló urak által tapsolva fogadtatnak, a kormányi párt előtt váratlanok nem valának.

Hogy Szétsényinek nézetei figyelmemet magokra vonták, hogy látva egyfelől a kormány embereinek rendkívüli örömét, másfelől pártomnak szétoszlását, s meggondolva, hogy a censura mindent, mi a hirlapban a kormány ellen mondatnék, kitörülvén, s csak azt hagyván meg, mi megyei hatóságaink ellen mondatik, sokakat municipalis szerkezetünk ellen fellázithat, én is nem tagadtam e vállalatnak rész-

letes veszélyeit, sőt azt sem, hogy első következésként talán visszalépést látandok, teljesen igaz, mást nem mondtam s nem hittem soha.

Hogy Kosuth talán jobban tenné, ha előadásait néha mérsékelné, vagy legalább az addig történtek felszámolása által enyhitené, elhiszem. Véleményem szerint nem ártana, ha néha mágnási oppositiónk egyes tagjai melleslegesen emlitve dicséret által odaédesittetnének, hol meggyőződés őket soha megtartani nem fogja; ha kimondatnék, mit remél a haza mágnásaitól, mit vár ily szép előzmények után, hogy így miután már a hiuságot soha a politicából kirekeszteni nem lehet, neki oly irány adatnék, mely hasznossá válhat. Mindez, mondom, történhetne a nélkül, hogy a hirlap szilárdsága általa szenvedne, mindez jó s tanácsos volna talán, de véleményem szerint mégis mindez olyan, minek hiánya engem soha arra birni nem fog, hogy a hirlap ellen, mig az e megkezdett pályán tovább halad (azaz valóban nem lázit), nyilván csak egy szót szóljak.

Igaz, fognak történni visszaélések; mihent a birhatási jog, törvény előtti egyenlőség, adó s a t. a felső-tábla szőnyegére kerülendenek, az oppositio el fog oszlani, pedig annyival inkább, mennyivel tisztábban kifejté a hirlap eddigi elveinek végkövetkezéseit. A nemzet, mely mult országgyülésünk alatt a fejlődő erőnek tapsolt, fájdalommal fogja látni ezt, s nem fognak hibázni, kik e visszalépést egenyessen a hirlapnak tulajdonitandják s talán nem egészen ok nélkül szemére fogják hányni szerkesztetőségének, hogy erős hangja által az önérdekeket üdvös álmokból felrázá s idő előtt szétoszlatá azokat, kik még egy pár évig együtt mehettek vala; de teljes meggyőződésem szerint ennek később vagy előbb meg kellett

történni ugy is, s végre még nagy kérdés, nem hasznosabb-é, ha az alsó-tábla küldőji e tárgyak iránt felvilágosittatnak, mint ha a felsőbbnek kisebbsége még egy ideig tovább hangoztatja szabadelvü nyilatkozásait. Ugy is nem ágaiban, gyökerében kell jobbitani nemzetiségünk beteges fáját s csak ha földjét körül kapálták, viruland magas sudara, ha azt nem teszszük, oltványaink el fognak romlani, bármi nemeseknek látszassanak is.

Ez véleményem a hirlapról; ha a *pillanatot* tekintem, osztozom Szétsényi véleményében, s hiszem, hogy egy időre visszalépésekre vezethet: ha a *jövőt*, meg vagyok győződve jótékonyságáról, minden esetre pedig soha, mig mostani szinét megtartja, ellene fellépni nem fogok. Ha Kosuth a felső-táblának oppositióját hasznosnak tartja s szétoszlatni nem kivánja, jól teendi, ha lapjában, a mint előbb érintém, némely hiukat kecsegtetend, főkép azért, mivel e házában nem hibáznak, kik szándékait már most is kétségbe veszik.

EHHEZ EÖTVÖS A KÖVETKEZŐKET IRTA HOZZÁ SZÉCHENYI SZÁMÁRA:

Ez nyilatkozásom a *Hirlap* iránt, melyet szükségesnek tartottam, nehogy tiszta szándékaid valaki által fére magyaráztassanak; úgy tartom, a mint elébb mondám, hogy e sorok Kosuthra hatás nélkül nem valának, kérlek, tartsd e sorokat egészen magadnak; — ha valamit parancsolsz, leveleidet utasitsd par Harsány á Sály.

---

(5) Pozsony, 1847. november 11.

Kedves barátom!

F. hó 7-én írt becses soraidat tegnap vettem öcséd kezeiből. — Igen sajnálom ipád elhunytát. Ő talpig becsületes ember és lelkes hazafi volt! Béke hamvainak! Nődet tisztelve köszöntöm és őszintén osztozom fájdalmiban.

Barátságos soraidnak veendem hasznát. Állásom oly különös, új pályám oly sikamlós, hogy nem járhatok elég óvakodással el, mikép »gyanú ne érjen!« S ily alkalomkor megbecsűlhetlen a barátságos figyelmeztetés, az őszinte intés; és én ilyennek tartom és veszem is soraid minden szavát!...

A legokosabb ember, ha valóban okos, sokszor nem adhat magának tanácsot; mert helyzetében nem láthat eléggé világosan, mi történik körűlte. Ily esetben vagyok most én, és háladattal veszem minden észrevételeidet.

Czélom ernyedetlenűl egy! Honunk vagy inkább nemzetünk alkotmányos felvirágzása. — Ehez közelítni .... minden módon, minden úton, minden mozgató erővel (propeling pover): ím ez, mi után vágyok.

De kérdem, ilyest eszközölhetni-e ügyes és szerencsés gyakorti kóválgás nélkűl?

Alkalmazása ennek most íme ebbűl áll, mint gondolom:

Várni, sokat hallgatni, minden párt jobbjaival engesztelődni .... szabad tért engedni minden kis szerepelni akaró hiúságnak, stb. stb.

De e mellett torkon is ragadni kiméletlenűl az indiscrét gyanusítgatókat! Én *csaknem* (Kendét például nem) minden követet személyesen felkerestem. »Magyarok vagyunk, ne csépeljük egymást stb.!«

Lakásom meglehetős (Mosonyi csárda). 8, 10 naponként ebédre ... Kossuthnál, Szentkirályinál, Szemerénél stb. voltam ... Ámde egyhez — most nem nevezem, Don Quichotte de l'ancien régime — peregjen csak le .... a sok cerimonia A. Gyulával és Wenk. Bélával megyek. — Igaz-e, hogy az Úr azt mondá .... hogy majd meglássuk a mosonyi csárdábúl nem leszen-e Pechovich-csárda. S ha igaz .... ám akkor gazember, ki ilyest állít és golyó elibe!! — stb.

Most csak ennyit .... mert nem igen birom fejemet semmire! Sírni tudnék, hogy nem vagy követ, és nem vagy itt ...

Szándékom tiszta, becsületes, erényes! Nincs megtagadás, mire kész ne volnék! Ez egyedűli lecsillapítóm, reményhorgonyom! A többit az égi lakosoknak, M. ország szellemének hagyom át ...

Majd ha specialitásokba ereszkedünk: Horváth-ügy, — Helyettesek dolga stb., akkor állásom bajosb lesz. Egy részrűl az utasítás köt, más részrűl ... magasb nézet! ... Én úgy hiszem, igen sokat fogok hallgatni.

Egészben mindenünnen meglehetős hangulatot veszek észre, s oly szerencsés, oly fiatal kedélyű, ha akarod, oly bolond vagyok, hogy sokat reméllek!

Isten áldjon, szemeim nem győzik, ... kiég a lámpa .... de irántadi barátságom, bizalmam lángol, növekedik és .... elszenderedni csak a 6 deszka közt fog!

Sietve

Széchenyi István.

Trefortot köszöntöm.

LEVÉL LÓNYAY GÁBORHOZ.

(6) Pest, 1848. ápr. 20.

Kedves barátom!

Minden surlódások elkerülésére szükségesnek láttam tárczámnak kezelését ugy rendezni el, hogy minden vallásfelekezetnek vallásos ügyei egészen elkülönözve egymástól igazgattassanak. Erre három sectiót fogok felállitani, egy katholikust, egy protestánst, s egyet a görög nem-egyesültek számára. Ha a baráti viszonyra emlékezel, mely közöttünk évek óta létezik, természetesnek fogod találni, ha a protestáns sectio főnökének helyét számodra tartottam fel, ugy nem bámulhatod azt sem, hogy miután e helynek általad elfogadása az összes protestáns státus között véghetlen megnyugvást szülne, most téged erre mint barátod s a haza nevében kérlek.

Senki nem tudja nálamnál jobban, mily áldozatot hoz, ki jelenleg hivatalt vállal el, de ismerlek s bizton számolok hazafiságodra; ne tagadd meg kérésemet, s jőjj vagy irj mentül elébb

hív barátodnak
Eötvös Józsefnek.

LEVELEK TOLDY FERENCZHEZ.

(7) Ostende, 11/VIII. 56.

Tisztelt barátom!

Szalaynak levele, melyben az értekezés czímlapján meghagyott hibáról tudósított, csak akkor jutott kezembe, mikor 8 példányt már elosztottam; képzelheti, mennyire boszankodtam. Heidelberg felé utazván vissza, a Bunsen, Kreutzer és Schossernek adott példányokat sajátkezüleg ki fogom javítani, Hammernek és Follmerayernek írtam, de a három példányról, melyet Angliába küldék, nem tudom, kinek kezébe jutottak, minthogy azokat egy ösmerősömre bíztam, ki azokat hasonló tárgyakkal foglalkozó angol tudósok között elosztani igérte s a könyveket elküldvén, maga egy nagyobb utazásra készült. Minthogy a munka kijavított czimlappal később a közönség kezébe kerül, az egész, reménylem, csak sajtó hibának fog vétetni, ámbár mint olyan is legalább gondatlanság hirébe hozhat. Bécsben tartózkodva s egy tegnap onnan vett levél szerint biztos reményem van, hogy a Kisfaludy-Társaság uj alakításának ezentúl akadály tétetni nem fog. Mihent haza jövök, — mi valószinüleg a jövő hó kezdetén történik, —

nem mulasztva időt, a Társaság nevében azonnal be akarom adni folyamodásomat. Erre szükséges, hogy főkép annak financialis állására nézve tisztában legyek, s azt a folyamodásban előadhassam. Kérem tehát Önt, szerezze meg az erre szükséges adatokat s okmányokat, úgy is a felszólításoknak s kérdezősködéseknek egész sora intéztetett e tárgyban hozzám, s nyilt — és pedig némiként megérdemlett — megrovást csak úgy kerülhetünk el, ha ez ügyben egy pillanatot nem vesztünk többé. Ha valaha, úgy Önnél, ki Kisfaludynak barátja s a társaságnak alapítója s lelke volt, felesleges minden buzdítás, fogadja tehát kérésem bővebb indokolása helyett csak azon őszinte tisztelet kifejezését, melylyel maradok

alázatos szolgája
Eötvös József.

A bibliotheque des D. de Bourgognenál megtettem a szükséges lépéseket; még ez évben egy 25 íves kötet okmányokat kapunk ezen oly érdekes gyüjteményből.

---

(8)

Kívül:

T. cz. Toldy Ferencz titoknok urnak
tisztelettel, *Pesten*

A m. t. Akadémia leveleivel, Uri-utcza, Tratner-Károlyi ház.

Postabélyegző: *Oroshdza.* Jul. 20-án 860.

Toldy irásával alatta: Vett. 23.

Tisztelt barátom!

A sürgöny, mely Kegyed levelét hozá, épen éjfélkor érkezett hozzám. Miután első álmomból felverve, első pillanatban azt hivém, hogy családomat baj érte, ma egész nap fáj fejem, s így természetesnek

fogja találni kérésemet, hogy más alkalommal, ha közlése nem nagyobb fontosságu, mint a jelen esetben, azt csak közönséges levélben küldje. Csőszöm úgy is naponként elmegy a postára, s ha levelét csak ma reggel kaptam volna, nem késünk a válaszszal. Mi már most a nagy gouvernementalis kérdést illeti, az egész abban áll, hogy én az említett ebédhez két meghivást kaptam.

Az elsőt valamely hivatali szolga hozta fel a Svábhegyre s ezt (mit a Herczeg meghivásainál is tenni szoktam), felírva reá: »Kann wegen Unwohlsein nicht die Ehre haben, zu erscheinen«, azon ember által visszaküldöttem.

A másodikat az Akadémia szolgája hozta fel, de csak pénteken s ezt, miután már válaszoltam, nem küldém vissza, — alkalmasint most is a Svábhegyen lesz.

Vasárnap lejövén, el akartam menni Benedekhez, hogy meghivási látogatásomat megtegyem, de akkor ő már elutazott, s így az explicatiót akkorra kell halasztanom, ha majd mindketten visszatértünk.

Közölje ézeket a nagyérdemü tanácsnokkal, ki a fontos telegraphicus dépêcht szerkeszteni fogja s érezze magát oly jól s jókedvüen, mint én érzeném magamat, ha múlt éjjel fel nem költenek.

Őszinte barátja
Eötvös.

---

(9)

Kívül:

T. cz. Toldy Ferencz urnak
meg. tiszt.

Buda, 20/IX. 861.

Tisztelt barátom!

Jövő hétfőn, e hó 30-án, délután 4 órakor az irói segélypénztár ügyében ülésünk lesz Károlyi Ist.

szállásán; kérem, jöjjön el az ülésre és tudassa az órát Tóth Lőrinczczel, és ha más valakivel öszvejön, kik utolsó ülésünkben részt vettek, hívja meg. Károlyi, mint hallom, pár nap múlva elutazik, és szükséges, hogy ezen ügy már egyszer mozgásba jőjjön.

Hive
Eötvös.

---

(10)

T. cz. Toldy Ferencz titoknok urnak
tisztelettel

Pesten, 6/X. (1860.)

Kedves barátom!

Erős náthám van, s azért, hogy magamat el ne rontsam, ma nem jövök a városba. Kérem, tudósítsa erről a sectiót, mely teendőit nálam nélkül is elvégezheti. És most még néhány szót, de csak magunk között. Szeretném, ha a választásoknál a lehetőségig szigoruak lennénk. Ha valaki Falkot ajánlja, ki Galotti kiadása által mint geographus osztályunkhoz tartozik, nem ellenzem, egyébiránt mentől kevesebb választatik, annál jobb, s főkép arra kérem Önt, intézze a dolgot úgy, hogy sógorom a sectio által ne proponáltassék. Épen mert azt hiszem, miként ha egész utazási munkája kijött, e megtiszteltetésre érdemesnek fog találtatni, azért nem akarom, hogy az, mit akkor megérdemel, neki most mint kegyelem adassék. Ön ismer, s tudja, mennyire restelleném, ha csak azon gyanú háramlanék is rám, hogy az Académia tagjainak barátságával pártfogoltaim érdekében visszaéltem; és sógorom választása, ha most történik, hol munkáját még senki nem ismeri, szükségkép hirlapi megjegyzésekre adna alkalmat, melyek sem

neki, sem nekem, s főkép az Académiának hasznára nem szolgálnának. Sapienti sat. Ég áldja meg Önt. Holnap a templomszentelés után Pestre jövök.

Hive
Eötvös.

---

(11)

Kívül:

T. cz. Toldy Ferencz titkár urnak
megkül. tiszt.

8/VII. évszám nélkül. (1861.)

Tisztelt barátom!

Midőn a kivánt váltót ide zárom, nem titkolhatom el meglepetésemet rejtélyes sorai felett, melyekből csak annyit értek, hogy Révay tanszékére kineveztetett, miből azonban nézetem szerint éppen nem következik, hogy Önt az Académiánál elveszítsük. Bővebben fogunk szólni e tárgyról, s azért kérem, jőjjön hozzám szerdán 9 óra után, mert csak ez nap lévén ülésünk, a keddet még családom körében töltöm.

Őszinte tisztelettel

hive
Eötvös.

---

(12)

22/X. (1861).

Tisztelt barátom!

Nem válaszolhatok kérdésére. A tisztviselők, kikről minapi ülésünkben szóltam, nem az Archeologiai-bizottmányok, hanem a közoktatás és belügyministerium által neveztettek Francziaországban. A czimet nem tudom, emlékezem azonban, hogy 836-ban

Merimée neveztetett ki ezen hivatalra, s ha a bibliothekában (mint hiszen) ujabb Ismerettár létezik, itt a czimet Merimée nevénél megtalálhatja. Ha nem csalódom : inspecteur.

Tisztelettel

alázatos szolgája
Eötvös.

Köszönettel visszaküldöm Wieland biographiáját s egy könyvet, mely az egyetemi könyvtárból nálam volt.

---

(13) 8/12. 870.

Rajta Toldy kezétől; Vettem dec. 7-kén estve.

Tisztelt barátom!

F. hó 6-án hozzám intézett sorait csak ma vevém. Sajnálom, hogy az azokban kifejezett kivánatot nem teljesíthetem, nem csak, mert nincs időm, de azért is, mert ellenkezik nézeteimmel. Legjobban szeretném, ha a közönség és én soha sem ismerkedtünk volna meg egymással. De miután ez megtörtént s elég vigyázatlan voltam csaknem húsz kötettel a nyilvánosság elébe lépni, legalább nem akarom, hogy ezen ismeretség még intimebb legyen. Eleget nyomattam ki, min a jó- vagy rossz-akaratu kritika elmésségét gyakorolhatja, — ahhoz, miként támadtak az egyes művek s miként jutottam meggyőződéseimhez, a publicumnak nincs köze, és ha már vázlatos életrajz kivántatik, az adatok, melyek a Conversations Lexiconban, vagy, ha több kell, azok, melyek Csengery *Szónokok könyvé*-ben foglaltatnak, bőven elegendők; a többit Ön phantasiája fogja pótolni, akár világosabb, akár sötétebb modorban, ezt egészen művészetére

bizom. Ily mesteri kéztől köszönettel fogadom arczképemet, még ha kissé Rembrand modorában tartatott is, és több árny, mint fénypont lesz benne. Egyet rectificálnom kell: nem neveltettem soha más, mint anyám által, Lilien nagyatyám házánál, de nagyszülőim minden befolyása nélkül.

Őszinte tisztelettel

alázatos szolgája
Eötvös József.

TÖREDÉKEK A CSENGERYHEZ IROTT LEVELEKBŐL.

(14) München, 1850.

Miért távoztam el? azt annak, ki engem s lelkületemet ismeri, könnyü, — másnak lehetetlen megmagyarázni. — Ily viszonyok közt tökéletesen hasztalannak éreztem magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármi nagy czélt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tudok s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előre haladhat.

---

(15)

Nőm és gyermekeim körén kívül alig van életviszony, melyet meg nem keseritettek volna nekem. Átmentem mindazon fájdalmon, melyet munkáimban kifejeztem.

---

(16)

Életem tanulsága mind tudományos, mind emberismereti tekintetben, fájdalom, nagyon is elevenen áll előttem. Az egyes leczkékről, melyeken e tant szereztem, csak annyit tudok, hogy inkább veréssel, mint szép szavakkal szereztem tudományomat.

LEVELEZÉS ARANY JÁNOSSAL.

(17) X/16. 1854.

Tisztelt barátom!

Miután Kegyed *Toldi Estéjé*-nek végszavában azon aggodalmát fejezi ki, hogy azok, kik e művet az első *Toldi*val összehasonlitják, itt azon gyermeteg eléadást stb. találni nem fogják, mely amabban elismertetett, talán nem veszi rossz néven, ha ezen aggodalom ellenében óvással lépek fel, s részemről kinyilatkoztatom, hogy én semmiképen ezek közé számittatni nem akarok. Ha valaha művet láttam, mely minden követeléseimnek megfelelt: *Toldi Estéje* az, s bár mit mondjon a kritika jelenleg, a jövő bizonyosan osztani fogja véleményemet, mely szerént e költemény még azoknál is magasabban áll, melyekkel Ön gazdagitá meg irodalmunkat. Fogadja köszönetemet azon élvezetért, melyet munkájánál találtam, s legyen meggyőződve legőszintébb tiszteletemről.

Hive

B. Eötvös József.

---

(18)

Kívül:

Nagyméltóságú báró Eötvös József magyar kir. Minister urnak, s a M. T. Akadémia Elnökének teljes tisztelettel. Pesten. Saját kezébe.

Pest, VI/11. 1867.

Igen tisztelt barátom!

Nem tudom, mi benne igaz, de pár nap óta erősen beszélik, hogy számomra fejedelmi kitüntetés készül. Valami rendjelt emlegetnek. Ha még lehetséges, muljék el tőlem e pohár! Én a koronás magyar királynak buzgó loyalis híve és engedelmes jobbágya kivánok lenni; azt sem tudom, mi következménye lenne, ha én e fejedelmi legfensőbb kegyet magamtól elhárítanám; de úgy érzem, hogy helyzetemben e következményt kellene választanom inkább. Értem én s hálásan elfogadom az eszmét, hogy ez által az irodalom azon ágának legfensőbb figyelemben és buzditásban részesitése a czél, melynek én is igénytelen munkása vagyok: de sem az irodalom nem fogadna el képviselőül, sem én magamat annak nem tartom. Nem akarnám, hogy mindannyiszor gunyosan fölemlegessék, ha egy-egy kisérletet teszek lantomon; vagy hallgatásomért dobják szemembe.

Ha tehát valami kérésem lehet »à mes amis devenus ministres«:* sziveskedjenek oda hatni, hogy e szándék vonassék vissza, mielőtt a nyilvánosság által helyzetem kényesebbé válnék. »La fleur des champs«,** egyéb nem is illenék az én gomblyukomba, ha

* Béranger egyik költeményének czime. Kezdete igy szól:
Non, mes amis, non, je ne veux rien être;
Semez ailleurs places, titres et croix!

** „La fleur des champs brille à sa bouton mére . . .“
Béranger: *Mon habit.*

Arany László jegyzetei az Arany-kiadásban.

keserü gyászom ez egyszerü örömtől is meg nem fosztott volna. Bocsáss meg!

Igaz tisztelő barátod
Arany János.

Erre Eötvös a következő levéllel felelt:

(19)

Tisztelt barátom!

Az, mit tőlem kivánsz, nem áll hatalmamban, s ha állana, nem tenném. Ha a törvényes királynak egy joga van, az az, hogy az érdemet elismerje, s ha a fejedelemnek legszebb kötelessége az, hogy abban, a mi szép és nemes, népének példája legyen, ide tartozik kitünő férfiak tisztelete. Hidd el, kedves barátom, nincs senki az országban, a ki nem találná természetesnek, ha a magyar király a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki. A régiek borostyánt adtak, a practicusabb Anglia pénzt, de az első nem díszlik éghajlatunk alatt, a második nem illenék hozzád; de midőn a király ugyanazon jogával él, melyet e hazában százezrek gyakorolnak, s azon meggyőződését fejezi ki, hogy Arany Jánost tartja a nemzet most élő legnagyobb költőjének; s ha ezt azon módon teszi, mely helyzetében legtermészetesebb, azaz rendjel által: neked jogodban áll e rendjelt nem hordani, s ezt alkalmasint tenni is fogod, de azt visszautasitani, ahhoz bizony, barátom, nincs jogod. Nemcsak a fejedelem iránti tiszteletet, de más érdekeket sértenél meg, melyek bizonyosan ép ugy sziveden fekszenek, mint bárkinek. Kérdezz erről bárkit, kérdezd Deákot, ki nálamnál sokkal okosabb lehet, de bizonyosan nem tisztel s nem szeret inkább, mint hív barátod *Eötvös József.*

LEVÉL GRÓF KÁROLYI GYÖRGYHÖZ.

(20) Pest, VII/20. 1857.

Tisztelt barátom!

Szalay László — mint tudod — a XVII. és XVIII. század magyar emlékiratainak kiadásával foglalatoskodik. Kemény memoirejai, fájdalom, megjelentek, Bethlené sajtó alatt vannak. Miután azonban ép ezen időszakban közdolgainkra senkinek Károlyi Sándornál nagyobb és elhatározóbb befolyása nem volt, a gyüjtemény csonka marad, ha ezen jeles férfiúnak emlékiratai, melyek levéltáradban tartatnak, nem jelennek meg; azon kérést vagyok tehát hozzád intézni bátor, hogy ezen becses munkának leirására és kiadására Szalay Lászlónak engedelmet adni, s a szükséges rendeléseket, hogy az neki e czélra kiadassék, megtenni szives legyél.

Miután ezen időszak csak erdélyiek s protestánsok emlékirataiból esmértetik, e korról való felfogásunk addig, mig Károlyi Sándor munkája — melyet eddig csak Katona kivonataiból esmerünk — napvilágot nem lát, mindig hiányos fog maradni, s részedről csak kivánatos lehet, hogy ősöd, ki annyiszor félre-

esmértetett, s kit én a haza legérdemesebb fiai egyikének tartok, végre kellően méltányoltassék. Hogy oly kiadót a hazában nem találhatsz, ki e munkát Szalaynál jobban s lelkiismeretesebben végezhetné, arról eddigi munkái kezeskednek.

Szóval akartam elédbe terjeszteni e kérésemet, de mikor utolszor találkoztunk, elfelejtém, s holnap fürdőbe utazok. Leköteleznél, ha mielőtt te is elmész, az emlékirat kiadása iránt rendelkeznél. Őszinte tisztelettel

hived
Eötvös.

LEVÉL HECKENAST GUSZTÁVHOZ.

(21)

Nem csekély meglepetéssel, sőt sajnálattal értesültem Kegyednek mult hó 30-kán hozzám intézett soraiból, hogy az *Anyák hetilapja*, melynek kiadását Kegyed tanácsomra, sőt többszöri felszólitásomra, magára vállalta, eddig még négyszáz előfizetőre sem emelkedett föl. Az eredmény igy meghazudtolta számolásaimat, s csak azon buzgóságnak, melylyel Kegyed üdvösöknek ismert irodalmi vállalatait folytatni szokta, s irántami bizodalmának uj jelét látom azon hozzám intézett kérdésében: czélszerünek tartom-e, hogy az *Anyák hetilapjá*-t, melynek fenntartása eddig is már áldozatokba került, még ujévig folytassa? Engedje meg Kegyed, hogy e bizodalomra hasonló bizalommal feleljek.

Ha meggondolom a buzgóságot, melylyel hölgyeink nemzeti irodalmunk minden ágát fölkarolják, a gyakorias, ismételt panaszokat, melyek részint az időszaki sajtó utján, részint hozzám s néha személyesen, ismeretlen hölgyek által, az iránt intéztettek, hogy irodalmunk épen a legszükségesebb, azaz: a nevelési szakban folytonos pangásban marad, s midőn látom a sikert,

melyet e szakban — részint szintén felszólitásomra — az utolsó időben megkezdett vállalatok arattak: akkor én a részvétlenséget, melylyel az *Anyák hetilapja* eddig a közönség által fogadtatott, egyedül azon körülményeknek tulajdonitom, melyek között e lap megindult.

És valóban, ha az ápril elsejétől lefolyt időre visszatekintünk, alig bámulható, hogy oly vállalat, mely a politikával közvetlen összeköttetésben nem áll, sőt annak tárgyalását hasábjaiból kizárja, hónapok alatt olvasóközönséget nem talált, s e tapasztalás szemeimben nem módositja azon meggyőződésemet, hogy egy ily tartalmu folyóirat nem csak irodalmunk szükségei közé tartozik, sőt hogy e szükség, épen hazánk hölgyei által, elevenen éreztetik is, s hogy e szerint egy ily vállalat, ha nem is azonnal, de biztos sikerre számolhat.

Mert ha azon reménynek, melylyel borús napjainkban e hon jövőjére tekintünk, egyik főalapját azon lelkesedésben találjuk, melylyel hölgyeink mindent, mi e nemzet kifejlődését elősegítheti, felkarolnak, s ha senki az összeköttetést, melyben a nevelés hazánk jövőjével áll, hölgyeinknél tisztábban nem fogja föl: valóban nincs okunk kételkedni oly vállalat jövőjén, mely e czélok előmozditását tűzte ki magának, főkép, midőn e vállalatot az vezeti, ki dicső, de szerencsétlen férje oldalán s mint anya, méltónak mutatta magát, hogy e hon hölgyeihez azon nehéz, de nemes hivatásról szóljon, mely iránt, hála a Mindenhatónak! közöttük sokan lelkesülnek, de melyet több áldozattal nálánál senki nem teljesített.

Röviden kifejezve, tanácsom tehát abban áll, hogy Kegyed ujra körözve az *Anyák hetilapjá*-nak programmját s a közönséget még egyszer felszólitva, a lap kiadását az év végeig folytassa. Ha Kegyed ugy véle-

kednék, hogy ezen nézeteim közzététele a vállalatnak legkisebb hasznára lehet, fölhatalmazom Kegyedet ugy élni soraimmal, mint azt legczélszerübbnek tartja. Ki magamat egyébiránt szivességébe ajánlva, őszinte tisztelettel maradok

Buda, szept. 3. 1861.

alázatos szolgája
B. Eötvös József

LEVÉL PESTY FRIGYESHEZ.

(22) X/17. 1861.

Tisztelt barátom!

Hozzám intézett becses leveledre csak azért nem válaszoltam eddig, mert egy hónapnál tovább vérköpésben szenvedvén, orvosom az irást, mely mellemnek fájt, szigoruan eltiltá; ne gondold azért, hogy kivánatodról megfeledkeztem. Többekkel, sőt csaknem mindazokkal szóltam e tárgyról, kiktől az elhatározás függ, azonban kevés kilátásom van, hogy kivánatod teljesülhessen. Frölich Frigyes, ki — mint nékem mondá — a viszonbiztositási társulatról hoszszabb levelet irt hozzád, kifejté az okokat, melyek végett e társulatnál alkalmazásra nem számolhatsz; én ezekhez csak azt teszem, hogy mindazok között, kikkel szóltam, nem volt senki, ki érdemeidet teljes mértékben méltányolva, nem fejezte volna ki sajnálatát a felett, hogy mivel az ujonnan alakuló társulatnál csak egy magasabb hivatalnok alkalmaztatik, s ennél a biztositási ügyben való különös gyakorlottság kivántatik, ez alkalommal ajánlatodat nem fogadhatják el. Részemről meg lehetsz győződve, hogy valamint most senki nem sajnálhatja inkább, hogy kivánatod teljesitését nem eszközölheté, ugy szerencsésnek fogom magamat érezni mindég, ha bármiben hasznodra lehetek. — Mit leveledben a nemzetiségi

ügyről irsz, annak nagy részét osztom, de egyes pontokra nézve máskép vélekedem, csakhogy a tárgy nagyobb s még most is betegebb vagyok, semhogy annak bővebb fejtegetésébe bele ereszkedhetném. Röviden csak annyit mondok, hogy helyzetünkben nem csak engedmények, de tulzó szigor által is politikátlanságot követhetünk el, s hogy bár mire határozzuk magunkat, őrizkednünk kell mindentől, mi a nemmagyar nemzetiségeket sérthetné.

Épen mert én is azt hiszem, hogy a szabadság eszméje hazánkban a magyarság eszméjével van összekötve; mert tudom, hogy fajunk, valamint vagyon s míveltség, ugy erély s elmebeli tehetségei által másoknál magasabban áll; mert meg vagyok győződve, hogy minden tekintetben őt illeti az első hely: azért meg vagyok győződve arról is, hogy csak szabadságra van szüksége, hogy e természetes helyét elfoglalja, s ez az ok, melyért én a nemzetiségi kérdés nemcsak békés, de a magyarra nézve legkedvezőbb megoldását a teljes szabadságban s egyenjoguságban találom, mely itt, mint mindenben, csak az erősebbnek használ; ez az ok, melyért ugy vagyok meggyőződve, hogy valamint a szerbeknek vagy más nemzetnek privilegiális különállását engednünk nem szabad, mert ez által a szabad érintkezés s vele assimiláló befolyásunk lehetetlenné tétetnék: úgy nem szabad privilegiált állást követelnünk saját nemzetiségünk számára sem, mert ez csak reactiót idézne elé, s igy szintén akadályozná a dolgok természetes kifejlődését. De mint mondom, a tárgy hosszabb, semhogy egy levélben kifejthetném. Ha Pestre jösz, reménylem, felkeresel s szólunk egymással. Tisztelettel maradok

alázatos szolgád
Eötvös.

KÉT LEVÉL BÁNÓ JÓZSEFHEZ.

(23) Szt.-Tornyán, 12/X. 64.

Kedves Barátom!

Fogadd őszinte köszönetemet m. hó 25-én hozzám intézett szíves soraidért, melyekre csak azért nem feleltem azonnal, mert az iparegyletnek — kevés módosításokkal — megerősített alapszabályai éppen akkor érkeztek meg, s mert ezen s más sürgetős dolgokkal elfoglalva valék. — Szavaid, melyek felejthetetlen barátom iránti kegyeletednek s hazafiságodnak hű tolmácsai, jól estek szívemnek. Ha ily veszteség után, minő engem ért, ki Szalayban leghűbb barátomat vesztettem el, kivel 37 éven át jó- és balszerencsémet megosztám, ha ily veszteség után vigasztalás lehetséges, azt csak azoknak rokonérzetében találhatjuk, kik velünk ugyanazon czél felé törekednek, s nekem soha sem volt több szükségem ily vigasztalásra, mint most, midőn mindazt, miért éltemen át törekedtem, naponként inkább veszélyeztetve látom, s évről-évre, csaknem hónapról-hónapra ritkúl azoknak sora, kikkel a közös czélokért dolgoztam, kiknek egyesített fáradságival azokat elérni reméltem. Ha a veszteségekre gondolunk, melyeket hazánk csak egy év óta legjelesebb

fiaiban szenvedett, a bátrabbnak szívét is aggodalom szállja meg, s lemondva reményeinkről, talán leléptnénk a pályáról, ha kötelességünk nem tartana vissza, s azon meggyőződés, hogy midőn a sorok ritkúlnak, azoknak, kik megmaradtak, közelebb kell lépni egymáshoz, kettős erővel folytatni a küzdelmet, hogy az ellen veszteségünket észre ne vegye. Én legalább így fogom fel helyzetemet, s a hangulat, melyben soraidat írtad, mutatja, hogy Te és sok más velem egyetértenek. Bármi szomorú napokat élünk, nem kell lemondani reményeinkről, hanem tovább dolgozni, — bármily szűk körben, de azon irányban, melyet magunk választottunk. Ezt gondolom tenni tehetségem szerint, s fáradozásom nem egészen eredménytelen. Igy sikerült az utolsó időben megnyerni ügyünknek egy bécsi lapot *(Der Wiener Lloyd).* Miután a magyar sajtó lenyügözve van, nagy fontosságú reánk nézve, ha egy idegen lap áll rendelkezésünkre, mely szabadabb viszonyok között ügyünkről szólhat, főkép most, midőn a Reichsrath összegyűl, s remélhető, hogy a magyar ügyet tárgyalni fogja. Én a jelen pangást az országra nézve veszélyesnek tartom. Nem tudom, hogy' van nálatok, de Szabolcs, Heves s több törzsmagyar megyében, sőt nálunk az alföldön is, a jelen viszonyok alatt a középnemesség tönkremegy s oly depauperatio terjed, mely birtokos osztályunk nagy részének expropriatiójához vezet s oly lehangoltság terjed el, mely minden tett erőt ellankaszt. Egy országgyűlés nem segíthet ugyan mind e bajokon, sőt talán ismét eredménytelen lesz, de legalább újra fel fogja villanyozni a nemzetet s ez az, mit a jelen körülmények között legfontosabbnak tartok, ezt pedig — a mint a dolgok jelenleg állnak — csak a bécsi journalistika segedelmével

a Reichsrath fellépésétől várhatjuk, melynek körében a nézet mindég általánosabbá válik, hogy Ausztria financiális bajain csak az segíthet, ha a magyar kérdés Magyarország megelégedésére oldatik meg. Ez az, a miért a b. *Lloyd* fellépését, s a *Wanderer*-ét, melylyel hasonló viszonyban állok, fontosnak tartom. A *Lloyd* ellenszolgálatot nem kiván mást, mint hogy neki az ország különböző részeiből biztos híreket és — a mennyire lehet — előfizetőket szerezzek. Mindkettőre nézve hozzád fordulok. Ha időd van, vagy ha néked nem volna, más által küldjél correspondentiákat a b. *Lloyd*-hoz, a levél elébe tétess egy E-t, hogy a szerkesztő tudja, hogy a correspondentia oly valakitől jön, kit én szólítottam fel. A német stilussal ne törődj, ők átdolgozzák, csakhogy a hírek és adatok igazak legyenek; a levelek Bécsbe intézendők (An Herrn Schlesinger, Redacteur des *Wiener Lloyds).* Azonkívül légy azon, hogy kik más bécsi lapot járatnak, helyette a *Wiener Lloyd*-ot vagy a *Wanderer*-t hozassák, főkép az előbbit, melynek, hogy fennállhasson (mi, ismétlem, nagy fontosságú reánk nézve), pártolásra van szüksége.

Kérlek, ne említsed mások előtt levelemet, nehogy a viszony, melyben a laphoz állok, a kormánynak tudomására jöjjön, mi a redactiónak kellemetlenségeket okozhatna. Tudósíts pár sorral, hogy e levelemet vetted s tarts barátságodban. Híved

Eötvös.

---

(24) Pest, 5/5. 865.

Tisztelt barátom!

Múlt hó 25-én hozzám írt érdekes leveledre csak ma felelhetek, annyira el voltam az utolsó napokban

foglalva s most is egész a nemzetiségekről írt iratomat kellene kivonnom, hogy aggodalmaidra feleljek. Miután ez, úgy hiszem, két vagy három hét alatt meg fog jelenni, ott, reménylem, sok nehézségedet megczáfolva fogod tanálni, vagy legalább kifejtve látod az okokat, melyekért azon veszélyeknek daczára, melyek a nemzetiségi kérdésből hazánkra háramolhatnak, azt magunktól elhárítani, vagy máskép, mint a teljes szabadság útján, megoldani nem lehet.

A 48-iki törvények egy bizonyos helyzetbe állították hazánkat. Én részemről most is azt hiszem, hogy e törvények alkotása, a mi azoknak demokratikus részét illeti, nagy veszélytől mentette meg hazánkat, s hogy az, a mi azokban a köztünk és Ausztria közötti viszonyra vonatkozik, egész múltunknak szükséges következése. De lehetnek, kik e részben máskép vélekednek, s azt hiszik, hogy az országra nézve jobb lett volna, ha e törvények soha, vagy legalább sokkal később hozatnak. E nézetek a legtisztább hazafiságból eredhetnek s talán helyesek is; annyi azonban kétségtelen, hogy miután ezen törvények egyszer léteznek s azokhoz ragaszkodnunk kell, azoknak szükséges logikai következéseit nem utasíthatjuk el magunktól, miután annyian vannak, kik, ha azt akarnánk is, ezen következéseket helyettünk vonnák le, s azokat ellenünk agitationalis eszközül használnák.

Miután az 1848-diki törvények a teljes jogegyenlőség elvét kimondák, s a politikai jogok gyakorlatát oly censushoz kötötték, mely mellett a jogok sok helyen nem magyar többségek által gyakoroltatnak a kérdés nem az, hogy a nemzetiségek követeléseit visszautasítsuk, mi többé hatalmunkban nem áll, hanem az, hogy e követeléseket úgy teljesítsük,

hogy ebből az országnak kára ne legyen, vagy hogy legalább azon veszélyek a minimumra reducáltassanak, melyeket e tekintetben előre látunk; ez csak úgy történhetik, ha minden erőnket arra concentrálom, hogy az országnak nemzetiségek szerinti felosztását ellenezzük, e helyett a nemzetiségek megnyugtatására az individualis szabadság elvét állítjuk fel, azaz a nemzetiségi kérdésnél azon módon járunk el, mely a vallásos kérdés megoldásánál oly sikeresnek mutatkozott. Ismerem a nemzetiségek egyes szóvivőinek indokait s tudom, hogy a nemzetiségi kérdés egyeseknek csak hivatali kérdés s hogy azok a legtökéletesebb szabadság s egyenlőség megadása által megnyugtatva nem lesznek. De ha azt megadjuk, elvesszük ezektől is az agitatiónak fegyverét, s oly térre állunk, melyen egész Európa ép úgy támogatni fog, mint most ellenünk nyilatkozik s ez az egyik főtekintet, mely minket ezen irány követésére határoz; a másik az, mert csak midőn, így járva el, az agitatiónak ürügyét elvesszük, biztosíthatjuk azon eszközöknek hatását, melyektől Te igen helyesen a magyar supprematia biztosítását várod. Éppen, hogy egy magyar erős kormány alakulhasson, erre mindenek előtt az szükséges, hogy az ország különböző nemzetiségei annak kivívásában velünk kezet fogjanak s hogy e kormány a felföldi birtokosnak szerencsétlen helyzetén segíthessen; hogy a haza különböző nemzetiségei a nekik az iskolában a magyar nyelv tanulására nyiló alkalmat felhasználják; hogy a protestáns autonomia biztosíttassék, erre szükséges, hogy a nemzetiségi agitatiónak ürügye eltávolíttassék s azt más úton, mint melyet iratomban kijelöltem, elérni nem lehet.

Bocsánatot kérsz, hogy aggodalmaidat velem közölted. Hidd el, barátom, őszinte szívből köszönöm

nyíltságodat, mely valamint hazaszeretetednek, úgy ama rokonszenvnek biztos jele, melylyel irántam viseltetel; azonban hidd el, mindjárt az országgyülés után, s így majdnem négy év előtt kezdtem meg röpiratomat, sokat tanultam s gondolkoztam azóta e tárgyról s hosszú megfontolás után bocsátom azt közre, azon meggyőződéssel, hogy a hazára nézve üdvös, sőt szükséges. Mi személyemet illeti, jól tudom, hogy ezen iratnak kiadása nem populáris s midőn a többi nemzetiségeket nem elégíti ki, sok magyarnak kellemetlen lesz. Harmincz évi fáradságos tevékenységemnek egyedüli jutalma azon bizodalom s rokonszenv, melyet hontársaim egy részénél találtam, de mint minden, mit bírok, úgy e csekély popularitás is hazámnak szolgálatára áll s én panasz nélkül feláldozom azt, ha azt hiszem, hogy a közérdek azt kivánja. Oly embernek, kit hontársai közül sokan bizodalmukkal tisztelték meg, van egy kötelessége, melytől magát semmi szín alatt nem mentheti fel, az, hogy meggyőződését tartózkodás nélkül mondja ki. Csalódhatik s meglehet, hogy azt nem tudják meg soha, de csalnia nem szabad, s ha pályámra visszatekintek, azt látom, hogy a kevés szolgálatot, mit hazámnak tettem, csak annak köszönhetem, hogy mindég ezen elvhez ragaszkodtam. Ha 843-ban Szalayval a ministerialis rendszer mellett nem lépek fel s magamat azok által, kik föllépésemből a hazára nézve a legnagyobb károkat jósolák, visszatartóztatom, ha egész népszerüségemet nem áldozom fel, hogy meggyőződésemet kövessem: soha a 848-diki törvényeknek azon része, mely Ausztriához való viszonyainkat alkotmányos alapon tisztán formulázza, nem alakul; s ezt tapasztaltam, maga idejében, a városi kérdésnél, azt másoknál s azt fogom tapasztalni

minden bizonynyal a nemzetiségi kérdésnél is. El kell tehát tűrnöm, hogy népszerütlen leszek s azzal vigasztalni magamat, hogy barátjaim népszerüség nélkül is hívek fognak maradni hozzám s azok közé számítalak téged is.

10/5.

Elhalasztottam levelem elküldését, míg érdekes archeologiai felfedezésedet az Akademia illető osztályával közöltem. Ez a talált tárgyakat, melyeknek leveledből jegyzékét ismeri, a legnagyobb érdeküeknek találja s e végett Henszlmann Imrét küldi ki. A nevezett tag valószínüleg még a jövő héten indul útnak s Téged Kassáról mindenesetre tudósítani fog megérkezéséről, hogy kegyes igéreted szerént az általad Eperjesre küldendő alkalmatossággal hozzád kimehessen. S most fogadd még igaz őszinte köszönetemet bizodalmas leveledért s ha röpiratomat olvastad s időd engedi, írjál ismét

őszinte barátodnak

Eötvös.

LEVÉL LÓNYAY MENYHÉRTHEZ.

(25) Ragaz, 1867. augusztus 14.

Kedves barátom!

Vedd mindenekelőtt köszönetemet szives leveledért, mely nemcsak nem zavarta nyugalmamat, sőt az ellenkező hatást tette reám. Föltettem magamban, hogy néhány hétig minden komolyabb dologgal fölhagyok, s azért hoztam magammal leányaimat, hogy kedves csevegésökkel, ha lehet, elűzzék még gondolataimat is. Éreztem, hogy szükségem van ily pihenésre, s az eddig élvezett nyugalom már is jól hatott reám, úgy, hogy, ha pár hetet e csendes fürdőben tölthetek, talán szert teszek az erőre, melyre jövő ülésszakunkban szükségünk lesz. De a gyógyszer, melyet Balassa rendelt, s melynek magamat annyira alávetettem, hogy még az előttem fekvő hirlapokba se nézek bele, nem oly könnyű, mint látszik, s vannak pillanatok, midőn a kényszeritett nyugalom mondhatatlanul kinossá válik. Főképp, ha nem állhatva ellen, mégis valamely hirlapot veszek kezembe, s ott — mi csaknem mindig történik — hazai dolgainkról egy sereg badarságot olvasok. Igy jártam tegnapelőtt a *Frankfurter Zeitung*-gal, mely a bécsi

deputatióról szebbnél szebb híreket közlött s való jótéteménynek mondhatom leveledet, mely a zavarban útba igazitott. Nem irigylem helyzeteteket s ő felsége, midőn Téged a deputatióhoz nevezett, az által tüntet ki, hogy nagy terhet rak vállaidra. Igen félek, hogy a kiegyenlités eszközlésénél nemcsak Ghyczyvel lesz bajotok, hanem barátainkkal is, kik valamennyien egyiránt óhajtják a békés kiegyenlitést, de ennek föltételeit elismerni nem akarják. Átalában véve, csaknem csodálatos, hogy annyiak között, kik hazánkban politikával foglalkoznak, oly kevés található, ki ennek első kellékét birná, mely kétségtelenül az, hogy helyzetünk iránt tisztában legyünk. Soha talán nem volt politikai situatio annyira világos, mint a mienk. Ha a külföldi journalistikát áttekintjük, alig találunk lapot, mely azt különbözőleg fogná fel. Minden párt megegyezik a meggyőződésben, hogy egy döntő nagy harczhoz közeledünk. Csak mi nem akarjuk belátni, mit mindenki tud, s küzdünk szavak felett s csatározunk törvényczikkelyekkel, midőn létünk forog veszélyben. Nézetem szerint a főkérdés, melytől a kiegyenlitésnél követendő eljárás függ, egyszerűen az: fekszik-e érdekünkben, hogy az osztrák birodalom, melynek részét képezzük s melyre most elhatározó befolyást gyakorolhatunk, ezentul is fönnálljon; vagy azt reméljük, hogy Magyarország más szövetségben, mely az ausztriai birodalom helyébe lép, állami integritását fentarthatja? Ha ez utóbbit hiszszük, mint — ugy látszik — a *Magyar Ujság* emberei, igen helyesen járunk el, ha azt bizonyitjuk be, mi jogilag ugyis kétségbevonhatatlan, hogy az osztrák államadósság minket nem illet. De ha nem, ha úgy vagyunk meggyőződve, hogy a birodalom fönnállása egyszersmind saját fönnállásunknak feltétele,

akkor valóban nem látom át, okos ember miért töri fejét máson, mint azon kérdésen: mennyi az, mit áldoznunk kell, hogy Ausztria fönnálljon s mennyit birunk el, nem hogy Ausztriát, de hogy magunkat mentsük meg.

Észreveszem, hogy, minden diaetetikai szabály ellenére, ismét politikáról szólok. Félbeszakitom tehát okoskodásomat. Ég áldjon meg; ha időd engedi, szép lenne Tőled egy pár sor henyélő collegádhoz.

Eötvös.

TÖREDÉK EGY MÁSIK LEVÉLBŐL.

(26) Svábhegy, 1865. aug. 21.

A föltétlen magasztalásokat, melyek egy idő óta a *Napló*-ban olvashatók, sem indokoltaknak, sem ildomosoknak nem találom. Az állás, a melyet a kormány jelenleg elfoglal, nem eléggé tiszta, hogy azt az ország érdekében föltétlenül pártolni lehetne, s nem eléggé biztos, hogy ahhoz már most csatlakozni tanácsos volna.

LEVÉL STUART MILLHEZ.

(27) Pest, 1869.

. . . Nem hallgathatom el meggyőződésemet, hogy midőn Ön meglepetését fejezi ki a fölött, hogy művei hazánkban közelismeréssel találkoznak, szerényen itél azon befolyásról, melyet irodalmi tevékenysége által kortársaimra gyakorolt. Nincs korunkban senki, ki az államtudománynyal komolyan foglalkozik, kire az, mit Ön a téren tett, hatást nem gyakorolna; és minthogy az általános mívelődés következtében a *tudomány* századunkban *az életre* nagyobb befolyást gyakorol, mint valaha, nincsen nép, melynek ujabb fejlődésében a hatás nem volna felmutatható, melyet Ön munkái annak irányára gyakoroltak . . .

A continens népeit, talán az egy Schweiznak kivételével, az absolutismus nevelte azzá, minek őket most találjuk. Kemény mestereknek vesszeje alatt álltak és természetes, ha a szenvedéseknek emléke, melyeken keresztül mentek, szivöket keserüséggel tölti; de el kell ismernünk, hogy sokat, miben büszkélkednek, *a nevelésnek* és éppen ezen nevelésnek köszönik. Ez alapitotta meg a nagy nemzetiségeket, ez fejtette ki az egyes államok körében a civilisa-

tiónak azon fokát, mely, bár csak azért pártoltatott, hogy a népet engedelmesebbé tegye, még is minden ujabb haladásnak feltételévé vált.

... Igen jól érezzük a veszélyt, mely abban rejlik, hogy azon eszmék, melyek más országokban a socialis viszonyokból fejlődtek, nálunk kellőleg előkészitve nincsenek és hogy ujabb alkotmányos formáinkban az előrehaladottabb népeknek soraiba lépve, civilisatiónk foka politikai institutióinknál alantabb áll, mi főkép *oekonomikus fejlődésünkre* is káros hatást gyakorolhat. De ha az, hogy az absolutismus kemény iskoláján keresztül nem mentünk, egyes előnyöktől fosztott meg, vannak annak jó oldalai is; és a mellett — mi a legfőbb, — hogy nemzetünk jelleme az által az elaljasodástól oltalmaztatott meg, nem kis fontosságú az is, hogy a szabadságnak eszméje azon értelemben tartotta fel magát, melyben azt a continens más népei csak Ön munkáiból tanulták ismerni ujra...

Mindenesetre e törekvések, melyek között egy számra csekély nép nehéz viszonyok között a civilisatió ösvényein, melyeken hátramaradt, előbbre törekszik, méltók azon férfiúnak figyelmére, ki korunk politikai fejlődésére oly hatalmas befolyást gyakorolt, mint kevesen kortársai között.

... Küldöm a *XIX-ik század eszméinek befolyásáról az álladalomra* czimű, több mint 10 év előtt megjelent munkámat. Mentségül szolgáljon, hogy ámbár 1850-ben, mikor a munka megjelent, Önnek kitünő dolgozatait nem ismerém, sokban ugyanazon irányban haladtam, melyet Önnek nagy tehetsége és ereje most már sokak által elfogadtatott...

LEVELEK FIÁHOZ, B. EÖTVÖS LORÁNDHOZ.

(28) 1867. 2/XII.

Kedves fiam!

Ez egyszer az adós én vagyok, mi levelezésünknél ritkán fordúl elé, — de ha valaha minister lennél — mitől egyébiránt Isten őrizzen meg, főkép Magyarországban, — át fogod látni, hogy e helyzetben épen azt nem tehetjük soha, mit legszivesebben tennénk, s hogy az egész hatalom, miért annyian irigylenek, tulajdonkép csak a szolgaságnak legkellemetlenebb neme. Leveleid — épen ma jött egy anyádhoz — igen hív képét adják életednek. Nem fárasztod magadat hosszú leírásokkal, de minden sorból érezni, hogy jól érzed magadat, és igazságod van, mert helyzeted csakugyan a legkellemesebb. A nyugalom egymaga még nem boldogít. Leheverni kényelmes pamlagon, szobájában, minden kellemetlenség nélkül, még nem nagy élvezet. Jól esik az is, ha elfáradtunk, s mert én is fáradt vagyok, nem kívánok mást; de még koromban is a nyugalom maga sokára nem elégíthet ki. De pihenni egy magas tetőn, honnan határtalan kilátás nyílik, vagy pihenni a hajó fedezetén, mely duzzadt vitorlákkal tovább halad s míg semmi idegen

zaj nem bánt, míg minden zavaró érintkezéstől mentek vagyunk, végtelen tért látni magunk alatt, egy dicső látkört fogni fel, egy tekintettel, vagy míg magunk nem mozdulunk, érezni, hogy haladunk: — ez már a legfőbb gyönyör, s ilyent csak a tudományos foglalatosság adhat. A legszebb, a leghäladatosabb, s az, mely szabad férfihoz a legméltóbb. És azért örülök, hogy ezt választád magadnak, s azon pályán jársz, melyet én, ha hajlamaimat követhettem volna, soha nem hagytam volna el.

Mi itt a lehetőleg kellemetlenül élünk, — hála Istennek, a »mi« alatt nem családom, de politikai barátaim értendők. Küzdeni naponként az értelmetlenség ellen; fáradni, hogy azoknak szabadságát biztosítsuk, kik arra ész- és kedélyi tulajdonaik miatt képtelenek; avval vesztegetni idejét, hogy oly dolgokat magyarázzunk meg, melyeken a XIX. század második felében senkinek nem kellene kételkedni: oly foglalatosság, melynél a Danaidák hordajának töltögetése nem sokkal kellemetlenebb lehetett. Vannak pillanatok, melyekben néha oly érzés fog el, mintha egy nagy követ látnék magam előtt, melyet föl kellene emelnem, s melynek fölemelésére sem saját erőm nem elégséges, sem másnak segítségére nem számolhatok. Mert ha itt-ott akad is egy, honnan vegyem az embereket, kiknek segedelmével az egész ország közoktatási rendszerét megváltoztassam? De végre is benn vagyunk, s ki, vagy legalább kifelé kell gázolnunk, s abban keresni vigasztalásunkat, hogy ha nem tettünk is semmit, legalább megtettünk mindent, mi helyzetünkben lehetséges volt. Vannak helyzetek, melyekben fáradságunk jutalma nem a siker, hanem csak azon meggyőződés, hogy kötelességünket teljesítettük, habár a sikernek reménye nélkül is.

Ég áldjon meg. Mind egészségesek és csókolnak. Tiszteld nevemben Bunsen, Kirchhof, Welker, Bluntschly és Wangerowot.

Szerető apád
Eötvös.

---

(29) Pest, 24/XII. 867.

Kedves fiam!

Soha még házunk karácsony estvéjén ily csendes nem volt. Anyád Jolán- és Mariskával Trefortékhoz ment, Ilona náthás és ágyában fekszik. Én Gypsyvel magam ülök szobámban, s várva anyádra, ki, mint mondá, egy óra múlva visszajön, azalatt e sorokat írom, hogy, ha távolból is, legalább gondolatjaimmal veled társalkodjam. Bár egy óráig veled lehetnék. De reménylem, jól érzed magadat, s ha ezt biztosan tudnám, evvel beérném. Ámbár valószinűleg írtál, leveled nem érkezett meg. A hófúvatok minden útakat járhatatlanná tettek s miután a főbb vonalokon a posta-lovak már csak a historiához tartoznak, minden közlekedés megszakadt. Andrássy Bécsben van s a legfontosabb országgyűlési tárgyalásokhoz nem jöhet le; mi itt veszekszünk a képviselő-házzal s ministerelnökünkkel telegrammok által tanácskozunk. Tegnap 7 telegrammot kaptam s ugyanannyit küldöttem el s így talán nemsokára megszokom a távsürgönyöket, melyeknek érkezése elébb idegessé tett. Tegnap ment át a zsidó-emancipatio a főrendeknél. Csak négyen szavaztak ellene, a többi nagy úr hatalmasan szónokolt az egyenlőség mellett. Én 1840-ben tartottam nagy beszédet ez ügyben, mely akkor méltóságos collegáim között nagy botrányt okozott.

1842-ben irtam az emancipatio mellett, mi természetesen még nagyobb scandalumot okozott, és azért ez alkalommal hallgattam. Valószinüleg akkor jobb lett volna, ha hallgatok s most ha szólok s diadalmi zajt ütök, hogy azon elvek, melyeket én mondtam ki először, az egész ország által elfogadtattak. Barátaim tanácsolták ezt, de elhagytam. Először azért, mert nem fér öszve nézeteimmel, hogy nagy kérdések közé parányi személyemet vegyítsem; másodszor, mert igen nevetségesnek tartanám, ha azt, mit végre is csak a mindig terjedő világosság s a közvélemény hatalma vitt véghez, magamnak tulajdonítanám. Ugyis az egész szavazat nem meggyőződésnek eredménye, hanem csak azon félelemnek, mely urainkat megszállta, hogy a közvélemény által ne tartassanak annak, miknek őket jobb ismerőseik tartják: obscurans, mindenben hátramaradt úri embereknek. Nem volt semmi kedvem, hogy a discussióban részt vegyek, s így a beszéd, melyet azon esetre készíték, ha valaki a törvényt ellenezné, kárba veszett. Én a politikában valóságos Zukunftmuzsikus vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden suszter-gyerek fütyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart. Mennyire áll ez, azt egy könyvből fogod látni, melyet a napokban küldeni fogok s melyet czáfolatúl adtam ki azok ellen, kik egyik ülésünkben következetességemet támadták meg. Miután félek, hogy éppen e részben benned is sok van természetemből, azért valóságos megnyugtatásomra szolgál, hogy más pályán látlak. Haladj bátran előre, és ne sajnáld fáradságodat. A tudomány körében a legnagyobb erőfeszités eléri jutalmát, mert azt nem várja az emberektől, hanem magában a tudományban találja. A legfőbb élvezet a földön bizonyosan azon

érzet, hogy magasabb álláspontot értünk el; s az emberek legjobb akarattal alacsony vállaikon nem emelhetnek senkit magasra, azt mindenki csak saját erejével teheti. Adjon az ég erőt ehhez, adjon kitartást s annyi megelégedést, mennyi egy emberi szívben megfér. Hogy egész háznépünk köszönt s csókol, az magától értetik. Isten áldjon meg.

Eötvös.

---

(30) Pest, 31/XII. 67.

Kedves fiam!

Pár óra mulva az év végét érjük. Kedveseim közül távol tőlem csak Te vagy, s most először történik, hogy e napon nem szoríthatlak karjaim közé. De légy meggyőződve, helyed nincs betöltve, s ha szóval nem mondhatom is el, kivánataim, melyek követnek, nem kevésbbé őszinték, mint ha köztünk lennél. Tartson az ég, neveljen férfiúvá s adja, hogy boldogan lássalak. Csaknem kifogytam az időből, hogy magamnak sokat kivánjak, annál nagyobbak óhajtásaim számotokra. Oly megelégedve szeretnélek látni, mint emberek a földön lehetnek, s ha ezt elérem — mi részben tőled függ, mert hisz minden való megelégedés csak azon aránytól függ, melyben hivatásunkat betöltjük, — ha boldogan látlak, éltem legfőbb vágya teljesült.
Ég áldjon meg minden áldásával.

Szerető atyád

Eötvös.

---

(31) Pest, 7/I. 1868.

Kedves fiam!

Köszönöm új év napjára írt leveledet és szives kívánataidat. Mit a múlt évről írsz, igaz. Nem volt rossz év egyikünkre nézve sem, mert elértük, mit te kivántál, s mi után én fáradtam; a különbség csak az, hogy Te azt, miért külföldi egyetemre menni kivántál, elérheted, mert csak magadtól függ, mig én, ki az alkotmányosságot csak azért óhajtám, hogy nemzetünk haladásának eszköze legyen, talán nem fogom teljesülve látni reményeimet. Nekem ehhez saját iparkodásomon kívül még az egész nemzet közreműködése volna szükséges, s ehhez eddig nem sok kilátás van. Európa népei hosszú s kellemetlen nevelésen mentek keresztül. Az absolutismus volt iskolamesterük, s az néha erősen használta feruláját s többnyire igen is nagy tanpénzt fizettetett magának. De végre is, rosszúl, lassan, nagy költséggel, ők tanultak valamit s legalább odáig jutottak, hogy miután a mester kezeiből kikerűltek, azon belátáshoz jutottak, hogy még sok van, mit tanulniok kell, s hogy tanulniok szükséges. — Mi nem mentünk keresztűl ily nevelésen. Sem valóságos alkotmánynyal, sem igazi absolutismussal nem birván, egész multunk politikai küzdelmek, vagy helyesebben mondva czivódások között folyt el s most, midőn végre szabadon rendelkezhetnénk, nem vagyunk előkészitve rá. Pótolhatjuk-e azt, a mit elmulasztottunk, meg fogjuk-e oldhatni feladásunkat, — a jövőnek titka; — de annyi bizonyos, hogy nehéz munkára vállalkoztunk. Néha csaknem kétségbeesem. Vannak pillanatok, mikor körűlbelűl úgy érzem magamat, mint ki egy

nagy követ lát maga előtt, melyet fel kellene emelnie, s melyhez tudva, hogy saját ereje nem elégséges, még sem talál senkit, ki őt segíteni akarná. — Ég áldjon meg. Ha időd engedi, írj mentül többször s ha nem válaszolok, tulajdonitsd a sok telegrammnak, mely, mióta Andrássy Bécsben van, üldöz; most is négy fekszik asztalomon. Anyád s a lányok csókolnak.

Szerető apád
Eötvös.

---

(32) Pest, 22/I. 868.

Kedves fiam!

Rég nem örültem semminek inkább, mint arczképednek. Iróasztalomon áll, kedves órád mellett, s dolgozás között rá nézek s gondolom, mennyivel kellemesebb munkával foglalkozol, s ez jó kedvbe hoz. A photographiák épen anyád névnapjára érkeztek. Alkalmasint nem is jutott eszedbe, de a sors jól rendezé, s nem hiszem, hogy valami több örömöt adhatott volna neki, mint hogy e napon — habár csak in effigie — körünkben megjelentél. Anyád és a leányok azt találják, hogy vonásaid s főkép kifejezésed férfiasabbak. Én csak azt látom megelégedéssel, hogy gond nem zavar, s bátran nézesz a jövőnek szemébe, s ez a fődolog. A férfiúi kor, mint később az aggság, úgyis nagyon hamar jönnek; adja az ég, hogy mentűl tovább fiatal maradjál, testben s főkép lélekben, mely az emberek nagyobb részénél — főkép századunkban — még hamarabb elvénül, mint a test. De ezek régi, elkopott dolgok, s ma — fájdalom! — ujságot is irhatok. A Lipót templomának kupolája a pillérekkel együtt, melyek

azt tarták, ma fél négykor délután ledőlt. A szép épület, mely városunk felett emelkedett, most csak egy halom töredék, mely az épen maradt falak között a templom-hajó belsejét eltölti. Bármily nagy a kár, megnyugtatásomra szolgál, hogy legalább egy ember sem vesztette életét, mi bizonyosan nem volna így, ha a katastropha csak néhány órával később történt volna. Ybl, kire a templom befejezése bízva volt, már november vége felé jelenté, hogy a pillérek egyikéhez nincs bizodalma. A városi municipium bölcseségében csak mosolygott és midőn Ybl javaslá, hogy a kupola falai lehordassanak, erősen meg volt győződve, hogy az építész csak azért tanácsolja ezt, hogy többet keressen. Én az építés folytatását betiltám és comissiót rendeltem megvizsgálására, s miután tudomásomra jutott, hogy a pillérek belseje vegyes anyagból (gemischtes Mauerwerk) készült, s nagy részben a porozus neustifti kőből, azt határoztam, hogy az építést mindaddig folytatni nem szabad, míg az egész egy pár kitünőbb külföldi építész által meg nem vizsgáltatott. Még pár nap előtt alapos remény volt, hogy az épületet még nyugodtan leszedhetjük. De az erős szelek, melyek a kupolát az utolsó napokban megtámadták, meghiúsították végre e reményt is és ma az egész felépítvény s a pilléreknek fele egy roppant halomban fekszik a templom közepében. Holnap kezdi a külön e czélra kiküldött comissio munkálatait. Tudósítani foglak az eredményekről. Egy dolgot graphice megmutatott az eset: hogy azon alapokra, melyeket elődeink raktak le, semmit sem építhetünk. Ég áldjon meg.

Szerető apád

Eötvös.

---

(33) 9/VII. 869.

Kedves fiam!

Azok után, miket irtál, a königsbergi élet nem tartozik a kellemesek közé; de ha, mint én, naponként 6 órát töltenél képviselőházunkban, megértenéd, mennyire vágyódom Kant városába, s ez egyszer nem csak hogy veled lehessek, de a hely kelleméért. Már csak napokig tart az országgyülés, de még ezeket is alig birom bevárni, főkép miután még tegnap óta fogfájásom kezdődött, s így egész nap unva magamat, még azt is nélkülöznöm kell, mi az unalom jutalma szokott lenni, az álmot. Ha a sessiónak vége lesz, legalább 3 hétig van még dolgom hivatalomban, s így julius vége előtt nem mehetek el; azonban reménylem, augusztus 1-én már Karlsbadban leszek, s reménylem, ott találkozunk. A napokban levelet kaptam a római akadémia mathematikus osztálya elnökétől, melynek örültem és elszomorodtam egyszerre, s melynek tartalmáról most sem tudom, büszkék legyünk-e reá, vagy piruljunk. Az elnök tudósít, hogy ugyanezen postával Bolyay Jánosnak és Farkasnak Rómában kijött olasz biographiáját küldi *, hozzá egy Párisban s egy Bordeauxban kijött biographikus ismertetést, melyhez Bolyay Jánosnak a paralelák theoriájáról írt kisebb munkája szintén fordításban csatoltatott.

Ezen munka 834-ben jött ki s állítólag, a római tudósnak nézete szerint, a legnagyobb, mi a mathematika körében e század alatt történt. Bolyay munkáját csak Gauss ismerte, kivel Bolyay János apja, Farkas, a dolgozatot közlé és ki annak következ-

* Tollban maradt szó.

tében egy hasontartalmú dolgozatát, melyen 35 évig dolgozott, eldobta, miután a kérdés, melyet ő megfejteni akart, Bolyay által megoldatott. Csak Gauss correspondentiájából, mely 59-ben kiadatott, lettek figyelmessé a tudósok Bolyayra, s miután róla egy mérnök ismerőse által czikk jelent meg *Grunert*-ben, nagy nehézséggel megszereztek végre egy példányt, mely most olasz és franczia fordításban megjelent, és a legnagyobb sensatiót csinálja a mathematikusok között. Buoncompagni csak azért fordult hozzám, mert biztos tudomást szerezvén, hogy a két Bolyay irományai Maros-Vásárhelyen vannak, három év óta mind ő, mind a bordeauxi és párisi akadémiák tízszer irtak a marosvásárhelyi collegiumhoz, de még választ sem kaphattak, s most, — meg lévén győződve, hogy ily lángész irományai közt sok becses jegyzet lesz, — azért fordulnak hozzám, hogy az irományokra kezemet tegyem s érdemes részét vagy az akadémiánál adjam ki, vagy nekik engedjem át kiadás végett. És azon ember soha nem volt akadémikus, Erdélyben félbolondnak tartatott, s míg Gauss vele éveken át levelezett, Ausztriában mint genie-hadnagy pensionáltatott; s ha örülünk, hogy nagy mathematikust adtunk a világnak: lehet-e nagyobb bizonysága barbarismusunknak? De elfogyott papirom.

Ég áldjon meg.

Eötvös.

---

(34) 30/X. 869.

Kedves fiam!

Háromszor vagy négyszer fogtam az iráshoz, mint azt idő szükében tenni szoktam: a képviselőház ülése

alatt, s mindannyiszor félbeszakasztottak. Ma azon fertály-órát használom fel, míg a ministerek esti conferentiájokra öszvegyülnek s talán szerencsésebb leszek. Miután kedves collegáim mindig késnek, lesz legalább annyi időm, hogy jólétünkről tudósítsalak, azaz legalább relativ jólétünkről, mert mi engem illet, a dicsekvésre nincs okom. Gyomrom rossz, néha fejem fáj s egészben véve nincs okom a legénykedésre, de megvagyok, és ha Carthesius szerént, a »Cogito ergo sum« elve után, a gondolkozás a létnek mérlege, inkább megvagyok, mint sok más úri ember, kiket látva, Carthesius állításán csaknem kételkednünk kellene, mert létök tagadhatatlan, — csak azért is, mert mindég útban állnak, — s még sem fogja senki állíthatni, hogy gondolkoznak.

Mióta a király s Andrássy elment, még sokkal több dolgom van, mint máskor. Helyettesítem a ministerelnököt, helyettesítem a honvédministert, és vezetnem kell saját tárczámat, mihez még az járul, hogy ellenzékünk rendkívül tevékeny, azaz nem abban, hogy valamit tesz, de hogy sokat akadályoz. Türelmemet nem könnyen vesztem el, de megvallom, néha veszteni kezdem reményemet, s a gondolat, hogy egész életem törekvései elérhetetlen czélnak voltak áldozva, bántja lelkemet. De leküzdöm a hypochondrikus gondolatokat. Hisz végre, ki oly czélt tűzött ki magának, melyért küzdeni érdemes, soha nem érheti el azt és az életben a fődolog nem a czél, hanem a küzdelem. Mint Te nem azért mászol minden magasabb hegyre, a mit csúcsán látni vagy találni remélesz, hanem mert magában a mászásban, erődnek megfeszítésében, az egyes akadályok leggyőzésében, sőt a veszélyben találod élvezetedet, úgy járnak el más, sokkal böl-

csebbnek tartott emberek is. Van élvezet a felfelé törekvésben és azon érzetben is, hogy magasabb pontra jutottunk. Mindazonáltal a mászás költői élvezetének vannak igen prózai részletei, s térdig érő havon vagy épen posványon átgázolni nem tartozik a kellemes dolgok közé, s én jelenleg ily helyzetben vagyok. Collegáim nagy része sem nem érti, sem nem érzi feladatának nagyságát, s így sokkal többet boszant maga a kormány, mint az oppositio, mely tulajdonképen a legjámborabbak közé tartozik s Mephistóra csak annyiban emlékeztet, hogy mindent tagad, de épen nem esze által.

Ég áldjon meg. Ha időd engedi irjál

szerető apádnak

Eötvösnek.

---

(35) 20/XI. 869.

Kedves fiam!

Még nem történt eddig s reménylem, nem fog történni ezentúl sem, hogy válaszommal ily soká adósod maradtam; de reménylem, nem is jövök soha többé oly helyzetbe, minőben most vagyok. Félig ministerelnök és honvédelmi minister, félig közoktatási, — a szó legszorosabb értelmében két széken ülök s ily helyzetben a balancirozás egész mesterségére van szükségem, hogy két szék közé ne jussak. — Te, mint leveledből nagy örömmel látom, jól érzed magadat s ez nemcsak kellemetes, de fontos is, mert minden haladásnak első föltétele, hogy egészségeseknek érezzük magunkat s a levertség, akár a sors csapásainak következésében, akár ok nélkül jöjjön, elbénitja minden erőnket. Igen helyeslem, hogy collegiumaid választá-

sában mérséklettel éltél. A tudományból, mint mindenből, csak annyi válik hasznunkra, a mennyit nagy megerőltetésünk nélkül kezelhetünk s ki ennél többet gyűjt, az lexicont vagy compilatiót irhat, de a tudományt nem fogja előbbre vinni. Azonkívül a doctoratus is sok idődet fogja igénybe venni s igen kivánatos, hogy a társaságtól se szigeteld el magadat. Mi Eötvösök úgyis kissé búvó természetüek vagyunk, ez családi hibánk s azért olyan, melytől őrizkednünk kell. A társalgás is szokás dolga s ki magát isolálja, végre elijed, mennyire magányosan áll s mint a szentirás mondja: nem jó az embernek magának lenni. Ha a társaságnak nem volna más haszna, mint az, hogy bohóczságait látva, néha nevethetünk, már az is megérdemli azon kisebb áldozatokat, melyeket a socialis élet az egyestől kiván. E részben is, mint mindenben, magamat hozhatom fel például, ki ifjú erőmnek érzetében sokaknak közeledését elutasítottam, sőt már létező összeköttetéseket széttéptem, hogy annál szabadabban haladhassak s ki ezt nem csak most, de már évek óta sajnálom. Az élet későbbi szakaiban senki barátot nem szerez magának, legfeljebb ha a jó ismeretségig jutunk viszonyainkkal; minden évvel ritkúl körünk, mindég magányosabban érezzük magunkat s mi ifjú napjainkban mindezt pótolá, képzeletünk s nagy feltételeink, melyek akkor egyszersmind nagy reményeink voltak, eltünnek az ifjúsággal s vágyódunk társaság után, de elfelejtettünk benne mozogni, s azért rosszúl is érezzük magunkat körében. Hajlamaid e tekintetben nagyon hasonlítanak az enyimekhez s vigyáznod kell, hogy következéseit kikerüljed.

Igen köszönni fogom, ha azokra, kiknél heidelbergi hontársaid között talentumot és iparkodást találsz,

figyelmeztetsz. Magyar közoktatási minister a talentum, főkép a hasznavehető talentumoknak nagy szükségét érzi és én valóban nem tudom sokszor, honnan szerezzem a tanerőket azon intézetekhez, melyeket alapítok. — Elképzelheted, hogy a pályázók nem hiányzanak, azonban igen sokszor fordúl elő az eset, hogy olyanok kérnek tanárságot, kik még arra sem lennének képesek, hogy az illető tudományt tanulják, mert még ehhez is nélkülözik a szükséges előismereteket. — Krennert kineveztem s így már is legalább türhető állapotba helyeztem őt. Ha, mint reménylem, a Múzeum organisatióját még 1870-ben kiviszem, a fizetések is javúlni fognak s így jövőjéről gondoskodva van. Anyád s nővéreid egészségesek. Ég áldjon meg, ne kövesd apád példáját s válaszolj mentől elébb.

Szerető apád
Eötvös.

---

(36) Budán, 11/XII. 869.

Kedves fiam!

Miklós napján, mikor a jó gyermekeket meg szokták ajándékozni, jött kezembe egyszerre leveled s jégbarlangról írt czikked, mely a *Vasárnapi Ujság*-ban megjelent s nem hiszem, hogy a megajándékozott fiúk között valamelyik jobb kedvben feküdt az nap ágyába, mint én. Örültem először levelednek, mely azt bizonyítja, hogy jó kedélyi hangulatban vagy s még inkább a czikknek; először, mert vele megelégszem és sok jó oldalai mellett nem találtam benne azon hibákat, melyektől fiatalabb írók nehezen őrzik meg első munkájokat, — másodszor, mert elhatároztad magadat czikked kiadására.

Senki sem rosszalhatja inkább azon szokást, mely nálunk mindinkább terjed, mely szerint minden fiatal ember, ki az orthographiát — legalább körűlbelűl — megtanulta és két könyvet olvasott, azonnal a harmadiknak írásához fog; — de az ellenkezőnek is vannak rossz következései s ha az, hogy nagyon jókor és készületlenül lépnek a közönség elébe, sokakat haladásukban akadályoztat: akadály az is, ha valaki fellépését akkorra halasztja, mikor majd valami nagy eredménynyel, valami olyannal léphet a közönség elébe, mi a tudomány állását megváltoztatja. Kevés írót ismerek, — legalább tudományos írót, mert a költők a dolgok természeténél fogva kivételt képeznek, — ki mindjárt nagy művel lépett volna fel s mielőtt ilyennel a világot meglepé, nem készült volna kisebb művekkel nagy feladatához. Ily kisebb dolgozatoknak nem csak azon haszna van, hogy velök foglalkozva, tárgyunkat alaposabban tanulmányozzuk (és kétségtelen, hogy mégis inkább fárad mindenki, — bármi kevéssé hiszi is, — ha nyomtatás alá, mint ha csak jegyzeteinek bővítésére dolgozik), hanem azon haszna is, hogy az előadásban gyakoroljuk magunkat, mi arra nézve, ki a tudományban hatni akar, nem kis fontosságú. Meg vagyok győződve, hogy sok ember, ki később minden egyéb képességgel bír, hogy magának tudományos nevet szerezzen, ezt csak azért nem is kisérti meg, mert az eléadás nehézségeivel megküzdeni nem tud. Nálunk Magyarországban ehhez még az járul, hogy nemcsak az által, hogy a tudományt előbbre viszszük, hanem az által is, ha azt terjesztjük, nagy érdemet szerzünk magunknak. Nem azért írom ezt, mintha kivánnám, hogy hónaponként egy-egy értekezéssel lépjél fel, hanem csak arra akarlak figyelmeztetni, hogy azon esetre, ha éppen

valami dolgozatod van, melyet kiadásra czélszerűnek tartasz, magadat a gondolat által, hogy az nem eléggé fontos, ne tartóztasd vissza a kiadástól s úgy ne járjál, mint a néhai bajor király, ki, valahányszor emlékeztették, hogy Siebold japáni utazónak valamit ajándékozzon, mindenre, mit neki ajánlottak, mindég azt mondta: »Das ist für dem Mann viel zu wenig«, mig végre Siebold s ő maga meghaltak, még mielőtt igéretét teljesítheté.

Tudományos állapotjainkról új bizonyságot tesz a zaj, melyet Vogtnak látogatása okoz. Minden lap szól róla, az egyetemi ifjuság fogadására készül s a belépti jegyek hat előadására mind elkeltek és felpénzzel árultatnak azoknak, kik jegyet nem kapván, Vogt szájából hallani akarják annak bebizonyítását, hogy a majmoktól származnak s azokkal családi rokonságban állnak. Ha Bunsen vagy Kirchhof jönne ide, talán néhányunk kívül alig venné észre valaki; de hogy most, midőn a német doctor, ki a concertisták közönségcsődítő eljárását a tudományra alkalmazza, városunkat jelenlétével szerencsélteti, valaki a spectaculumban részt ne vegyen, ezt már a nemzet becsületéért sem tehetjük. Én, mint gondolhatod nem megyek az előadásokra és a leányok sem; azonban meg vagyok győződve, hogy ez is mint ultramontanismusom bizonysága fog hirdettetni a lapok által, ámbár részemről nem is egészen helytelennek kezdem tartani a tant, mely köztünk s az állatok között szoros rokonságot állít fel. Ezt talán a történelem és socialis tudomány útján ép úgy be lehetne bizonyítani, mint az összehasonlító anatomiával.

Ég áldjon meg; írjál, ha időd van.

Szerető apád
Eötvös.

LEVELEK GRÓF ANDRÁSSY GYULÁHOZ.

(37) Pest 18/VII. 865.

Kedves barátom!

Ha, a mint reménylem, a mostani változásoknak legalább azon eredményök lesz, hogy a tisztviselők egy részétől szabadulunk, reménylem, nem feledkeznek meg a budai póstahivatalról, melynek ostobasága miatt julius 2-án irt leveledet csak ma kaptam meg, az illetőknek nem lévén annyi eszök, hogy azt az Akadémiához vagy házamhoz küldjék. Ha valaki ismerőseim közül a levelet a budai póstahivatalnál kitéve nem látja, valószínüleg jövő évig ott marad. Meg kell vallani, hogy az Buda városa törvényes képviselőjének dicsőségét nem bizonyitja, ha még Budán sem tudják, hol található. Egyébiránt levelednek megörültem, mint azóta semmi másnak. Sok levelet kaptam nemzetiségi röpiratomról, de valamennyi között egy sem volt kedvesebb. Midőn utóljára e tárgyról szólottunk, észrevettem, hogy kétkedel, nem hibáztam-e kiadásával s véghetetlenül jól esik, hogy azt most Te is helybenhagyod. Kissé veszélyes volt népszerüségemre nézve, legalább annak látszott;

de meg voltam győződve, hogy kötelességem, és, hála Istennek, jól ütött ki. A *Vidov Dan* Belgrádban czikksorozatot közöl róla, leveleket kaptam több helyről, melyekben megigérik, hogy a szerbek támogatására számithatunk, az oláhoknak egy része is megelégszik s így a haragot, a melylyel a csehek föllépnek, s a bécsiek neheztelését, melyet azért vontam magamra, mert országunkat mint államot s nemzetünket mint politikai nemzetiséget tekintem, könnyen elviselhetem.

Aggodalmaidat a most történtek iránt osztom. Mondád egyszer, hogy bizonyos urak juniusban is csak októbert tudnak csinálni s ez bizonyosan igaz. Mi engem illet, tisztán látom magam előtt az utat, melyet követnem kell s működésem nem lesz befolyás nélkül arra, hogy a barátságos viszony, a melyben az osztrák liberálisokkal állunk, minden ellentörekvés daczára ne bomoljon föl. De ez magában még nem elég, s ha csak az 1861-dikihez hasonló módon a majoritást, mely most kezünkben van, elveszteni nem akarjuk — csak nem a határozatiak, de a conservativek javára — szükséges, hogy az országgyűlés előtt a teendők iránt értekezzünk s biztos eljárási tervben megállapodjunk. De, a mint a dolgok állanak, ezt csak Deák teheti, s azért jónak látnám, ha nézeteidet vele közlenéd. Neked reá hatásod van, nekem nincs, s valóban nagy szolgálatot tehetsz nem csak hazádnak, de személyesen neki is, ha őt erre birod. Az emberek, főképp miután nyilatkozataival föllépett, mostani tétlenségét rosszul kezdik venni. De ha én szólanék vele, e lépés sikertelen maradna. A hizelgő sereg, mely őt környezi, jónak látta őt ellenem izgatni s nem tudom miért, de egy idő óta bizonyos bizalmatlanságot veszek észre irányomban, melyet nem bánnék, ha a közügynek nem ártana.

A napokban talán ismét irok. Képzelheted, mennyire el vagyok foglalva. De ha nem gyülekeznénk össze Pesten, s ha Te nem jösz ide, én mindenesetre elmegyek Terebesre, ha csak egy napra is.

Mondd szép Grófnédnak tiszteletünket.

Hív barátod
Eötvös.

---

(38) Svábhegy, 1865. aug. 1.

— — — Szükségesnek tartom, hogy a dolgok állásáról értesitve légy, s lapjaink ezt nem képviselik, még az általam szerkesztett *Politikai hetilap* sem, mely, hogy szakadást ne okozzon, a *Napló*-nak kormánymagasztalásait nem támadhatja meg, habár a nagy bizodalmat, melylyel még a *Hon* is Mailáthról és az új kormányról szól, nem igen érthetni. A positio, a mint én azt látom, az, hogy Mailáth és az ó-conservativek naponkint több terrenumot nyernek, s hogy másrészről azon politika, mely magának elvűl tűzte ki pontról-pontra védeni a formális jogot, mig végre fokonkint mindig több tért és hivőket veszt és utoljára tekintélyes minoritásban marad és mint oppositio léphet föl, hogy — mondom — ezen politika, mely nálunk födöztetett föl azok számára, kik semmitől sem félnek annyira, mint minden felelősségtől, most több valószínüséggel számithat sikerre, mint előbb. A helyzet uj s az alkotmányosság annálisaiban talán még nem fordult elő, hogy valamely párt, mely roppant többségben van, minden erejét arra fordítja, hogy a fönforgó politikai kérdések egy más párt által oldassanak meg, a melynek tagjaiban bízni semmi oka sincs; hogy

saját elveinek keresztülvitelét politikai elleneire hagyja, vagy helyesebben mondva, hogy a helyett, hogy saját elveit kivinné, minden erejét arra concentrálja, hogy elleneinek elveit némiképp módosithassa. De a helyzet, ha uj is, a mi helyzetünk, s minthogy a katholikus naptár századunkban az immaculata ünnepével szaporodott, talán IX. Pius még azon oppositio számára is ki fog tűzni egy napot, mely harmincz évig fáradott, forradalmat csinált és tűrt tíz évig minden kínt és nélkülözést, csak hogy ugyanazokat segitse kormányra, kik azt előbb elfoglalták, s maga ismét oppositio lehessen, mint előbb volt. Mert ha azok, kiknek a gordiusi csomó megoldása sikerülne, dicsőségre számolhatnának: azok, kik a megoldás sikerülte után a fonalakat másnak adják a kezébe, hogy ez kényelmesen uj csomót kössön, megérdemlik, hogy szenteknek neveztessenek. Ily eljárásnak jutalma nem lehet más a canonisationál; a világ romlottságában nem képes ezt még fölfogni sem. De hagyjuk a tréfát. Hiszem, hogy ó-conservativeink az utolsó négy évben tanultak valamit, legalább a mennyiben több dolgot most kivihetetlennek ismernek, melyet 1860-ban még könnyűnek tartottak. Igy szintén tanultak nálunk is, legalább azon része az országnak, mely akkor a határozat mellett buzgott. De a pártoknak czéljai nem változtak.

A conservativek most is mindenekelőtt hivatalokat akarnak. A határozatiak most is elszakadást. S minthogy azon clique csak addig számolhat biztosan hivatalokra, mig azoknak osztogatása az udvartól függ, s minthogy az elszakadást és minden forradalmi mozgalmat semmi sem tenné annyira lehetetlenné, mint ha az országban valóban alkotmányos viszonyok jönnének létre, melyek a nemzet nagy részét kielé-

gitik: amazok dolgozni fognak, hogy a koronának a lehetőleg legtöbb törvényes befolyást szerezzenek, vagy ügyeinket legalább az előbbi nobilis confusióban tartsák, ezek pedig oly követelésekkel fognak föllépni, melyeknek kivihetetlenségét előre látják, vagy legalább oly formában fogják kivinni akarni elveiket, mely elfogadhatatlan, s igy e két párt, mely legtávolabb áll egymástól, egy czélra dolgozik, a mennyiben mind a két párt törekvése oda irányul, hogy megakadályozza viszonyainknak valóban alkotmányos és oly elrendezését, mely, mint mi azt akarjuk, Magyarország teljes önállásának s a birodalom nagyhatalmi szükségeinek egyaránt megfeleljen. Ha mi magunk között valóban egyetértenénk, vagy legalább arra törekednénk, hogy ily egyetértés létrejőjjön, nem lenne semmi aggodalmam; de mivel ily egyetértés csak ugy volna eszközölhető, ha azt Deák akarná, vagy, ha csakugyan akarja, a szükséges eszközökhez nyulna, és mivel nem hiszem, hogy ha neki irtál is, őt arra birjad, hogy pártjával az országgyülés előtt értekezzen és megegyezzen: helyzetünk csakugyan nehéz s kétségbe esném törekvéseink sikere iránt, ha nem lenne határtalan bizodalmam az igazsághoz, s ha nem volnék elhatározva, hogy ez egyszer egész erélylyel fogok föllépni mellette. Ötvenkét esztendős korában, főképp oly beteges ember, minőnek magamat érzem, nem sokat halogathat, s én nem akarok siromba szállni a nélkül, hogy legalább tisztán kimondtam: mi volt törekvéseimnek czélja egész életemen át. Mit a nemzetiségi kérdésnél tettem, s minek, ha nem is mindjárt, legalább idővel bizonyosan meglesz az eredménye, habár az aradi nagy politikusok könyvemet elégették, azt fogom tenni a hazánk és a birodalom között fenforgó kér-

désekre nézve is. Nem könnyelmüen s nem a nélkül, hogy azoknak tanácsát kikérjem, kiknek belátásához bizodalmam van s kiket barátaimnak ismerek; de tenni fogom tekintet nélkül saját személyemre s a népszerüségre, melynek becsét nem értem, ha az csak saját elveink megtagadása és hazugságok által érethetik el. Ne félj, hogy ismét brochure-rel lépek fel. E tárgy nem arra való. De tisztán formulázva, mindjárt az országgyülés kezdetén követtársaim elébe fogom terjeszteni programmomat, s ha nem győztök meg annak hibáiról, föl fogok lépni vele, bármi kevesen legyenek, kik velem mennek. Fölfogásom szerint helyzetünk nem hasonlit Európa egy nemzetéhez sem, de azért nem kevésbbé világos. Az, mit ausztriai birodalomnak neveznek, nem egy állam, hanem egymástól jogilag teljesen független két államnak összeköttetése egy fejedelem alatt, melynek ennélfogva közös kötelességei s még több közös érdekei vannak, de melyet egységnek nevezni jogosan nem lehet, s melyben — ha csak a jogtól nem abstrahálunk — az egység után még törekedni sem szabad. Ebből következik, hogy mindenekelőtt biztositani kell nemcsak administrativ autonomiánkat, de állami önállóságunkat is, s hogy semmit nem fogadhatunk el, mi által ez veszélyeztetnék; de hogy gondoskodnunk kell oly eszközökről is, melyek által a birodalomnak — mely a mi birodalmunk is, melynek állása ennélfogva jólétünkkel összeköttetésben áll — hatalmi állása fentartassék; hogy a birodalomnak közös dolgaira elhatározó befolyást gyakoroljunk s a közös ügyek közös kezelésének szüksége az absolutismus ürügyéül ne szolgáljon, s igy gondoskodnunk kell oly institutiókról, melyek mellett a közös ügyek alkotmányos kezelése biztosittassék. Multheti lapom-

ban megmutattam (természet szerint csak a legnagyobb általánosságban), hogy ez lehetséges a nélkül, hogy a veszélynek tegyük ki magunkat, hogy közparlamentet alapitsunk meg. Méltánylom azonban azoknak aggodalmát, kik másкép vélekednek s azért, mióta elmentél, sokat gondolkoztam azon modalitásról, melyet a közös ügyek tárgyalására nézve velem utolsó ittléted alatt közöltél, sőt közöltem nézetedet Bartallal is. A mint a dolgot most látom, s Bartal nézete is ez, nem tartom eszmédet kivihetetlennek, legalább nem olyannak, melyet proponálni ne lehetne. (Azaz jelenleg úgy látom a dolgot, hacsak később uj nehézségeket nem találok.) Mindazon tárgyak, melyeknek közös tárgyalása szükséges, egy vagy más módon a budgethez tartoznak. Ha már most azok, kiket a magyar országgyűlés ezen kérdések tárgyalására kiküld, s azok, kik a birodalom többi tartományainak nevében hasonló minőségben kiküldetnek, mindenik külön egy-egy kamarába állnak össze: miért ne küldjön ki a két kamarának mindegyike egy commissiót a budget tárgyalására, mely összeülve jelentését elkésziti, s azt mindenik saját küldőinek elébe terjeszti, hol az, külön a magyar és külön a német delegált testület által, tárgyaltatik. Ha a commissio véleménye mindkettő által elfogadtatott, a dolog tisztában van s nem szükséges semmi közös tanácskozás. Ha a vélemények eltérnek s meg nem egyeztethetők, csak akkor jön össze a magyar és német delegált testület közös tanácskozásra, mint nálunk egyes esetekben hajdan a felső- s alsó-tábla mixta sessióra, s határoz a többség szerint. Igy a közös parlamentnek még formája is kikerültetik s még az iránt is biztositva vagyunk, hogy a tárgyalási nyelv — kivételes eseteken kívül — mindig a

magyar lesz. Ez természetesen csak eszme még, s ámbár eleget forgattam eszemben, meglehet, később nem leszek úgy meggyőződve kivihetőségéről, mint most, de minden esetre érdemes, hogy róla komolyan gondolkozzunk. Ha éppen időd van, irj e tárgyról, s általán véve közöld velem nézeteidet, valahányszor időd és kedved van reá. Fontosabb pillanatot a jelennél alig fogunk élni és szükséges, hogy azok, kik a czélban egyetértenek, lehetőleg egyetértéshez jőjjenek az eszközökre nézve is.

---

(39) Svábhegy, 1865. aug. 8.

— — Általán véve dolgaink jól állanak ; a financialis kérdés, Ausztria bonyodalmai Poroszországgal, melyek szükségképp oda vezetnek, hogy a német kérdésben határozottabban lépjen fel, a német érzések Bécsben és a monarchia többi németjénél, melyek a magyarok elleni antagonismus által neveltetnek, de azért ügyünknek mégis minden másnál inkább használnak, most a dualismust még szükségesebbé teszik ; szóval minden kedvező, — — csak azon fölötte nagy barátság és bizodalom, mely Mailáth és az ó-conservativek irányában nyilatkozik, semmiképp nem akarnak tetszeni. A mennyiben az uj kanczellár azon dolgozik, hogy az országgyűlés összehívása — mely viszonyaink rendezésének föltétele — lehetővé váljék, támogatnunk kell őt. Kerülni mindent, mi neki e részben nehézségeket okozhatna, — mint például az, ha a megyék tekintetében nagyon követelőleg lépünk fel. Azonban tisztán fenn kell tartani pártállásunkat, s pedig azért, mert ha ezt nem teszszük, csak azon fogjuk észrevenni magunkat, hogy majoritásban

vannak. Akárhány embert tudok, ki csak alkalomra vár, hogy oda szegődjék, hol hivatalokat osztogatgatnak, s ha a közvélemény nem tartja vissza, pártunknak fele eláll zászlójától. Már a napokban oly áttéréseket fogsz hallani, melyeken bámulsz. S ez még csak a kezdet. Deák ezt nem bánja, sőt valószinűleg óhajtja, mert ezen úton oly állásban marad, mely neki a legkedvesebb — azaz az oppositióban; de én, megvallom, szégyenlem, s a mi tőlem kitelik, el fogom követni, hogy állásunkat tisztán körvonalozzam, lapomban szintúgy, mint más utakon. Ez azonban, ha magamra hagytok, legfeljebb arra jó, hogy személyes állásomat fentartsam, de a pártot, mint olyat, nem fogja megmenteni attól, hogy, ámbár roppant majoritásban van, feloszoljék, s részint a conservativek, részint a határozatiak pártjába olvadjon belé.

---

(40) Szent-Tornya, 1865. aug. 10.

— — Ismered nézetemet a nagy politikai manoeuverről, melyen keresztűl megyünk. Többször mondtam Széchenyinek, s hiszem most is, hogy azoknak, kik egy nép nevében lépnek föl, legjobb politika a nyiltság; mert semmi nép nem diplomata, s a magyar még kevésbbé az, mint mások, s támogatására csak addig számolhatunk, míg azt, a mit akarunk, neki megmagyarázhatjuk. A *Napló*, vagy inkább azoknak eljárása, kiknek inspiratióit követi, csak úgy magyarázható meg, hogy azok, kik a pártot vezetik, maguk is kívánják, hogy kisebbségbe jövén, a felelősségtől megmeneküljenek. Ki ezt nem tudja, az a magasztalásokat, melyeket a *Hon* kivételével minden magyar lapban a kormányról talál, nem értheti. Én

legalább igen természetesnek találom, ha híveink egy része a *Hon*-hoz szegődik, a másik, a *Napló* tanácsát követve, kormányi vagy főispáni hivatalt vállal — mert más nevet a főispán önkényétől függő hivatalok csakugyan nem érdemelnek — s ha maholnap isolálva állunk, vagy minden erőnket leszünk kénytelenek megfeszíteni, hogy azokat visszanyerjük, kiket a határozati párthoz mi magunk kergettünk át, vagy kiknek mi magunk építettük a hidat, melyen a kormányhoz átmehetnek. Én nem most, de régen meg vagyok győződve arról, hogy ellenzéki jellemünkről lemondanunk nem szabad, s ha még azon czikkemet is, melyet a megyei rendszerről irtam, olvasod, látni fogod, hogy benne kimondom: a kormányt, a mennyiben csak az országgyűlés összehívásán dolgozik, akadályoznunk nem kell; de hogy mind az egész kormányrendszer törvénytelensége, mind az iránt elég világosan kimondám nézetemet, hogy a kormányt ezen egyen kívül nem szándékom semmi másban pártolni. Még Sennyey is panaszkodik a felett, hogy minden alkalommal a a véleménykülönbséget emelem ki, mely köztem s a kormány mostani vezetői közt mindig létezett, s előre mondom, hogy velök oppositióban fogok állani. Igaz, hogy tovább kellene mennem, s nincs senkinek több kedve hozzá, mint nekem; de 52 éves lévén — fájdalom, éppen ma egy hete volt születésem napja — nagy politikus kezdek lenni. Teljes meggyőződésem, hogy Deáknak jó szándékú manoeuverjei, melyeket Kemény nagyon is buzgón támogat, pártunk desorganisatióját vonják maguk után. Már most is teljes dissolutióban vagyunk. De éppen ezért kerülnöm kell mindent, mi által ennek responsabilitása reám háramlanék, s ez okvetetlenűl bekövetke-

zik, ha oly kérdésekben, melyekben Deák valamely positiv irányban föllépett, én az ellenkezőt követném. Míg az országgyűlés együtt nincs s magunkat tisztán nem orientálhatjuk, s míg főképp a kormány positive nem nyilatkozott, s, mi bizonyosan történni fog, Deákot nem hajtotta ismét az oppositióba: szorosan az utolsó országgyűlés fölirásaihoz tartva magamat, ott, hol Deák jelen taktikája azoktól eltér, ki kell kerülnöm a vitatkozást, ha csak nem akarom, hogy az egész ó-conservativ had, s azok, kik igen kényelmesnek tartják, hogy Deák firmája alatt hivatalba léphetnek, tátott torokkal hirdessék, hogy a szakadást a föliratí pártban Eötvös idézte elő, s hogy ha e párt többségben nincs, csak én okoztam fellépésem által. »Ich kenne meine Pappenheimer«. De nem félek tőlök, éppen mert ismerem őket. Ez az ok, a miért lapom kevésbbé oppositionális, mint azt magam is kívánnám, s a miért a megyei kérdéshez is csak glaçé keztyűvel nyúltam; azonban más úton ugyanazon czélhoz jutunk. Az által, hogy a constitutionális kérdésben, habár a legloyalisabb phrasisokkal, határozottan lépek föl, s mindig visszatérve a német kérdésre, a dualismusnak szükségét hirdetem, s az által, hogy egymásután fölvéve az egyes kérdéseket, azokat elveink értelmében tárgyalom. S itt újra örömömet fejezhetem ki, hogy, a mi már annyiszor történt, nézeteinkben találkozunk. Egészen úgy itélek a közhangulatról, mint te. Embereink a ministeriális felelősséget nagy zajjal éltetik, de annak lényegéről nincs fogalmuk; ellenben még nagyobb lelkesedéssel ragaszkodnak a megyei rendszerhez, mint melyet ezen institutio érdemel, mely a selfgovernementnek lényeges, de mégis csak egy részét valósítja meg. Már miután a felelősség,

ha az nem úgy, mint Angliában, hanem a franczia rendszer szerint alkalmaztatik, csakugyan igen gyönge biztositékot képez, s miután bölcseink — ignorálva Angliát, Belgiumot, a Schweizot és Amerikát — tátott torokkal hirdetik, hogy a kormány felelőssége a helyhatósági autonomiával össze nem fér: kétségtelen, hogy ha a jövő országgyűlésen e két érdek — a felelősség elve és megyei rendszerünk — ellentétbe állíttatnak, a többség inkább a felelősségről, mint a megyéről mondana le. Míg törvényhozásunk nagy része régi táblabírákból és olyanokból áll, kik megyei hivatalok után vágyódnak, ez a dolgok természetében fekszik s e részben a határozati és fölirati emberek között nincs különbség. S ez az, mire Mailáth et socii, ide értve Belcredit is, reményeiket építik. Ismerem a jelen kormánynak terveit és az ellenszenv, mely ellene Bécsben és a tartományokban nyilatkozik, onnan ered, mert azok ismertetnek mások által is. Bécsben egy bizonyos számú udvari kanczellária: »Ungarische, Böhmische, Galizische, Oesterreichische Hof-Kanzlei«. A tartományokban locális kormányok, melyek azok alatt állnak. Megyei szerkezet, de olyan, melynek főczélja az, hogy az administratio olcsóbb legyen, s melynek alapvonalait a főispánoknak kiadott utasításban látjuk. Országgyűlések az egyes országok beldolgaira, a közösekre egy neme a Reichsrathnak, mely nem a dualismus alapján a két birodalom részének küldötteiből, hanem az egyes tartományok követeiből alakíttatnék, s a lehetőségig kevés tagból állva, a lehetőségig kevés alkotmányos jogokat gyakorolna. Ez azon ideál, mely után törekszünk? Ha valaki kormányunkat avval vádolja, hogy Magyarország beolvasztásán dolgozik, igazságtalan. Ők nem a beolvasztást, hanem

szabadságunk korlátolását kívánják, s a mennyiben ez a divide által könnyebben elérhető, ha lehet, még több egymástól független, sőt ellenséges részekre osztanák föl a birodalmat. S így a jelen pillanatban külön-állásunkat is, de főleg szabadságunkat és alkotmányosságunkat kell védenünk. A kormánynak ezen positiója bizonyos tekintetben könnyíti állásunkat, mert köztünk és a lajtántúli alkotmányos párt között érdekközösséget idéz elő, melyet nekik, ha nem is egyszerre, de lassankint meg fogok magyarázni. De más tekintetben ezen positio veszélyes reánk, mert a ki nálunk a függetlenséget és különállást használja czégűl, bizonyosan pártolókra talál. Nagy azoknak száma az országban, kik mindenek fölött csak a zsinóros magyar nadrághoz ragaszkodnak, s ha huszárok maradhatunk, nem bánják, akár mint Leibhuszárok váltjuk a fenséges uralkodó ház tányérjait, akár mint hősök küzdjünk a szabadság csatájában. Akárhányan örülnek, ha csak a németet szidhatják és üthetik, akár a szabadság, akár az absolutismus érdekében tölthetik rajtuk kedvüket, s ha ezeknek még azt mondhatják, hogy a megyei rendszer a ministeriális formával össze nem fér, s hogy 1848-ban nemzetiségünk garantiájáról mondtunk le, midőn más európai nemzeteknek alkotmányos elveit elfogadtuk: lesz akárhány, ki egy magyar kanczellár és magyar tárnokban alkotmányosságunk non plus ultráját látja, s annál inkább éljenez a coronatiónál, mentől tökéletesebben hasonlítana ez ahhoz, midőn megesküsznek az alkotmányra, hogy meg ne tartsák. Ezen veszély az, melytől tartanunk kell, s ez az ok, a miért minden erőmet összeszedve azon dolgozom, hogy a felelősség elvét az embereknek ismét eszükbe hozzam s megmutassam, hogy e

nélkül egész alkotmányosságunk mit sem ér, bebizonyítva egyszersmind, hogy a ministeriális rendszer következtében ugyan régi megyei szerkezetünkben bizonyos módosítások elkerülhetetlenek, hogy azonban azt, a mi benne lényeges, a szabad önkormányzást, nem csak megtarthatjuk, sőt nagyobb kiterjedésben bírhatjuk, mint ennekelőtte. Ma jött ki ezen irányban második czikkem, s ha Isten éltet és egészséget ad, oly tisztába hozom e kérdést, mint a nemzetiségit, melyről most, miután könyvem hatásáról az ország különböző vidékein és nemzetiségeinél biztos híreim vannak, tudom, hogy az ugy fog megoldatni, mint én felállítottam. A közigazgatási kérdés egyike a legnehezebbeknek, főképp nálunk, hol azoknak nagyrésze, kik politikáról szólnak, e tudománynak még első elemeit sem ismerik. Nehéz úgy szólni, hogy mindenki megértsen s czikkeim mégis szerfölött unalmasak ne legyenek. De 25 évig foglalkoztam e tárgygyal s összeszedem minden erőmet. Ha e kérdést tisztába hozom, szolgálatot teszek a hazának, habár az utolsó volna is, mire 50 éven túl mindig gondolni kell. Hogy azonban boldoguljak, támaszra van szükségem, s ha itt-ott tévednék, hű barátok tanácsára. Az *Idők Tanuja* már megtámadott, a *Hirnök* követi s biztos lehetek benne, hogy nemsokára az egész tisztes falka talpamon követ. Tudják, hogy az egész szabadság kérdése az administratio szervezésétől függ, s azért bizonyosan nem fognak semmit elmulasztani, hogy utamat állják. De mottóm szerint — »Viel Feind, viel Ehr« — szinte örülök a küzdelemnek, csak tudjam, hogy, ha kell, magam nem maradok, s ebben főképp reád számolok. Meggyőződésem az, hogy a mohácsi vész óta talán nem volt pillanat, mely hazánk sorsára elhatározóbb

befolyást gyakorolt, mint a mostani. S innen van, hogy csaknem nevetséges tevékenységet fejtek ki. Ha látnád, mennyit dolgozom, hány czikket és levelet irok s mily fáradsággal nézem végig régi jegyzeteimet az egyes kérdésekről, mosolyognál. De érzem, hogy forduló ponton állunk, s habár néha betegnek találom magamat, fel akarom használni egész erőmet, az utolsó cseppig kifacsarva mindent, mi bennem van, hogy ha majd a czitromot nemsokára elvetik, ne legyen kár érte. Segítségtek nélkül azonban minden fáradozásom hasztalan. Nézeteidet a közös ügyek tárgyalásáról ne közöld senkivel, hanem formulázd azokat irásban. Megkisérlem én is, s ha találkozunk Terebesen vagy máshol, előbb tisztába hozzuk e tárgyat magunk között, s hogy mikor és mily módon lépj föl az indítványnyal. De nem bámulsz-e roppant ildomosságomon? Még politikus sakkista lesz belőlem. Hiában, vénülünk. Meglásd, ha még egy pár évig élek, nem megyek soha többé egyenes úton, vagy legalább nem járok többé egyenesen. Mit használ, hogy meghajolni nem akartam, végre is meghajlít az idő. — —

---

(41) 1865. szeptember 18.

Átalában véve biztos lehetsz benne, hogy ellenzéki állásomat, a mennyire ez a Deák által elfoglalt positio mellett lehetséges, mindig tisztán fogom marquirozni.

---

(42) 13/IX. 869.

— — Én azon candidatusok közt, kik a belügyre eddig emlittettek, egyet sem tartok alkalmatosnak. Ezen állás betöltésénél mindenekelőtt az szükséges,

hogy idegen elemet ne hozzunk a ministeriumba, s ne olyat, ki az általad folytatott politikát nyiltan vagy kéz alatt ellenezné . . .

Szükséges, hogy az illető tökéletesen értse az administratiót, és kinevezése által a kevés rend, mely még az országban létezik, ne zavartassék meg.

Szükséges, hogy jó és kész szónok legyen.

Szükséges, hogy ne csak jelen administrativ organismusunkat, de a tisztviselők személyét is ismerje.

Szükséges, hogy szorgalmatos legyen.

Szükséges, hogy legyen elég esze a ministerium határozatát kivinni, de ne legyen annyi, hogy külön systémákat állitson fel.

Kivánatos végre, hogy kinevezése által senkit, vagy legalább a lehetőségig kevés embert sértsünk.

---

(43) 1869. okt.

. . . Mi minket illet, tekintve azt, hogy a Pest ellen elhatározott erélyesebb lépés ez által nem hátráltatik és Heves ellent nem áll, s így parancsolatunk végrehajtatván, a ministerium auctoritása nem compromittáltatik: valamennyien azt hiszszük, hogy ez eset nem oly fontosságú, hogy kedvéért egy ministerialis krisisnek tegyük ki magunkat vagy inkább az országot, mely ez által főkép szenvedne, azonban természetesen nem akarunk s nem fogunk tenni semmit helybenhagyásod nélkül. Hogy a párt egészen Deáktól függ s ha ő ellenünk nyilatkozik bármily kérdésnél, de főkép ennél, elhagyna, azt magad ép oly jól tudod, mint én, s a kérdés csak az, tovább viseljük-e a nyűgöt, mely azon természetelleni helyzetnek következése, hogy a ház többsége oly férfinak kezében

van, ki a ministeriumon kívül áll? Vagy pedig dobjuk oda tárczáinkat, azokra hárítva a következéseket, kik azt okozták? Mi azt illeti, mit a jövőben tenni kell, előttem világos, hogy a jövő választásokig nem kormányozhatunk rendesen, főkép az adó behajtásának lehetősége miatt, hacsak egy ideiglenes törvényt nem alkotunk, mely által a megyék a ministerium rendeleteinek végrehajtására köteleztetnek. Bódi* formulázott egy ily törvényt, melynek egyes határozatai megváltoztathatnak, de mely egészben véve a czélnak meg fogna felelni s melyet holnapi levelemmel megküldök, hogy, ha épen szabad pillanatod volna, felette gondolkozzál. Hogy pártunk ily törvényt megszavazna, hogy általján véve megszavazna mindent, mit a rendnek fenntartása kiván . . arról meg vagyok győződve; de mindig csak azon feltétel alatt, hogy az öreg úr nem mond ellent . . .

---

(44) 1869. nov. 2.

Tisztelt barátom!

. . . . Véleményem, mit kell tennünk, most mintegy hét óta, csak az, hogy míg vissza nem jösz, semmit tennünk nem lehet, s hogy ezért a legfontosabb, sőt a jelen pillanatban egyedül fontos az, hogy mentől előbb jöjj haza. Ha csak egy héttel jösz is elébb, mint feltevéd, az is nyereség. — — Miután hazánkban a regens kérdése elhatározva nincs, s így Magyarország egy hónapnál tovább fejedelmi hatalom nélkül van; miután a minister-

* Horváth Boldizsár igazságügyminister.

elnökség decretum útján, mi ennek egyedüli módja, senkinek nem adatott át, s így személyed a ministertanács, azaz egy — s pedig nem is rendkívül erélyes — collegium által helyettesíttetik; miután azonfelül a közösügyeket annyira saját fejedben tartod, hogy igen fontos ügyekről, mint például a határőrvidéki kérdés, még értesítve sem vagyunk, s a lajtántúli ministeriummal semmi összeköttetésben nem vagyunk: a dolgok jelen állásában nálunk tehetetlenebb kormány alig létezik, és nem valószinűtlen, hogy a monarchia egy válópillanatához közeledik. Alig volna hihető, de igaz, hogy mióta elmentél, sem a had-, sem a külügyi ministerium a Dalmácziában történtekről * nem tudósított, még akkor sem, midőn telepraph és levél útján tudósításokat kértünk, úgy hogy végre kénytelenek voltunk Bedekovichot és Kerkapolyt személyes érintkezésre felküldeni. Kerkapolyt — ki neked valószinűleg írt Bécsből — még nem láttam. Bedekovichtól csak annyit hallottam, hogy a bécsiek ezentúl tudósítani fognak; az egészből azonban annyi világos, hogy ők maguk sem tudnak sokat. Úgy látszik, hogy, mint közönségesen, semmi vezéreszméjök nincs, s hogy a jó szerencsétől várják az ügyek kibonyolítását.

Mi itt megtettünk mindent, mi hatalmunkban áll, hogy magunknak a dolgok állásáról tudomást szerezzünk. Összeköttetésbe tettük magunkat Fiuméban Csehvel, Rauch-hal, Péchyvel, s le fogunk valakit küldeni Újvidékre, hol Miletics személyében minden veszedelmesebb agitatiónak focusa kereshető. Az országban, ide értve még a Határőrvidéket és Horvátországot

* A dalmát ügyben Eötvös, Andrássyt helyettesitvén, kétszer is nyilatkozott; 1869. nov. 9. és nov. 25-én L. Beszédek. III.

is, eddig semmi összeköttetés a dalmát mozgalommal nem mutatkozik, ellenben Rauch és mások értesítései szerint a hangulat mindkét helyen rendkívül ingerült Magyarország ellen, s úgy látszik, a felsőbb katonai hatóság részéről nem történik semmi annak csillapítására. Mindazok a jelen felgerjedett hangulatban a valónál talán nagyobbaknak látszanak, azonban mindenesetre figyelemreméltók, s nem fognak általunk elhanyagoltatni, úgy hogy ha visszatérsz, legalább a situatiónak hű képét állíthassuk elédbe; de határoznunk nem lehet semmit, pedig jöhetnek pillanatok, midőn ez nagy kár. Mert a jelen viszonyoknak legalább azon hasznát lehetne venni, hogy most, midőn az ellenzék maga az ország integritásának megtámadása iránt aggódni kezd, a sajtótörvény, gyülekezési jog, stb. stb. könnyen keresztül vihetők volnának, mi máskor legyőzhetlen akadályokra találna.

El vagyunk halmozva interpellatiókkal. Minden lehetőt ministertanácsban határozunk el, s el fogunk követni mindent, hogy, a mennyire lehet, intentióiddal ellentétbe ne jőjjünk; de képzelheted a nehézséget, miután a Határőrvidékről, annak bekebelezéséről kiadott handbilletekről, melyek contrasignatura nélkül jelentek meg, s ehhez hasonló tárgyakról interpellálnak.

E perczben kapok telegrammot Orczytól, melyben tudósít, hogy a lázadás nem terjed, hogy Bosznia és Herczegovina eddig nyugodtak és hogy a montenegrói fejedelem telegramm által minden részvétet a lázadásban desavouiroz, úgy mint arról is, hogy eddig mentenegróiak részvéte e lázadásban constatirozva nincsen . . .

---

(45) 1869. nov. 15.

Kedves barátom!

. . . Magam is nem a dalmácziai eseményekért kivántam visszatérésedet . . . Én azt, hogy visszatérj, belállapotainkért, a ministeriumért kivántam, és ha ismét körünkben leszel, be fogod látni, hogy igazságom volt. Ministeriumunkban az egységet egyedül személyiséged tartja fenn . . . és így a ministerium meg van bénítva oly pillanatban, midőn távolléted az ellenzéket felbátorítja és saját pártunk összetartását gyengíti.

Még más viszonyok között is azon pillanat, melyben a törvényhozás együtt van, nem alkalmas arra, hogy a fejedelem s a kormány feje utazzanak, és ha az út politikai okokból nem volt mellőzhető, el kellett volna napolni vagy szüneteltetni a Házat. Minderről egyébiránt kár most értekezni. Azon voltam és azon leszek, hogy minden hevesebb vitát kikerülve, addig, míg vissza nem jösz, helyrehozhatatlan baj ne következzék be, s mindent úgy találj, hogy azt az előbbi kerékvágásba hozhassad; de hogy elég fáradságba fog kerülni, azt előre mondhatom. Ha a felség azt hiszi, hogy mihelyt te elmégysz, minden ingadozik, teljesen igazsága van. A dolgok természete és egyéniséged úgy hozták magokkal, hogy a kormány csak benned van képviselve. Lónyay kivételével, ki saját kezére dolgozik, mi többiek több vagy kevesebb ügyességgel biró bureau-chefek vagyunk, és csak udvariasságból neveztetünk ministereknek, úgy hogy Téged nem pótolhatunk. Még ha valaki közülünk képes volna is reá, senki nem fogja azt elismerni, s ily helyzetben minden a közvéleménytől függ. Mindezt azért írom, hogy megmagyarázzam,

miért nem lépünk fel több erélylyel a discussióban, mert kétségen kívül feltűnt, hogy távolléted alatt úgy szólván a leszavazással védtük positiónkat, mintha nem lenne senki közülünk, ki beszélni tud . . . .

A Határőrvidékről nem hiányzanak a rossz hírek. Természetes, hogy ily költői nemzetnél, ily alkalommal, mint a mostani, naponként fellép valaki a legborzasztóbb jóslatokkal. Az, hogy a Határőrvidéken izgatás létezik, s hogy azt főkép a tisztek szítják, tagadhatatlan; miután azonban a dalmácziai zavarok kedvezőbb fordulatot vettek, nem valószinű, hogy a jelen izgatás, legalább jelenleg, nagyobb bajt okozna, minek már az is bizonysága, hogy minden nemzetiségi agitatoraink, kik eddig mind az országgyűléstől távol tarták magokat, most valamennyien — ide értve még Mileticset is — itt vannak, s így valószinűleg lenn az oláhok és a szerbek között nem találnak elfoglaltatást.

Reménylem, tíz vagy tizennégy nap mulva köztünk leszel, s akkor majd hosszasan referálok mindenről; addig is tartson Isten jó egészségben s hozzon vissza mentől elébb. Híved Eötvös.

---

(46) 1869. decz. 1.

Deák, Csengery, s mondhatom: kevés kivétellel egész pártunk azt kivánja, hogy a kinevezés a képviselőház által előterjesztett három egyén között történjék. Praktikus fontossága a kérdésnek nincs. Most, miután a ház hármat proponál, és az nem is gondolható, hogy a ministerelnök annyi befolyással se bírjon a többségre, hogy a három közül egyik az

legyen, kit ő a kineveztetni akar, az eredmény egyik mint a másik esetben ugyanaz lesz, és Deák propositiója elfogadása által a korona praerogativája épen nem szoríttatik meg. Miután azonban itt a praerogativának — habár csak formalis — megszorítása forog szóban, ő Felségének megegyezése nélkül mi ministerek nem engedhetünk, habár előre látjuk is, hogy ezen kérdésnél megbukunk; s ezért kérlek, gondolkozzál e tárgyról és szólj ő felségével, mert én a bukást ez esetben, főkép a most folyt discussio után,* biztosnak tartom. Pártunkban sok elkeseredés van e miatt ... Többen, kikkel a számszék iránt szóltam (s pedig pártunk legbuzgóbb hívei), kinyilatkoztatták, hogy e kérdésben ellenünk szavaznak, mert puszta caprice-ért magukat nevetségessé nem teszik. Kötelességemnek tartottam tisztán előadni az állást. Én minden ministeri functiók közül a megbukást tartom a legkellemesebbnek és azért szívesen részt veszek benne, azonban gondold meg jól, vajon a jelen eset megérdemli-e mindazon veszélyeket, melynek a jelen ministerium bukása az eddig kivitt eredményeket mind, sőt az egész monarchiát kiteszi.

---

(47) 1870. jul. 22.

... Úgy látszik, nagyon kivántatik, hogy Tisza interpellatiójára felelet adassék. Ghyczyn és Tiszán kívül még többen kérdezték, fogunk-e válaszolni és mikor? Ha lehetséges volna, nagyon kivánatos lenne, hogy 24 órára ide jőjj. Ha ezt hétfőn tennéd, az

* Eötvös e discussión az 1868. évi zárszámadás megvizsgálása iránt beadott javaslatokról folyt vitát érti, mely november 25-dikén kezdődött és deczember 2-dikáig huzódott.

interpellatióra is válaszolhatnál s jelenléted nem csak a pártnak erélyét emelné, de a házon kívül is a legjobb hatást tenné. A hangulat általánosan békés, azonban csaknem mindenki megjegyzi, hogy miután a harcz eredményei bizonytalanok, és még Törökország, sőt a Schweiz is arra határozta magát, hogy minden eshetőségekre készen legyen, ez még sokkal szükségesebb a mi helyzetünkben. Pártértekezletre sietek. Ég áldjon meg. Híved

Eötvös.

---

(48) 1870. jul. 23.

Ülés alatt ma ministertanácsot tartottunk, melyben a hajók neutralizálása iránt velünk közlött körlevélen kívül az országgyűlés föloszlatásának módjáról tanácskoztunk és a placet-jog kérdéséről szóltunk, a melyben a fölterjesztést a ministerium nevében kell tennem. Az utóbbira nézve, Horváth kivételével, a ki a pápa irányában sokkal erélyesebb lépéseket kivánt, később azonban a többséghez állt, valamenynyien azon meggyőződést fejezték ki, hogy ha valaha, ezen esetben a placetet meg kell tagadni.

Már több püspökkel szóltam, délután még néhánynyal találkoztam, igen józanul nyilatkoznak, s én jót merek állani, hogy ha ő felsége tanácsaimat követi és én munkaképes maradok, minden nagyobb zavar és conflictus nélkül fogom Magyarországot az egyházi bajokon keresztülvezetni. Fog-e főképp a második föltétel realisáltatni, nem tudom, mert egy hétnél vagy tíz napnál tovább alig birom el, s ha Karlsbadba nem mehetek, ágyba kerülök.

A conciliumra nézve reménylem, hogy ő felsége a ministerium fölterjesztését eddig jóváhagyta. Ezen esetben a placetum tárgyában a szükséges teendők a ministeriumra bizatván, ennek nevében és így a Te aláírásoddal levelet kell intézni a püspökökhez, melyben intetnek, hogy a k. placet kihirdetése nélkül semmi pápai bullát ne hirdessenek ki. E levél formuláját, melyet már a többi ministerrel közöltem és ők helybenhagyták, ide zárom, s ha Te is elfogadod, ministeriumom minden püspök számára el fogja késziteni és Hozzád aláirás végett fölküldeni. Ily levélnek szétküldését a jelen esetben elkerülhetetlenül szükségesnek tartom.

Először, mert az 1794. bulla alkalmával ugyanezen eljárás követtetett, azaz akkor is, még mielőtt a bulla az országba küldetett, de annak kiadása a követség utján a kormány tudomására jutott, hasonló levél küldetett a püspökökhez, mint ezt előterjesztésemben is megemlítem.

Másodszor, mert ezen levél nem közöltetvén a hirlapok utján és csak a püspökökhez küldetvén praesidiális uton, semmi provocatiót vagy sértést magában nem foglal.

Harmadszor, mert mihelyt a kormány ezen kérdésben interpelláltatni fog, a mi most is csak azért nem történt, mert a középbal az utolsó napokban a kormány elé nehézségeket gördíteni nem akart, azon választ kell adhatnunk, hogy a kormány mindent már *megtett,* mi az állam jogainak megóvására szükséges.

Negyedszer, mert azon előre látható esetre, ha a Curia püspökeinknek a publicatiót megparancsolná,

igen könnyíti helyzetöket, ha a kormány, vagy inkább a fejedelem tilalmára hivatkozhatnak.

Ötödször, mert ha püspökeink között valaki találkoznék, ki Rüdigier* példáját utánozni akarná, a kormány állása sokkal könnyebb, ha az illető püspök egy positiv parancsolat ellen cselekszik, mint ha magát avval védelmezheti, hogy bona fide járt el.

Habár ezen ügy most nagyobb események által háttérbe szoríttatott, nagyfontosságú főképp következményeiben, s ezért ajánlom figyelmedbe, mert végre is csak Te vagy az, ki az erélyt a kellő óvatossággal egyesíteni tudod, s ez esetben mindkettőre van szükség.

---

(50) 1870. aug. 3.

.... Mi a nap égető kérdéseit illeti (a monarchia magatartását a porosz-franczia viszály ügyében), ismerve befolyásodat, nincs aggodalmam. Csak egy van, mi néha gondolkodóvá tesz. Napról-napra többen s inkább hirdetik, hogy Beust helyére lépsz. Nem hiszem, sőt nyugodtan gondolkozva, meg vagyok győződve, hogy nem igaz; de hypochondrikus ter-

* Kónyi a szöveg alatti jegyzetben ezt irja róla: Egy kath. pap, a kit Felső-Ausztriában egy reáliskola vallástanítójának választottak meg, megtagadta az esküt az állami alaptörvényekre, s Rüdigier linzi püspök kijelentette, hogy a római poenitentiaria rendeleténél fogva egy kath. papnak sem szabad ezt az esküt letenni.

Az osztrák vallásügyi minister erre elhatározta: Minthogy sem az nem engedhető meg, hogy az esküt megtagadó, sem az, hogy az egyházi hatóságtól alkalmatlannak kijelentett vallástanító alkalmaztassék, nem marad más hátra, mint hogy, ha kisegítő alkalmazása nem lehetséges, a vallástanítás függőben maradjon.

mészetemnél fogva néha mégis aggódni kezdek, mert a hazára s magadra nézve nincs semmi, mit nagyobb szerencsétlenségnek tartanék. A sorsnak azon ritka kedveltjei közé tartozol, kiknek személyes állása egy nemzet jövőjével van összeköttetésben. Ha Te e fontos pillanatban mint magyar minister intézed és igazgatod a birodalom ügyeit, evvel egyszersmind Magyarország jövő állását biztosítod; ha mint közös minister állsz ott — elvonatkozva attól, hogy személyes állásod is, részben legalább, annak köszönhető, mert egész Magyarország áll hátad mögött, — ha a monarchia a közös minister által kormányoztatik, a befolyás legföljebb egy magyarnak, Andrássynak dicsőségét, de nem a haza jövendőjét állapítja meg. Bocsásd meg, hogy e valószinűleg fölösleges intéssel háborgatlak; de tudom, nem fognak hiányzani a hizelgő szózatok, melyek ellenkező irányban csábítanak; miért ne szólaljon fel az is, kinél hívebb barátod nincs, mert hajlama, melylyel irántad viseltetik, félig hazafiságának kifolyása.

---

(51) Karlsbad, 1870. aug. 14.

Az első, a mi megjegyzésre méltó, azon népszerűség, a melyet te és a honvédek az osztrák tisztek között élveztek. A bizodalom nem lehet teljesebb; főkép irányodban oly nagy, hogy szinte sokallom, mert mindennek az a refrainje, hogy a monarchia külügyeit neked kell átvenned, minek pedig első következése az lenne, hogy az osztrák hadseregnek mindjárt kevesebb bizodalma lenne a honvédekhez.

Nagyobb hírek az utolsó napokban nem jöttek. A német lapok, a melyeket, időm lévén, most figyelemmel olvasok, telve vannak dithyrambusokkal;

a közönség a maga álláspontja szerint commentálja az eseményeket s e tekintetben csak azon egyetértés feltünő, mely a történtekre nézve az oroszok és lengyelek közt létezik. Egy század óta bizonyosan ez az első eset, hogy e két nemzet ugyanazon eseményt, habár különböző okokból, szerencsétlenségnek tartja, s ez annál érdekesebb, mivel nem a véletlen helyzetnek, hanem a dolgok természetének következése. Azon arányban, a melyben a franczia túlnyomóság enyészik — minek szükséges bekövetkezéséről már húsz év óta meg vagyok győződve — előtérbe lép a német és szláv népek közötti antagonismus, s ez — és úgy hiszem, rövid idő alatt — annyira fog fejlődni, hogy háttérbe szoríthatja még a lengyel és orosz közötti ellenségeskedést is, mi a jelen pillanatban annál veszélyesebb, mivel a katholikus papság a pápának szerencsétlen eljárása következtében csakugyan sokat vesztett befolyásából, úgy látszik, még a lengyeleknél is.

A csehek|e tekintetben, mint az oroszok és lengyelek közti békítők, nekünk sok kárt tehetnek és fognak is tenni, s a cseh lapok már is fölfogták positiójukat és a cseh párt erősen dolgozik, hirdetve a szláv és német nép közötti természetes ellentétet, s dolgozva az itteni választásoknál, a melyek nem sokára kezdődnek, még pénzzel is, a melynek, mint hiteles kútforrásból tudom, bőségében vannak. Helyzetünknél fogva e két nemzet — vagy inkább faj — közötti küzdelmek fognak határozni jövőnk fölött, s habár ez előre volt látható, bizonyosan nem gondolta senki, hogy a pillanat, a melyben egészen új politikai állást kell elfoglalnunk, oly közel áll, s hogy neked fog jutni a föladat, hogy, úgy mint 1815-ben Metternich, a monarchia irányát meghatározd. Itt az a hír

kering, hogy az orosz követ a wörthi csata óta nagyon jár körülötted. Herczeg Suwaloff (a czárnak nem tudom milyen udvari főtisztviselője) nagy bizodalommal szól a magyar ministerium politikájáról s az oroszok általánvéve minden alkalommal hangoztatják, hogy senkinek nincs inkább érdekében Poroszország korlátozása, mint az osztrák-magyar monarchiának. Mindamellett, ha a poroszok győzelmének könnyűségé némi aggályt okozhat is, valóságos veszélyünk csak a szlávoktól jöhet, már csak azért is, mert nálunk az összes populatiónak egy harmadát, a Lajtán túl meg épen két harmadát képezik s mert a német nép még hosszabb ideig nem gondolhat foglalásokra, főkép mivel jelen győzelme nem Poroszországnak, hanem a német népnek győzelme, s mint ilyen meg fogja tenni hatását Poroszországra is, a mennyiben a porosz eszme helyébe a német egység eszméjét állítja. Megengedem, hogy a német császárság visszaállíttatik s hogy Frankfurtban egy Hohenzollern koronázását fogjuk látni; de épen azért, mert a jelen hadjárat bebizonyította, hogy Németország erős lehet, a nélkül, hogy a bajor, württembergi, szász, stb. államok bekebeleztessenek, a jelen háború nem csak nem fogja megszüntetni a még létező particularismust, sőt Bajorország, Württemberg stb. megerősítésére fog vezetni, s a forma, a melyben Németország constituáltatik, mindenesetre foederativus lesz. Habár sok tekintetben szoros, de mégis csak foederatio, s az ilyen nem alkalmatos a foglalásokra. E kívül a helyzet olyan lévén, hogy Németország az egész Duna völgyét nem foglalhatja el, érdekében van, hogy az egy barátságos, részben német és mindenesetre nem szláv hatalom kezében maradjon. Épen mert a porosz politika oly ember által vezettetik, kit sentimenta-

litas nem bánt, Poroszországtól, ha csak nem provocáltatik, nincs mit félnünk s én azért mindenekelőtt e hatalom irányában tartom szükségesnek a barátságos viszonyok helyreállítását. Hogy Németország képezi jelenleg azon pontot, mely politikánkra nézve határozó, az nem szenved kétséget.

Kívánatos, hogy az ott történtekről minden egyes mozzanatot ismerjünk és a mennyire lehet, Németország közvéleményére is hatást gyakoroljunk. Nem árt, ha déli határainkra különösen vigyázunk. Az esetre, ha a francziák ujra megveretnének, a császárság napjai letűntek. Franczia respublicára készülhetünk, — habár csak átmenetképen — s ez a forradalmi trombitába fog fújni, épen ugy, mint mikor 1793-ban megszorult; már pedig sem Olaszországban, sem déli határainkon nem hiányzik az elem, melynél e hangok visszhangra találhatnak. Ég áldjon meg s adjon az enyémnél több erőt és egészséget.

(52 1870. aug. 16.

Kedves barátom!

E perczben jön kezembe Beustnak a concordatum iránt irt nótája, a melyben ez van:

»Die ungarische Regierung, indem sie sich auf ein *altes* Privilegium der apostolischen Könige stützt, bereitet sich vor das placetum regium anzuordnen. In Österreich ist die Aufhebung des Concordats genügend erschienen, ohne dass wir zum placetum regium greifen, *das überdies mit dem liberalen Geiste der österreichischen Staatsgrundgesetze* im Widerspruch steht.«

Mir scheint es nicht die Aufgabe der österreichischen Regierung zu sein, irgend eine Massregel der ungarischen Regierung, welche diese im Einvernehmen mit dem Souverain und mit dessen Einwilligung ergriffen hat, einer Kritik zu unterziehen. Am wenigsten kann dies die Aufgabe des gemeinsamen Ministers der Auswärtigen Angelegenheiten sein, der ja auch der Minister für die Angelegenheiten Ungarns sein sollte.

Jedenfalls aber muss ich Dich bitten, Seine Excellenz hierauf aufmerksam zu machen. Die Interessen der Monarchie und Sr. Majestät liegen mir zu sehr am Herzen, als dass ich mich hinreissen liesse, auf diese Insinuation auch nur durch die Presse zu antworten. Es wäre mir ganz gewiss nicht schwer zu beweisen, wie wenig die Aufhebung des Concordats im gegenwärtigen Falle nützen kann, wenn man mit derselben nicht auch das Recht des Placet ins Leben ruft. Die Zeit wird diesen Beweis liefern. Übrigens bitte ich Dich auch Seine Majestät darauf aufmerksam zu machen, wie sehr unsere Stellung erschwert wird, wenn die Herren des Wiener Ministeriums ad captandam benevolentiam publici unsere Massregeln verdächtigen. Ich habe, ohne meine Person zu schonen, bis jetzt jeden Conflict in Religionssachen zu vermeiden versucht, und werde dies, solange ich noch im Amte bleibe, auch in Zukunft zu thun suchen, doch für den Erfolg kann ich nur insofern gutstehen, als mir wenigstens von jenen keine Hindernisse in den Weg gelegt werden, die eben so wie ich die Interessen Sr. Majestät zu vertreten haben, und diese fordern von allem die höchste Vorsicht in allem, was mit der Frage der Religion zusammenhängt.

Ezeket németül irtam, de mondhatom, magyarul káromkodtam, mikor Beust nótáját olvastam. Stremeyer *Vortrag*-járól nem szólok; ezt is, ha már publicálni akarták, másképp kellett volna irni. Gondoskodjál, hogy a mi fölterjesztésünk a közönség elé ne kerüljön. Én fölterjesztéseimet ő felségének irom s azok nem valók a lapokba. Ha az országgyűlés összejön, Ghyczy interpellálni fog az infallibilitas iránt; ekkor majd válaszolok; addig ezen ügyben semmi nyilatkozat nem szükséges. Mert miután nálunk concordatum nem létezik és a placetum-jog soha nem szünt meg, az, hogy ez esetben vele élünk, nem kiván semmi explicatiót. Ez kötelességünk, s azt, hogy e kötelességet teljesítjük, külön kihirdetni vagy motiválni képtelenség. Valamint a concordatum irányában nem nyilatkoztam soha, hanem egyszerüen törvényes állásomhoz ragaszkodtam, azaz nem létezőnek tekintettem e szerződést, hasonlóan akarok eljárni itt is. Ég áldjon. Híved *Eötvös.*

---

(53) 1870. aug. 22.

Épen Szent István napján érkezett meg ide a 18-diki metzi ütközet híre. E vereséggel a háborúnak első része, mely még a császárság nevében folyt, valószinűleg be van fejezve, ámbár a drámának alkalmasint több és talán még véresebb felvonását várhatjuk.

A benyomás itt, mivel egy pár lengyel és oroszon kívül csak belföldiek vannak, olyan volt, minő Bécsben lehetett. A csehek és lengyelek gyűlölik a németet; katonatisztjeink, kik a vendégek nagy contingensét képezik, nem felejtik el, hogy 66-ban megverettek; a többiek részint boszankodnak, mert előrelátásukban

csalatkoztak, részint félnek már a poroszoktól, mint féltek volna mástól, ha a francziák győznek, mert félni természetökhöz tartozik. Magyarjainknál, kik a szent király ünnepére, még a zsidókat sem véve ki, a templomban összegyűltek, a consternatio általános volt. Kivéve Ghyczyt és engem, körülbelül úgy szóltak az eseményről, mintha Magyarországot új mohácsi vész érte volna. Francziaország a XV. század óta annyiszor megcsalta Magyarországot igéreteivel, hogy a francziákban való remény nemzeti betegséggé vált, és sokan szegényebbnek érzik magukat, mert egygyel kevesebb lesz, ki őket igéreteivel rászedheti.

. . . . azon jóslattal lépett fel, hogy meglátjuk, egy év mulva Tyrol, Salzburg és Felső-Ausztria nem fognak a birodalomhoz tartozni. Én, mint tudod, egészen más nézetben vagyok, és minthogy Francziaország, ha még többször megverik is, azért nem fog megsemmisülni, sőt annál engesztelhetetlenebb lesz a poroszok ellen, minél kevesebb dicsőséggel végzi a háborút; minthogy a háború, melynek győzelmei részben bajorok, württembergiek, stb. segedelmével vívattak ki, nem végződhetik ezen államok annexiójával, hanem szükségkép Németországnak egy bizonyos mértékig foederativ constituálását fogja maga után vonni, és minthogy épen Poroszország hatalmának váratlan nevekedése azon meggyőződést fogja előidézni minden államnál, hogy az osztrák-magyar birodalom fennállása kettős szükség mind az orosz, mind a porosz túlsúly fékezésére: mind ez okoknál fogva én a poroszoknak győzelmét reánk nézve nem tartom veszélyesnek. Mindenesetre sokkal kevésbbé az, mint az ellenkező. Mert ha Poroszország legyőzetik, ez Németországban a Sadowa előtti állapotok

helyreállítását vonta volna maga után és ez esetben nem tudom, ki tarthatta volna vissza ... mind azokat, kik Ausztriában az ügyeket intézik, hogy ők is a régi játékot folytassák, s mint elébb, úgy ezentúl a birodalom minden erejét arra fecséreljék, hogy Ausztriának Németországban minimális befolyást szerezzen; pedig valószinűleg ez lenne a legnagyobb csapás, mely hazánkat érhetné.

Nekem nem a poroszok túlhatalma okoz aggodalmakat, hanem a jelen pillanatban csak két dolog.

Az első a forradalom; mert miután a császárság bukása már nem is idő kérdése, hanem bevégzett tény, és miután az, mi a császárságot követi, a respublica, annál vadabb formában, mennél nagyobb a veszély, mely Francziaországot környezi: igen valószinű, hogy a francziák, mint 1793-ban, úgy ezen, az akkorihoz hasonló helyzetben szintén a revolutionaris propagandában fogják keresni frigyeseiket, habár csak azért is, hogy egy általános conflagratiót idézve elő, más államokat is a harczba vonjanak, melyek közül az egyikhez vagy másikhoz csatlakozhatnak. Ezen eljárás annyira a situatióban fekszik, hogy bámulnám, ha nem követnék, és habár Németországban a forradalomnak ez ügyben nincsenek kilátásai, Olaszországért kevésbbé merném jót állani, és még kevésbbé a Törökországban lakó keresztyénekért, sőt talán még déli szlávjainkért sem; hasonlókép egy mindig kész gyúanyag van a lengyeleknél, és valamint a látszólagos barátság, mely jelenleg az orosz és porosz között létezik, a lengyel közös érdeknek az eredménye: úgy positive tudom, hogy franczia részről már most is folynak agitatiók a lengyelek között. Minden revolutionaris mozgalom pedig, főkép határainkon belül, még ha azonnal

elnyomatik is, gyengíti állásunkat. Ezen oldalról, kérlek, intsd a belügyministeriumot a legnagyobb óvatosságra. Főkép a szerbek szelleméről kaptam az utolsó hetekben rossz híreket a Bánátból, s úgy látszik, hogy Horvátországban is, bár a törvényes majoritás mellettünk van, de a közszellem a lehetőségig rossz . . .

Ausztriának természetes állása e pillanatban egyedül a semlegesség, még békekötés siettetésére nézve is. Az általános humanitási érdeken kívül nem látok okot, melyért birodalmunk kívánhatná, hogy a küzdők az eddig történtnél egymásnak több kárt ne okozzanak.

Főkép egy pont van, melynél vigyázni kell. Németországban — a Dél és Észak lapjai e részben egyet mondanak — mindinkább meggyőződésé válik, hogy a háború nem végződhetik máskép, mint Elzász és Lothringen visszafoglalásával . . . Nézetem, hogy az nem igen fogná erősíteni Németországot, mely, ha e tartományokat elfoglalja, biztos lehet, hogy Francziaország által újra meg fog támadtatni. Azonban bizonyos, hogy Németországban ezen irányban folyik az agitatio és hogy, ha a harcz kereke nem változik, nem csak a porosz király, de még Bismarck sem lesznek elég erősek, hogy még többször győzve ezen kívánságnak ellenszegüljenek.

Európa többi államai itt közbe fognak szólani, és valószinűleg a status quo antét fogják követelni, talán még fenyegetőn is, — és ez nem árt, sőt magam sem kívánom, hogy a béke territorialis változások alapján köttessék. Csak arra kérlek, használd fel egész befolyásodat, hogy ezen negotiatióknál ne a mi külügyministeriumunktól jőjjön az indítvány, hogy akkor, midőn Francziaország érdekében a néme-

tek egy kedvelt óhajtásuktól fosztatnak meg, ne mi játszszuk a főszerepet, mit sem Németország, sem az Ausztriában lakó németek nem bocsátanának meg, és mi végre nem is szükséges, minthogy e szerepet Muszkaország már azért sem utasítja el, mert az, hogy Elzász és Lothringen Francziaországhoz tartozik, a balti tartományok felett gyakorlott orosz uralomnak legitimatiója.

Engedjük az oroszoknak az alkalmat, hogy maguknak a francziák előtt ezen érdemet szerezzék. Reánk nézve nem sokkal fontosabb, hogy Poroszországnak ingerültségre okot ne adjunk, mert, mint 66-tól mindig, úgy most még inkább meggyőződésem, hogy békés kifejlődésünknek egyedüli biztos garantiája az, hogy Poroszországgal egy időre, azaz addig, míg megerősödtünk, jó lábon álljunk. És épen ez az oka, hogy sokszor még álmainkban is külügyministerünkkel foglalkozom . . . Egyedüli bizodalmam Te vagy, ki e fontos pillanatban . . . a journalisták kegyét nem keresve, csak egy egoismust ismersz, a hazáét.

---

(54)

Ha (Beust) mindazon mozgásainak csak egy tizedrésze igaz, a melyekről a kül- és belföldi lapok szólanak, ez uri ember tulbuzgóságával bizonyosan bajba kever bennünket.

---

(55) Salzburg, 1870. szept. 8.

A rossz idő ide szorított, s arra használom fel a kelletlen pihenést, hogy Neked az utolsó napok tapasztalatairól jelentést tegyek.

Én az nap érkeztem Regensburgba, melyen Mac-Mahon seregének megsemmisítését hirdette a távirda, s másfél napot töltöttem a városban. Trefort ugyanakkor három napig tartózkodott Münchenben s minthogy mind a ketten már laktunk Bajorországban, képesek vagyunk arra, hogy azt, a mi a nyilvános demonstratiókban csak csinált és mesterséges, a valóságtól meg tudjuk különböztetni.

A lelkesedés sokkal nagyobb, mint gondoltam. A középosztályok kivétel nélkül lelkesednek, sőt a nép is, ámbár a papság, melynek Bajorországban az ördög után még mindig a legnagyobb befolyása van, bizonyosan a német egységtől fél leginkább. Kivételt e tekintetben csak az aristokratia képez, de Te tudod, mi ennek befolyása Németország déli részében, hol a nemesség — kevés család kivételével — vagyoni állásával nem takarhatja azon fogyatkozásokat, melyeket szellemi tekintetben szemére hányhatni. Túlzás nélkül állítható, hogy Bajorország lelkesedéssel karolta fel az ügyet, melyért a német seregek küzdenek, s talán készebb az áldozatokra, mint 1813-ban, — és ez bizonyosan még nagyobb mértékben áll déli Németország többi tartományairól, mert az ellenszenv, mely déli Németországban a poroszok ellen létezett, bizonyosan sehol sem volt nagyobb, mint a bajoroknál, s talán leginkább azoknál a középosztályuaknál, kik az őket minden téren túlszárnyaló északi szomszédokat soha máskép, mint praepotens idegeneket nem tekintették.

Ha Napoleon dicsőségét semmi sem tartja fenn, egyre büszke lehet: Németországban elért sikerére. Maga az, hogy egy franczia uralkodó a Nordbundnak megalakulását nemcsak eltűrte, de rokonszenvvel követte, már a legoriginálisabb politikai eszme, s

ezt még háttérbe szorítja az, hogy Napoleon kivitte azt, mit valamennyien lehetetlennek gondoltunk: egész Németország egyetértését. Az eredmény, főkép abban a kiterjedésben, a melyben látjuk, olyan, hogy ez, a németek iránt táplált minden jó véleményem mellett, még engem is meglepett. De a jelen pillanatban az egyetértés tökéletes és oly hatalmat ad a német nemzetnek, legalább egy időre, melynek ellentállni nem lehet s melylyel az összeütközés addig, míg az első lelkesedés tart, még a leghatalmasabb államra is veszélyes lehetne.

Az összes német nép, mi journalistikájából és az ország minden részéről jött nyilatkozatokból kitűnik, követeli, hogy a békealkudozásokba ép úgy ne szóljon belé semmi idegen állam, mint a győzelmet ő maga vívta ki, s a német nemzet a békét nem fogja kötni máskép, mint Elzász és Lothringen egy részének visszacsatolásával, és nincs hatalom, mely Németországot e czél elérésében veszély nélkül megakadályozhatná. E kisérlet legalább is egy nagy háborúba kerülne, mely annál kevésbbé lenne igazolható, mivel épen ezen annexio egy bizonyos pontig mérsékli a veszélyt, melylyel Németország váratlan emelkedése más államokat fenyeget. Még az is kérdés, nem nyer-e Németország az annexio által csak két belső ellenséget; de az mindenesetre kétségtelen, hogy egy kiengesztelhetlen ellenséget teremtett magának, ki csak alkalomra vár, hogy boszút álljon s ki ezáltal Németországot minden mozdulatában akadályozni fogja . . . Az annexio után Németország mindig egy nagy háború előestvéjén látja magát, és ez az, miért barátokra van szüksége s még engedményekre is kész leend, hogy magának a magyar-osztrák birodalom barátságát megszerezze.

ANDRÁSSY VÁLASZA:

(56) 1870. szept. 16.

Kedves barátom!

Leveleidet köszönettel és pontosan vettem. Igaz, nem jutottam hozzá, hogy válaszolhassak, de azért meg lehetsz győződve, hogy nem hiába írtad azokat, mert nem csak a legnagyobb érdekkel olvastam, de igen megfontoltam azokat. Egészen egyetértek veled mindenben. A mi azon kilátást illeti, hogy én Beust helyére jőjjek, minden módon küzdöttem és küzdök ellene. Reám nézve semmi sem lehetne kellemetlenebb ezen fordulatnál, mert egy majdnem lehetetlen feladattal állítana szembe. Távollétedben megteszek minden lehetőt, csak te pihend ki magadat jól. Ne siess jobban, mint kell, és annak idején egészen helyreállítva jőjj vissza, mert ismét szükségünk lesz erőre. A delegatiók legalább is 20-dikáig vagy 24-dikéig fognak elhalasztatni, ha létrejönnek is, miről itt biztosat senki sem tud. A küldolgokra nézve csak annyit, hogy mindenben egyetértek veled, miként az eredményből meggyőződhettél. Viszontlátásig ölel őszintén tisztelő barátod

Andrássy Gyula.

---

(57) 1870. nov. 17.

Tisztelt barátom!

Már tegnap este érkeztek telegrammok, melyek jelentik, hogy a külügyek vezetését általveszed. Miután azonban nem tehettem fel, hogy e fontos lépésre a nélkül határoztad volna el magadat, hogy ministertársaidat

arról tudósítsad, nem adtam hitelt e tudósításnak. Tegnap csaknem minden Bécsből jött levél és kereskedelmi telegramm ismétli e hírt, sőt a város beszéli, hogy Te magad táviratilag tudósítottad nődet e fontos eseményről.

(58) 1870.

Habár a részletekben és a kivitelre nézve néha eltérnek nézeteim s itt subordinálom magamat, tudom azt: hogy elvi ellentét hazánk közügyeinek mezején soha nem lesz közöttünk.

(59) 1870.

Az itt teendőket bátran bízhatod rám; én se a fáradságtól, se a felelősségtől nem ijedek vissza, a melylyel helyettesitésed járhat, s biztossá teheted ő felségét, hogy szelidségem daczára nem fog hiányozni bennem az erély annak megvédésére, a minek alkotása egész életem főtörekvése volt.

LEVELEK FALK MIKSÁHOZ.

(60) Pesten, 15/XI. 868.

Tisztelt barátom!

Hartleben közlötte vélem a formát, melyben *Gondolataim* német forditását* kiadni akarja, s én ezen alkalommal kértem őt, hogy ha nem is a kéziratot, legalább az egyes ívek levonatát, mielőtt azok kinyomatnak, közöltesse velem. Miután eddig ily levonatot nem kaptam, most Önhöz intézem ezen kérésemet. — Soha irónak teljesebb bizodalma nem volt forditójához, s meg vagyok győződve, hogy mindent, mit én tisztán és szabatosan kifejeztem, azt Ön tökéletesen fogja visszaadni. — Ennyi egyes gondolatnál azonban nemcsak lehetséges, de valószinü, hogy egyesek kifejezése nem oly szabatos, mint kivántam, s igy saját hibámból a forditás mást fejezhetne ki, mint mit mondani akartam, s ennek elkerülésére az utóbbinak megjelenése előtti átnézését elkerülhetetlenül szükségesnek tartom, annál inkább, mert a forditás

* A *Gondolatok*-at Falk Miksa fordította németre, de a czimlapon fordító nincs megnevezve és igy a német szöveg is mint eredeti került a közönség elé.

mint eredeti jelenvén meg, mindennek felelősségét elvállalom, mi abban megjelenik. — Hetilapunk engedménye még nem jött ki. Különböző okoknál fogva, melyeknek részletezése felesleges, a jelen pillanatot a lap megjelenésére nem tartom alkalmasnak, s igy ha az engedmény megjön is, 1-ső január helyett valószinűleg csak tavaszkor indítjuk meg. — Azt tapasztaltam, hogy setétben legjobb veszteg maradni, s hogy a ki sokat jár s tapogatódzik, az megüti magát; mialatt a franczia Caesar szándékai iránt a világot felvilágositá, körülbelül ily helyzetben vagyunk. Ég áldja meg Önt. Őszinte tisztelettel

alázatos szolgája
Eötvös József.

---

(61) Pest, 3/XII. 863.

Tisztelt barátom!

Őszinte köszönetemet szíves soraiért, melyeket csak alföldi fáradságos utamból visszatérve vettem, s melyekre csak ma felelhetek, mert számtalan apró bajaimon kívül, melyek minden időmet igénybe veszik, az utolsó napokban még Fejérmegyébe is kelle utaznom. Meleg szavai valóban jól estek, épen mert azokat nem bóknak, hanem érzelmei kifejezésének vevém, s mert minden dicséretek közül, mikben érdemem felett részesülök, épen az, melyet Ön *Gondolataim*-ról mond, az egyetlen, melynek valóban örülök. Száz kedvező kritika, ezereknek tapsa, oly iró előtt, ki egy bizonyos kort elért s egyes sikerült műveket írt, végre elveszti becsét, de ha művei által egy szívet megindított, ha egy barátot szerzett magának, ki nem stylusát, nem egyes gondolatait, hanem

személyességét szerette meg, mely művében nyilatkozik, ez oly jutalom, mely iránt soha közönyössé nem válhatunk. — Ön bámulni fogja, hogy a fordításnak velem közlött íveiből eddig egyet sem küldöttem vissza. Ennek egyszerü oka az, mert az eddig látott íveken egyetlen oly hely nincs, melynél az szükséges lett volna. Kétségen kívül vannak egyes szavak, melyek helyett én mást használtam volna, de az értelem mindig tökéletesen ugyanaz, s miután Ön kétségen kívül nálamnál jobb német, czélszerübbnek tartám, ha az egész úgy marad, mint Ön irta, s én őszintén megvallom, büszke vagyok — minden irónak meg van hiúsága, — hogy ennyi gondolatot oly tisztán fejeztem ki, hogy egyszer sem érttettem félre. — Kétségen kívül abból, hogy Ön egészen megértett, még nem következik, hogy a publicum sok helyet nem fog félreérteni; de Ön fordítása meggyőzött, hogy ha ez történik, annak nem én, hanem a tisztelt közönség lesz oka, mely, valamint egész életemen át tetteimet félre szokta érteni, úgy valószinűleg hasonló szabadságot vesz magának gondolataimmal is. — A könyv mottója anyámtól van, ki nem is tudott magyarul, s a mi könyvem előtt áll, fordítás. Levelében a gondolat igy áll: Glaube keinem Gedanken, dem Dein Herz widerspricht.

Újságot nem írhatok, hisz az egész ország Öntől várja újságait. Annyi bizonyos, hogy mióta a zsidók országa elpusztult, soha a Megváltó-hit egy népnél sem volt ily általjános, mint nálunk. Mindenki Megváltót vagy Antikrisztust vár, és örvend minden szónak vagy jelenségnek, melyből annak közeledését magyarázhatja ki magának. — Mily állású ember Stendel, ki a Gemeinderathban Magyarország mellett

felszólalt? mily módon fogadtatott az indítvány a Gemeinderathban? s mit mond hozzá a bécsi közvélemény? Én első pillanatban czélszerűnek tartottam a *Napló*-ban felszólalni saját nevem alatt, s meg is irtam a czikket; de miután sem az indítványozó személyiségét, sem az indítvány hatását nem ismerem, még is jobb várni, míg ezekről értesűlök. De most bocsánatot e hosszú s félek, igen olvashatatlan levélért. Ég áldja meg Önt.

Őszinte barátja

Eötvös.

---

(62) Pest, 2/II. 865.

Tisztelt barátom!

Egy titkot közlök, s egy kérést csatolok hozzá. Naponként inkább érezem egy lapnak szükségét, mely csak tőlem függjön s azért ujra visszatérve előbbi szándékunkhoz, a jövő hét kezdetén ujra folyamodványt adok be egy hetilapért a rendőrségnél. — Elébb elutasitottak s az mondatott, hogy a lap azért tagadtatott meg, mert egyszerre politikai s nemzetgazdasági lap akart lenni. Most én magam folyamodom s kizárólag politikai hetilapért. — Meglátjuk, lesz-e bátorságuk azt ujra megtagadni. Mihelyt a recursus beadatott, tudósítani fogom Önt, s igen fogom szeretni, ha azt a bécsi lapokban tudatja. Legalább, ha ujra megtagadják, tudni fogja mindenki, ki oka, hogy politikai kérdéseink pártunk által nem discutiáltatnak. — Én részemről nem gondolom, hogy az engedély most is megtagadtassék, hanem hiszem, hogy a lap kiadása ez oldalról lehetségessé válik; de a lehetőség egymaga még nem elég, s itt minden a dolgozó társaktól függ. Legczélszerübbnek tartanám,

ha Ön, ki a bécsi viszonyokat legjobban ismeri, egy heti-czikket vállalna magára a bécsi politikai eseményekről (a journalistikai és más politikai mozgalmakról). Folytonosan foglalkozva e tárgygyal s olvasva minden hirlapot, egy ily czikk irása Önnek kevés fáradságba fog kerülni, s bizonyosan nincs senki, ki azt jobban tehetné.

Minthogy — épen mert jó lapot akarok adni — a közönség nagy részvételére nem számolok, s a hetilapot saját költségemen adom ki, tiszteletdijul most minden czikkért csak 10 frtot ajánlhatok. Ha előfizetőink száma 2500-ra megy, minden czikkért 20 frtot fizetek, addig a rossz honoráriumot a jó kompánia fogja pótolni, mert a vezérczikkeket sógoromon* s magamon kívül Bartal és Lónyay irják, s mint rendes dolgozótársak csak Salamon, Thaly, Gyulai, a nemzetgazdászati rovatban Jelinek és a szerkesztő Keleti vesznek részt. Mily sikerrel, nem tudom, de iparkodni fogunk, hogy a hetilap irodalmi szempontból is megfeleljen minden méltányos követeléseknek. Várom válaszát, s pedig kedvezőt.

Itt küldöm utolsó photographiámat, mely az *Akadémiai Album* számára készült. Mondják, hogy jó, de van valami kesernyés a képben, mi nekem nem tetszik, s azonkívül avval sem elégszem meg, hogy a német közmondás szerént: Es ist nichts so fein gesponnen, was nicht kommt an's Licht der Sonnen; redőim és ősz szakálam is kitünik, melyeket festő talán még a keresztyén szeretet fátyolával takarhatott volna. — Ég áldja meg Önt.

Őszinte barátja

Eötvös.

* Trefort Ágoston.

(63) Pest, 14/III. 865.

Tisztelt barátom!

Ma délbe kaptam az *Österreichische Revuet* szives sorainak kiséretében. Félre dobtam Napoleon *Caesar*-ját, és végig olvastam. Fogadja legőszintébb hálámat e munkáért, melynek olvasása szívemnek jól esett. Nem hiszem, hogy valaki, főképp a német közönség számára, jobbat írni képes legyen. Ha valaha, ugy annak irányában, ki Szalay életét megírja, nagy követelésekkel lépek fel s ki voltam elégítve. Ön Szalay sokoldalu tevékenységének egy ágát sem hagyta méltánylás nélkül, s mégis e sokoldalúság nem zavarja az egységet s az egészből boldogult barátom nemes alakja tünik fel egész egyszerüségében, mintha magam előtt láttam s még egyszer átéltem volna közös életünket, mely után ő megpihen s én, őszintén megvallva, mindinkább fáradtnak érzem magamat. Reménylem, nem veszi mindezeket bókoknak; nem értek e mesterséghez, de meg vagyok győződve, hogy Ön műve legalább a Lajtán innen másokra is hasonló hatást teend, csakhogy mások nem oly kompetensek, mint én, ki Szalay biographiáját nemcsak eszemmel, de szivemmel ítéltem meg, s tudom, hogy ha ő maga azt olvashatná, teljesen megelégedve érezhetné magát. — Késön van, s elfáradtam, mert az olvasás felgerjesztett, tehát fogadja még egyszer köszönetemet, annak köszönetét, ki Szalayhoz bizonyosan közelebb állt, mint családjának bármely tagja.

Őszinte baráti tisztelettel

hive
Eötvös.

(64) Pest, 4/IV. 865.

Tisztelt barátom!

Két kérdéssel, illetőleg kéréssel alkalmatlankodom egyszerre.

Az első a nemzetiségekről írt röpiratomat illeti, melyet nyomtatás végett ma küldöttem Bécsbe. Nem volna-e oly szives, hogy annak fordítását magára vállalná? A kiadó ívenkint (körülbelül 18000 betű egy ívre) 15 frt-ot ajánl. — Nem szükség mondanom, mennyire lekötelezne, ha a munkát magára vállalná? s igy legalább teljesen megnyugtatva lennék, és sokkal bátrabban néznék azon kellemetlenségek elébe, melyek rám azért várnak, mert politikai kötelességünk szabályát: hogy *hallgassunk*, — megszegni merészeltem. A röpirat — ha csakugyan igy akarom nevezni, ámbár a röpülésre szükséges könnyüség hiányzik benne — ugy hiszem, megérdemli figyelmét. Nem mulatságos talán, de azon érdeme megvan, hogy minden mellékgondolat nélkül tiszta meggyőződésemet fejezi ki, s hogy oly dolgokat mond ki, melyeket kimondani az egészre nézve épp oly szükséges, mint arra, ki azokat kimondja, veszélyes.

Második kérésem Szalay históriájának fordítása. Itt — hogy a családnak valami maradjon — ívenkint (az originális ívért értve) csak 10 frt-ot adhatok s alig merem reményleni, hogy Ön, annyira elfoglalva, vállalkozik; azonban ha ezt nem tehetné, — mit Szalaynak családja s minden barátjai bizonyosan leginkább óhajtanának, — nem ajánlhatna-e valakit, kit e munkával megbizhatok?

Rendelést tettem Bécsbe, hol röpiratomat nyomtatják, hogy az egyes íveket mindjárt Önhöz vigyék.

Azon esetre is, ha nem fordítaná, írja meg véleményét, s addig is tudósítson minél előbb, remélhetem-e kérésem teljesítését? Isten Önnel.

Hive
Eötvös.

---

(65) Pest, IV/21. 865.

Tisztelt barátom!

Tegnap jöttem vissza az Alföldről, hol a husvéti ünnepeket töltöttem. Ezért nem válaszoltam elébb levelére. — Miután hetenkint két ív a kiadót kielégíti, s Ön a honoráriumot mindég általam kapja, ugy hiszem, nem lesznek nehézségei, s én azon leszek, hogy Laufferrel kivigyem, hogy a könyvet Bécsben nyomtassa. Ön nem hiszi, mennyire lekötelez, hogy e terhes munkát elvállalja. Igy legalább barátom fő-munkája méltó alakban jön a német közönség elébe. — Saját iratomnak ma 5-ik ívét corrigáltam magyarul, a fordításból még nem láttam semmit, nem is erre vagyok annyira kiváncsi — mert az jó lesz, — hanem inkább ítéletére. Nem egy kissé nehézkes-e az egész? Reménylem, olvasóimat jobban mulatja, mint engem a corrigálás; engem néha szörnyen úntat az egész. De miután a tárgygyal húsz évig foglalatoskodtam, természetes, hogy nekem minden elcsépeltnek látszik et tout genre est permis hors l'ennuyeux. Mindenesetre írhattam volna mulatságosabban e tárgyról is, de e kérdésnél puskapor között járunk, s egy szikra romboló lehet. Nálunk a nehézkesség és unalmasság oly népszerü, hogy végre az is, kinek természettől e tulajdonokhoz hajlama nem volt, azokat megszerzi magának, s ezen

íratom, mint Ön látja, nagy előmenetelt mutat e szép qualitásokban. — Még egy más bajom van. Eddig nincs czímem. A gyermek maholnap megszületik, s nem tudom, hogy' hivják. *A nemzetiség kérdése* vagy *A nemzetiség kérdése Magyarországban* vagy nem tudom hogy', s azért kérem, adjon tanácsot, csak szeretném, hogy a czím minél egyszerübb legyen. — — Deákkal, mióta visszajöttem, még nem szóltam. Czikke* egészben véve jó hatást tesz, mert mint a biblia mannájánál, mindenki azon izűnek találja, mely neki legkedvesebb. Egy rész a birodalom érdekeit, melyek mindenek felé emeltetnek, más az álláspont megtartását, a harmadik a conservativek ellen irányzott s találó csapást lát benne, de az egésznek azon jó hatása mindenesetre volt, hogy az embereket felrázta egy kissé.

Ha a *Napló* a megkezdett hadjáratot folytatná, e lépésnek nagy következései lehetnének, de ehhez nincs kilátás. Irja meg, ha ideje van, személyes nézetét.

Hive
Eötvös.

---

(66) Pesten, IV/21. 865.

Tisztelt barátom!

Csak azért irok, hogy kérjem, hogy a kéziratot Jákob és Holzhausen nyomdájába küldje. Mind a magyar, mind a német kiadást ő nyomja, s ugy kivánom, hogy azok együtt jelenjenek meg. A napokban megy fel sógorom, s általa küldök néhány jegyzetet azon szempontokra nézve, melyekből ezen írat megitélését a német lapokban óhajtanám. Becsüle-

* A husvéti czikk.

temre mondhatom, nem írói hiuságból, hanem mert e kérdést egész politikánkban a legfontosabbnak tartom, s mert iratom hatása bizonyosan nagy részben azon iránytól függ, melyben az az időszaki sajtó, s főképp a bécsi időszaki sajtó által tárgyaltatik. — Reménylem, a jövő hét végéig ismerni fogja az egészet, s akkor látni fogja, hogy nemcsak ezen kérdésre nézve, de általjánosan ki akartam jelölni az útat, melyen a magyarnak haladni kell.

De erről máskor hosszabban; sietek, s azért elég mára. Isten Önnel!

Őszinte barátja
Eötvös.

---

(67) Svábhegy, V/24. 865.

Tisztelt barátom!

Nevetségesen hangzik, de mégis igaz, hogy legalább két hét óta készülök iráshoz, s mindeddig nem jutottam hozzá.

Hosszasan akartam írni könyvemről, melyet Ön fordítani szives, s politikai viszonyainkról, melyek zavartabbak, mint — reménylem — könyvem, de még ma sem érek rá, annyi s nagyrészint kellemetlen apróság veszi igénybe időmet, hogy még ma is csak rövid észrevételeket közlök, s gondolataim kiegészítését Önre bizom.

Mi mindenek előtt könyvemet illeti, szeretném, ha annak birálatában kettő emeltetnék ki. 1-ször az, hogy azon barátságos mód, mellyel a nemzetiségekről szólok, nálam nem az ujabb események s azon kivánatnak következése, hogy magamnak a nemzetiségek között barátokat szerezzek; hanem hogy e tekintetben mindig így gondolkoztam s nyilatkoztam, s már

1843-ban leleplezém, reá mutattam arra is. Ennek bebizonyítására megküldöm Önnek *Falu jegyzőjé*-mnek legujabb kiadását s megjelölöm az 1-ső kötetben a helyet, mely erre vonatkozik és szóról-szóra ugy maradt, mint az első kiadásban.

2-szor szeretném, ha a birálatban főfigyelem fordíttatnék a könyv befejezésére, s pedig azért, mert mit itt mondok ki, politikai meggyőződésem nyilvánítása. — A gondolat, hogy a magyar nemzetiség csak ugy tarthatja fenn magát, ha a nyugati civilisatió zászlóját hordja Európa ezen részében s egyediségét azon eszmék szolgálatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi népei küzdenek: e gondolat volt huszonöt év óta vezérfonala összes politikai tevékenységemnek, s az fog maradni ezentul is. — Valamint a nemzetiség kérdésében, ugy minden kérdésnél azon párton álltam, s fogok állni mindég, mely a szabadságért küzd, s ugy vagyok meggyőződve, hogy midőn azt teszem, egyszersmind a speciálisan magyar érdeket mozdítom elé; ha ezen nézet hibás, akkor elhibázott egész tevékenységem is. Vannak, kik mindent kizárólag a magyar szempontból tekintenek: s kiket korunk haladása csak annyiban érdekel, a mennyiben nemzetünk állására befolyást gyakorolhat; én saját jövőnket az egésznek jövőjétől külön gondolni nem tudom. Mások csak a magyar nemzet egyéniségeért aggódnak, én meg azért, hogy e nemzeti egyéniség magához méltó helyet foglaljon el. Én lelkesülök nemzetemért, mert ugy vagyok meggyőződve, hogy az a nagy szabadsági küzdelemben, melyhez közeledünk, Európa népeinek huszárja lesz, ki mindég az elsők között küzd. Azon gondolatért, hogy századokon át zsinórozott ruhánkat megtartva, mint huszárok szolgáljunk valakinek, s czímeres tarsolyun-

kat, a csörgős kardot és forgós kalpagot fitogtassuk: ezen jövőért én lelkesülni nem tudok; s ha csak *ezen* jövő várna reánk, nem adok egy jó szót azért, mit Széchenyi nemzetiségünk zománczának nevezett. — Jól tudom, hogy ezen felfogás az oka annak, hogy soha eddig oly népszerüségre nem emelkedtem, minő másoknak jutott. De végre is minden embernél, ki a politikában meggyőződését követi, az elhatározó individualitása, s én az enyémet nem változtathatom meg, s hogy eljárásom megértessék, szükséges, hogy ezen álláspontom ismertessék. — Lehet-e ezt röpiratom birálatában elmondani, czélszerü-e? ezt Ön, kinek irántam való barátságáról teljesen meg vagyok győződve, jobban ítélheti meg nálamnál, de nekem ugy látszik, nem ártana, ha ezek elmondatnának, már csak azért is, mert minden lépésem megítélésére irányadóul szolgálhatnak, melyet, ha csakugyan uj politikai élet kezdődik, tenni fogok.

Politikai viszonyainkról csak annyit mondhatok, hogy Deák programmja nemcsak a határozati pártnál, hanem a legtisztább vérü feliratiaknál is rossz vért szült. D. teljes meggyőződésem szerint ártott magának, az ügynek azonban bizonyosan nem. — A programm ezen formában elfogadhatatlan. Ha viszonyainkról tisztába akarunk jönni, az első, hogy e viszonyok természete iránt tisztában legyünk, s D. nyilatkozatában hiányzik azon határozottság, melyet minden programm főkellékének tartok. — A legfontosabb kérdés, az t. i., hogy mely esetekben bir azon közös testület, mely a közös ügyek tárgyalásával megbizatnék, elhatározó szavazattal, nem bizathatik a véletlenre vagy egyesek önkényére. De már az, hogy D. bizonyos kérdésekre nézve szólt, s azáltal a vitatkozás kapuit megnyitotta, a legnagyobb fontosságu

s az bizonyos, hogy a *Napló*, bármint védelmezze a maga hallgatási politikáját, azt ezentúl követni képes nem lesz. Mi engem illet, julius 1-én fogok heti lapomhoz s abba számolok mult télen adott igéretére. Mielőtt hozzá fogunk, ha csak lehet, feljövök egy pár órára Bécsbe, hogy egymással szóljunk. D. mindent a fejedelemtől vár; én több bizodalmat helyezek azoknak belátásába, kik Ausztriában a szabadságot akarják, s ha már hizelegni kell, hogy politikusok legyünk, inkább a birodalmi tanács hozzánk szító pártjának akarok hízelegni. — A helyzet ujnak látszik, de nem egészen az. Mint a reformatió korszakában a protestánsok, ugy korunkban az alkotmányosság hívei egy közös ügyért küzdenek; miért ne fognának kezet, főképp miután ama régiebb kor tapasztalásai 1620-ban megmutatták, mit várhatunk, ha egymást elhagyjuk. — De elég mára, úgyis alig képzelhetem, hogy' fogja firkálásomat elolvasni, s ha olvasta, összefüggetlen mondataimat megérteni. De átkom, hogy mindég sietnem kell. Oly rövid az élet, s az embernek annyi dolga lenne. Ég áldja meg Önt, írjon nemsokára, s írja meg privát ítéletét könyvemről; mentül szigorúbb, annál jobban szeretem, mert annál igazságosabb lesz.

Hive
Eötvös.

A *Falu jegyzőjé*-vel együtt elküldöm *Reform*-omat, mely 1846-ban jelent meg. Ha ideje volna, olvassa el, sok érdekest fog benne találni, főképp azon állásra nézve, melyet már akkor elfoglaltam. Meg fog győződni, hogy nem vagyok olyan, mint sokan hirdetni szeretik. Az egy magyar példányra szükségem lévén, Henzelmann kegyetlenül rossz fordítását küldöm.

---

(68) Pesten, V/27. 865.

Tisztelt barátom!

Ma küldöm az igért könyveket. Az említett hely *A falu jegyzője* 1-ső köt. 223. lapszámon áll, s meg van jegyezve. Még egy kérésem van: a *Nemzetiségi kérdés* fordításának czímlapjára tegye oda nevét. Egy kis hiuság tőlem, de tudja, telve vagyok gyengeségekkel, s nem fogja megtagadni. Levelet várok; addig is őszinte tisztelettel

hive
Eötvös.

A forditási honoráriumot a napokban küldöm fel. Mikor kezdheti Szalay fordítását; és szives lesz-e az utolsó correcturát átnézni?

---

(69) Svábhegy, V/31. 865.

Tisztelt barátom!

Köszönöm szives levelét, s még inkább a sok fáradságot, melyet könyvem fordítása okoz. Bizonyosan nem zaklatnám annyira, ha Ráthtól menekülhetnék, de valahányszor meglát, rimánkodik a fordítás elkésése miatt, s igy Ön par ricochet kapja a lökéseket, melyek első kézből nekem jutottak, a mivel azonban nem akarom kifejezni, hogy a fordítás megjelenésének siettetése nékem közönyös, sőt igen örülök neki, csakhogy sajnálom, ha azért csak egy fertályórai alvástól fosztja meg magát. — A fordítás czímlapjára legczélszerűbbnek tartom felírni »aus dem Original übersetzt«, igy meglátszik, hogy az felszóli-

tásomra, s az által eszközöltetett, kit erre magam kerestem ki. — Közbevetőleg: ne vegye rossz néven, hogy szegény Szalaynétól köszönő levelet nem kapott, neki, azt hiszem, az írás épp oly nehezére esik, mint fájdalom, a beszélés könnyen megy; de azért kezeskedem, hogy férje biographiájának szivéből örült; maga mondta nekem. Máy Árpád, ugy látszik, nem tudja, mi illik, s ugy per tangentem, mintha nem tudnám, megkérdeztem, írt-e Önnek, hogy legalább észre vegye. — Annyira el vagyok foglalva éppen ma, hogy nem írhatok, pedig nagyon szeretnék, a *Napló* egész magaviseletéről s e hyperloyális sentimentálitásról, mely most egyszerre szabadelvü urainkat, kik elébb a csillagokat rugták, megszállta, de nincs időm, s talán jobb is. Szeptemberben 52 éves leszek, s akkor a nil admirari rendén van, főképp oly embernél, ki 30 évig vett részt a magyar politikában. — Jön-e idő, melyben végre elveim győzni fognak? nem volt soha kérdés előttem. Soha egy perczig nem kétkedtem elveim győzelmén, még akkor sem, mikor nálunk Haynau és fenn Bach és Schwartzenberg uralkodott, de mi elérjük-e ezen időt? Das ist ein anderer Caffée, mint Münchenben mondják, s ha körülnézek, kissé kétkedem, kikkel vigyem ki győzelmemet? De végre, ha eddig mentünk, tovább megyünk ezentúl is; ki 52 évet egy czélnak áldozott, annak ostobaság lenne a pár évvel fukarkodni, mely még hátra van, s könnyítni akarom Ön feladását, ha majd, mint reménylem, Szalay biographiájának pendantjaként az enyimet írja; egész életem egy darabból lesz, talán nem igen becses és keresett kelme, de legalább egy színü kezdetétől végig. Ég áldja meg Önt. E napokban írok a lap iránt. Mentül többször látom a *Napló*-t, annál inkább vágyódom

utána, hogy végre más organumom legyen. Mondja nejének szives üdvözletemet és tiszteletemet.

Hive
Eötvös.

---

(70) VI/4. 865.

Tisztelt barátom!

Fogadja mindenek előtt legőszintébb köszönetemet szives válaszáér. Félek, munkám nem fog megfelelni várakozásának, mert kissé unalmas, de akarattal mellőztem mindent, mi a szenvedélyekre, sőt csak az érzésekre hatna, s igy kissé száraz, s nagyon is német elmélkedéseim a Rajnára emlékeztetnek, de nem borára, hanem azokra a várakra, melyek partjain díszlenek. Azonban ha van valaki, ki legalább a német publicum előtt a hinárból kisegíthet, Ön könnyü tollával az; mi a magyar publicumot illeti, el kell készülnöm az anathemára, mert egy égő kérdést higgadt megvilágítás tárgyává tettem, s mert, mi ennél még nagyobb bün, az 1848-iki törvények következéseit elismerni bátorkodtam. — Isten neki, ilyen volt egész politikai pályám. Eddig nem léptem fel semmi mellett, mit később a többség nem fogadott volna el, csak, fájdalom, mindég egy pár évvel később, midőn én már ismét messze elől jártam, s épp azért az elv győzelmeinél osztogatott jutalmak másoknak adattak. Ez történt a ministeriális rendszerrel, ez fog történni valószinüleg a nemzetiség kérdésénél, s a zsidó emancipatiónál s még más esetekben, mig élek, mert »non tantum libelli habent sua fata, sed etiam autores«. — Munkám Jakob und Holzhausennél nyomatik Bécsben. Rendelést

tettem, hogy az ívek még harmadik correctura előtt közöltessenek Önnel. Tegye magát, kérem, összeköttetésbe a nyomdával. A fordítást nyomtatva küldje unter Kreutzband, azaz ha akadály nélkül történhetik, egyébiránt teljesen meg vagyok nyugtatva, ha csak akkor látom is, ha kijött. Nem hiszem, hogy kétértelműen fejeztem volna ki magamat, s hogy Ön gondolatomat helyesen adja vissza, azért magam is jót merek állani. Jobban szeretném, ha véleményét írná meg az egyes fejezetekről, s ha például valamit talál, mit elhagyni tanácsosabb, figyelmeztet.

Szalay munkájára nézve a honorárium a magyar kiadás ívei szerint számoltatik. A könyvárus hetenkint 2 ívet akarna nyomtatni, ha azonban ez lehetetlen volna, kevesebbel is beérnők, csakhogy a forditás Öntől legyen. — A honoráriumnak azonnali lefizetése 10 ívenkint nem jár semmi nehézséggel. Sietnem kell, hogy e levelet a mai postával még elküldhessem. Isten Önnel! Őszinte barátja

Eötvös.

A Lustkandliádok — sed inter nos sit dictum — magától Deáktól vannak. Olvasson mindég egy pár lapot, mielőtt munkám fordításához fog, ez utóbbi azután jobban fog izleni.

---

(71) Pest, VI/10. 865.

Tisztelt barátom!

Schlesinger, kiről Ön írt, nem keresett fel, vagy legalább nem talált meg, ellenben levele következésében bajba jöttem. Pünkösd hétfőjén egy journalista ember keresett fel, Öntől bemutató kártyát hozva; nem is igen olvastam Ön ajánlatát, s nem kérdeztem

a nevét, de meggyőződve, hogy Schlesingerrel van dolgom, többet szóltam vele politikáról, s csak később tudtam meg, hogy ő Herzog. Ez magában nem baj, mert nem mondtam neki semmit, a mit bármily osztráknak nem mondottam volna, a szomoru csak az, hogy, mint éppen most látom az *Ostdeutsche Post*-ból, a szegény embernek nincs intelligentiája.

A kiegyenlítésre nézve szó szerint ezeket mondtam neki: Der richtige Standpunkt, auf welchem ein Ausgleich möglich ist, ist der:

Dass von Seite Oesterreichs das Princip der Rechtscontinuität und daher die Gesetze des Jahres 848, die nur eine Weiterentwicklung unserer Verfassung sind, in ihrer ganzen Ausdehnung als zu Recht bestehend anerkannt werden. Dass von unserer Seite dasselbe für die Verfassung von 26-ten Feber geschehe, indem wir als Grundsatz aufstellen, dass nachdem diese Verfassung durch den Kaiser frei gegeben wurde, dieselbe weder zurückgenommen, noch im Wege des Octrois verändert werden kann, indem alle Dispositionen dieser Verfassung in so fern sie *Oesterreich* betreffen, und *daher nicht mit dem ungarischen Gesetzen im Widerspruch stehen*, nur in der durch die Verfassung vorgeschriebenen Form verändert werden können.

Überall, wo eine Verfassung besteht, sind wir gegen jedes Octroi, in Oesterreich so gut als bei uns. Was die Behandlung der den beiden Theilen der Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten betrifft, so ist für diese weder in den Gesetzen vom J. 848 gesorgt, noch stand dem Kaiser das Recht zu darüber, ohne dem Einverständniss mit Ungarn durch die Verfassung von 26-ten Februar zu bestimmen. Die

Art, wie diese gemeinsamen Angelegenheiten zu behandeln sind, ist vielmehr das Object der Vereinbarung beider Legislationen, d. h. des ungarischen Landtages und des österr. Reichsrathes, die darüber entweder direct (durch Commissionen) oder durch die beiden Ministerien zu verhandeln haben.

Es versteht sich von selbst, dass in so fern einzelne Bestimmungen der Gesetze des J. 848 eine zweckmässige Behandlung der gemeinsamen Angelegenheiten unmöglich machen, oder mit den Interessen des Gesammtstaates und der constitutionellen Freiheit der transleitanischen Länder nicht zu vereinigen wären, wir bereit sind alle jene Modificationen in diesen Gesetzen vorzunehmen, welche mit den Interessen und der constitutionellen Stellung Ungarns verträglich sind, wie denn auch der letzte Landtag dieses klar ausgesprochen hat.

Hogy szó szerint ezeket mondtam, azért jótállok. Ugyanezt a *P. Lloyd*-ban írtam, annyiszor mondtam el különböző embereknek, hogy könyv nélkül tudom. Herzog ur mit csinált belőle, azt az *Ost. D. Post*-ban olvashatja. E rectificatiót nem azért írom, hogy vele valami zajt csináljon. Annyi nagy dolgok forognak szőnyegen, hogy az *Ost. D. P.* cikke el fog hangzani, de másfelől azt sem kivánom, hogy Kuranda engem trotlinak tartson, s azért igen le fog kötelezni, ha ezeket pro illius privata notitia vele közli. Roppant mód el vagyok foglalva, s azért csak most láttam a czikket is, s mindjárt írni akartam Önnek, egyébiránt a napokban uj levelet küldök lapom iránt. Ég áldja meg Önt, mondja kedves nejének tiszteletemet. Hive *Eötvös.*

Ha pár sorral válaszolhat, igen le fog kötelezni.

---

(72) Pest, VI/12. 865.

Tisztelt barátom!

Ide mellékelve küldök 160 frtot, mint a fordításnak csekély tiszteletdiját, fogadja egyszersmind legőszintébb köszönetemet azon szivességért, hogy ugy is annyira igénybe vett idejét munkám fordításának szentelte, s igy egy nagy gondtól mentett fel, s mint hiszem, annak sikerét a német közönségnél biztosította. E napokban irok hosszasan lapom iránt. Ég áldja meg Önt!

Hive
Eötvös.

---

(73) Svábhegy, VI/17. 1865.

Kedves barátom!

Ha a journalistákhoz nem sok sympathiát érzek, — természetesen kivételekkel, mert hisz mi ketten is azok vagyunk — okom van reá, s a breszlaui ujság, melyet közöl, nem fogja megváltoztatni nézetemet. Hiheti-e Ön, hogy Wiener Vilmost, kiről a lap szól, soha nem láttam, hogy eszerint az egész conversatióból, melyet vele állitólag tartottam, egy szó sem igaz. Miután a *Neues Fremdenblatt*, melyből a breszlaui correspondentiáját vette, engem nem nevez meg, legczélszerübb lenne talán, ha a *Neues Fremdenblatt* szerkesztőjét erről értesitené s őt felszólitaná, hogy e tévedést maga rectificálja, mit, megvallom, szeretnék. Nem azért, hogy az ó-conservativek haragját kikerüljem. Ezen urakkal rég tisztában vagyok s nem vágyódom sympathiájuk után, de azért, mert

az, a mit szájamba tesznek, nem csak nem mondatott általam, de valóságos ellentéte nézetemnek. — Miután általján véve a szabadság győzelméhez bizodalmam van, azért meg vagyok győződve arról, hogy a jövő azon eszméké, melyekért küzdöttem. E jövőt sem elleneink intrigái, sem pártunk egyes hibái nem ronthatják meg, de elveink győzelme nem hetektől vagy hónapoktól függ, hanem a dolgok természetében fekszik s így a kérdés: hetek vagy hónapok után hivatik-e össze az országgyülés, pártunk állására sokkal kisebb befolyást fog gyakorolni, mint azt a breszlauiban felhozott magyar államférfiu felteszi. Mi a közelebbi jövőt illeti, most is azt hiszem, hogy az az ó-conservativeké leend s a császárnak pesti tartózkodása e részben befolyással lehet. Mert a pártot a császárnál popularisálta s mert mindenesetre nevezetes manifestátió, mely arra mutat, mennyire vágyódik a nemzet a kiegyenlités után. Ha — a mit hiszek — az ó-conservativek a többség előitéleteit kimélve, a formákban a lehetőségig engedékenyek s a dolgokat ugy vezetik, hogy a jogfolytonosság külsőleg fenntartassék, a többség sokkal engedékenyebb lesz a korona tulnyomó befolyása iránt, mint azt hiszszük. Az emberek többsége, kik politikával foglalkoznak, két dolgot akar: 1-ször, hogy a hosszu vitatkozás ugy fejeztessék be, hogy látszólag a magyar győzzön; 2-szor, hogy becsülettel ismét hivatalt vállalhasson s a mint látom, az ó-conservativek gondoskodni fognak, hogy e két dolog meglegyen. Hogy e pártnak győzelme szükségképp a birodalom osztrák részében az alkotmányosság megszoritását vonja maga után s éppen azért nem definitiv, hanem csak pihenő pont, melyről később vagy elébb uj agitátiók terére megyünk át, — ezt nem vonom kétségbe. Sőt ha

Plener* még többször ily kölcsönökre szorul, valószinűleg nem soká fogunk megpihenni conservativeink vezetése alatt. De csak a legközelebbi időszakról szólva, itt a valószinüség az ő malmok mellett szól. Mi engem illet, mind ez nem zavar lépéseimben. Odajutottam, hol egész nézetemmel kell fellépnem s én tenni fogom, habár ismét néhány becsületes emberrel magam maradnék, ámbár, mint Ön helyesen jegyzi meg, ettől nem kell tartanom. A nemzetiségi kérdésben kijött iratom e részben mérlegül szolgál. Ámbár D. s mások nem mulasztottak el semmit, mi fellépésemnek árthatott volna s a *Pesti Napló*, sőt még a *Hon* is azért nem szólt eddig könyvemről, hogy az ócsárlóknak szabad tért engedjen, a könyv még a legmagyarabb közönségnél is jobban hatott, mint gondoltam s legalább nem öltem meg magamat vele, mint hív barátaim nagyokat sóhajtva jóslák. Ha ez irat németül megjelenik, kérem, főképp azon részét (a befejezést) emelje ki, hol nézeteimet a magyar nemzet feladásáról mondom el. Kissé poétikusnak látszik az egész, de meggyőződésem szerint practikus is és tisztán jellemzi állásomat. Mint eddig, ugy ezentul is azoknak egyike leszek, kik a szabadság mellett lelkesülő nagy magyar sereg élén küzdenek, azon öntudattal, hogy a magyar nemzetnek jövője azon résztől függ, melyben a közös győzelem neki köszönhető.

S most még néhány szót lapomról.

Juliustól kezdve minden hétfőn jelenik meg; én számolok igéretére, hogy hetenkint a bécsi dolgokról egy czikket küld. (Igen le fog kötelezni, ha czikkjeit ugy küldi, hogy azok a szombat reggeli postán megjöjjenek s igy az első iven a vezérczikk után nyo-

* Az akkori osztrák pénzügyminister, ki azóta Eötvös leányának (Mariskának) apósa lett.

massanak ki.) Küldje a czikkeket a *Politikai hetilap* szerkesztőségéhez. Jelenleg (mert szegények vagyunk) hónaponként csak 50 frt-ot küldhetek; ha, a mint reménylem, a 3000 előfizetőn tul megyünk, megduplázom. Fő-aggodalmam az, hogy Ön juliusra falura megy. Bizony szüksége van a nyugalomra s jól teszi, hogy e hónap alatt Keménynek nem ir; de vajon 4 czikk egy egész hónapban nem fér-e össze pihenésével? Bizony csaknem indiscrétiónak tartom még a kérést is, de Ön oly könnyen ír s mi czikkjeit oly nehezen nélkülöznők; lapomra csaknem életkérdés, hogy — főképp most kezdetben — Ön velünk legyen s Ön barátja nemcsak elveimnek, de személyemnek is. Tehát ne tagadja meg kérésemet s kérje meg kedves nejét, hogy ne haragudjon nagyon reám, hogy békét nem hagyok. Mi az irandó czikkek irányát illeti, azt fejtegetni felesleges, röviden csak azt mondom, hogy éppen nem osztom D. nézetét, ki mindent csak a *magyar királytól* vár, sőt hogy ellenkezőleg, mindent csak az *alkotmányos Ausztria népeitől* remélek s csak ennek képviselőivel kezet fogva akarok elérni. S hogy annálfogva azt kivánom, hogy a birodalom két részének érdekközössége mentül világosabban kiemeltessék és a sympathikus szózatok, melyek mellettünk akár a Reichsrathban, akár a journalistika mezején felhangzanak, lapunkban mindig visszhangra találjanak. Barátaink irányában még gyengeségeiket is el kell viselnünk.

De sokat irtam, többet mint olyannak, ki 8 pohár carlsbadi vizet iszik, irni kellene s mit Ön elolvashat. Igen kérem, válaszoljon s nyugtasson meg mentül elébb, számolhatok-e czikkjeire.

Hive
Eötvös.

---

(74) Svábhegy, VI/20. 1865.

Tisztelt barátom!

A *Hetilap* julius első hétfőjén s így azon hó 3-án fog megjelenni, s minthogy czikkét mindjárt a vezérczikk után akarom nyomatni, igen szeretném, ha azt pénteken, vagy legfeljebb szombaton reggel juttatná kezembe. A czikk terjedelmére nézve röviden csak azt mondom: genieren Sie sich nicht, mentül hosszabb, annál jobb, azonban megelégszünk néha röviddel is. Önnek minden esetre jut hely s jobbat s közönségünknek kedvesebbet nem nyujthatunk. Nehezebb a második kérdés, melyet hozzám intéz, s csak avval vigasztalom magamat, hogy azok közé tartozik, melyekre felelni nem tudunk, de melyeknél az, a kinek felelünk, mégis megért. Én tisztán érzem, mily czikkeket kivánok, s Ön bizonyosan el fogja találni óhajtásomat, de az értelmezés nehéz lenne. Nem akarom, hogy mindig csak egy tárgyról szóljon s annyiban czikkei sem lesznek szorosan véve vezérczikkek, s nem akarom, hogy sor, vagy rendszer nélkül mindenféle hireket közöljön, s igy nem lehetnek czikkei puszta correspondentia, — de azt szeretném, hogy levelezései magukban foglalják azt, mi Bécsben alkotmányos szempontból fontos előfordult, s hogy azt a situatió képévé állitsa össze, azon világitásban, melyet lapunk szelleme kiván. Ez körülbelül oly világos, hogy egy német philosophiae professor sem mondhatná jobban, de Ön azért meg fog érteni. A fő dolog minden esetre az egésznek szelleme, s ez mentül barátságosabb Lajtán-tuli constitutionális elvbarátaink iránt, annál jobb. Sokban nem elégszem meg eljárásukkal, főképp később bármennyi kérdés

lesz, melynél szét fogunk válni, sőt ellenkezésbe jövünk, de ha rosszalva szólunk is, nem lehetünk eléggé kiméletesek, sőt barátságosak. Kik a magyar nemzet jövőjét fejedelmeik igazságszeretetétől várják, elméskedjenek a német sógorok gyengeségei felett s bókoljanak más felé, én mindent kölcsönös érdekeink felvilágositásától s azon szeretettől várok, mellyel mi is, amazok is a szabadság iránt viseltetünk, s abban keresem feladásomat, hogy a megzavart egyetértést helyre állitsam. Sikerül-e ez, s főképp mikor? azt nem tudom, de ha a váratlan jó hatást látom, melylyel a nemzetiség kérdéseiről kiadott röpiratom még a magyaroknál is lesz, (minek legbiztosabb jele, hogy a *Hirnök*-ön kívül senki ellene nem mer fellépni), s midőn tapasztalom, hogy törekvéseim még ezen legbajosabb kérdésben sem voltak eredménytelenek, reménynyel fogok munkámhoz. Mindenesetre könnyebb lesz hontársamat arra birni, hogy a némettel fogjon kezet, mint arra, hogy az oláht s ráczot egyenlőjének ismerje. Irja meg véleményét programmomról. A bécsi lapoknak küldendő tisztelet-példányok iránt rendelkeztem, egyébiránt ma ujra fogok utána nézni. Ha Rechbauer Pestre jön, szombaton az Akadémiában talál, mondja meg a szolgának lakását, hogy ha nem lennék ott, őt azonnal felkeressem. Vasárnap a Svábhegyen leszek. Hétfőn ismét az Akadémiában bureaumban, mert lakásomba nem megyek. Nagyon örülni fogok, ha az urakkal megismerkedhetem. Ég áldja meg!

Hive

Eötvös.

---

(75) Pest, VI/22. 1865.

Tisztelt barátom!

Nem tudom, mennyiben igaz azon hír, hogy az országgyülést kihirdető rendelet julius 2-án fog kiadatni; azon esetre, ha ez csakugyan történnék, 1-ső lapunkban adhatnók ki azt, mely 3-án jelenik meg, mit a lapra nézve igen jó omennek tartanék. Erre azonban szükséges lenne, hogy valaki a rendelet szövegét terjedelmes kivonatban nekünk telegraphirozza. Kérem tehát, legyen oly szives és vállalja azt magára, vagy ha maga már nem lenne Bécsben, bizza azt más intelligens emberre. Általján véve, minthogy lapunk oly napon jelenik meg, midőn más nem jön ki, s igy telegrammokat is adhatunk, kikérem tanácsát, mily módon rendelkezhetek legjobban, hogy fontos ügyeknek tudomására jussak, s mégis hasztalan költségbe ne verjem magamat, mert miután e napon más lapnak nem jár telegrammja s ezeknek költségét magam viselem, többe kerülnek. Igen le fog kötelezni, ha saját czikkét mindég pénteken estve adja fel. Ugyszinte, ha azon lapokra figyelmessé tesz, melyek nemzetiségi röpiratomról szólnak. Lapunkhoz eddig igen jó kilátásunk van, az emberek többsége ugy megunta a hallgatást, hogy megtapsolna bárkit, ki azt félbeszakasztja. Meddig tart e jó indulat, nem tudom, de egy hasznot tenni minden esetre fogunk, hogy másokat is jelen tétlenségökből kiragadunk, s ha majd a *Napló* ismét felszólal, tudjuk, hogy hajnalodik. Ég áldja meg Önt!

Hive
Eötvös.

---

(76) Pest, VII/8. 1865.

Tisztelt barátom!

Annyira el voltam foglalva, hogy Dessewffy levelei iránti kivánatát még nem teljesithettem. Ma küldöm fel a könyveket, melyeket csak Bécsbe a Sparkassába küldök. Még nem is köszöntem meg czikkét; egészen úgy van irva, mint kivántam, s a jövőnek annyival több megnyugvással nézek elébe, mert tudom, hogy nézeteink a fődolgokban megegyeznek, s mert így lapomban csak saját politikáját védi. Minden törekvéseinknek arra kell irányoztatni, hogy a magyar s osztrák alkotmányos párt érdekeinek azonosságáról győződjék meg, s az nem oly nehéz, mint látszik. Soha mesterséges eszközökhez, a mit taktikának, sakkhuzásoknak neveznek, nem folyamodtam, s mégis, ha a multra visszanézek, kevés barátaimmal sokat vittem ki, ha az embereket arról sikerült meggyőznöm, hogy alkotmányos garantiájokat a régi rendszer helyett a parlamentáris kormányban kell keresniök. Megmutatása annak, hogy a magyar alkotmány nem nagy biztosságot nyujt a szabadságnak, ha a magyar király Ausztriában mint absolut fejedelem uralkodik, talán még könnyebb. — Jövő hétfőn jön egy czikkem erről a tárgyról; igen szeretném, ha a bécsi lapok arról szólnának, pro, s ha kell: contra, sőt az utóbbit legalább bizonyos lapok részéről még jobban szeretném. Ön talán tehet valamit ezen irányban. Minden esetre kérem, irjon s ha azt hiszi, hogy valamely materia a lapban tárgyalandó s mily irányban, tudósitson. Reménylem, a viszonyt, mely lapunk s Ön között létezik, nem fogja fel ugy, mint a *Napló*-hoz. Itt Ön a bécsi dolgokra nézve valóságos

társ, mert ismétlem, meggyőződésem az, hogy egyetértünk. — Az előfizetők szaporodnak, de nem úgy, mint reméltem, mert kezdetben nagy kárt tett, hogy a D. környezete azt hirdeté, hogy lapom nem fog megjelenni. S ezt tette az *Idők tanuja* is, és szóval az összes conservativ had. De nem aggódom. — Irja meg véleményét czikkeimről, de őszintén. Megkisértem Adison modorát, meglátjuk, hogy' bir vele a magyar publicum s én magam is. Isten önnel!

Hive

Eötvös.

---

(77) Pest, VII/17. 865.

Tisztelt barátom!

Már most csakugyan alig tudom, min kezdjem hálálkodásomat. A czikkeknél, melyek oly annyira megfelelnek nézeteimnek, hogy ha szombaton látom s a magaméval összehasonlítom, melyet a nyomdába hozok, ugy rémlik, mintha egy előre készített terv szerint dolgoznánk; vagy mindenek előtt azt köszönjem-e, hogy a bécsi lapoknál befolyását használta. — Ha lapomnak sikere lesz, ez csak így érethetik el; mert az idevalók épp ugy, mint a D. hívei csendes ellenségeskedéssel viseltetnek irányomban. — Nem bánom. Mert ha a journalistaságba ismét beleszokom, épp ugy meg fogom írni czikkeimet, mint a többiek; de discussió nélkül nincsen hatás, s arról biztos lehetek, hogy az idevalók közül egy sem ereszkedik discussióba, hacsak Törökkel nem küzdöm, ki, mint hallám, nagy hadjáratra készül. Ön ezek után bámulni fogja, hogy a helyett, hogy a polemiát

folytassam, mai czikkemet adtam ki, de azt azért tettem, mert főképp a *Neue Freue Presse* 14-iki czikke olyan, melyre kimerítően felelhetek, s mert szükségesnek tartottam, hogy a Reichsrath nagy érdemeiről nyilatkozzam. Az idevaló lapok csakugyan gunyoló hangon kezdtek szólni, s ennek véget kell vetni. Most jót állok, hogy a feloszlásnál majd a lapok tisztességesen fogják magokat viselni, és nem vigyázhatunk eléggé. — Minden attól függ, hogy a két törvényhozás jó hangulatban nyilatkozzék egymás iránt, s vannak elegen innen és túlonnan is, kik mindent elkövetnek, hogy összevesszünk, s törekvéseik már most sem egészen eredménytelenek. — Az emberek nálunk veszteni kezdik türelmüket a jajveszéklés felett, mely Schmerling bukása után Bécsben támadt, s mint több onnan visszajött ismerősömtől hallám, a hangulat Önöknél már is ingerlékeny kezd lenni. — A legnagyobb baj az, hogy a megalakulás még mindig késik, az emberek veszteni kezdik bizodalmukat, s félek, ha valahogy avval lép fel a kanczellár, hogy a megyék csak ad hoc hivatnak össze s a jelen megyei tisztviselők megmaradnak, több helyen tűz lesz. Nem hiszi senki, mily odium uralkodik ezen emberek ellen. Igaz, hogy ha csak tizedrésze annak, mit róluk beszélnek, igaz, ezen ellenszenv igen természetes, azonban valószinű, hogy ezen nézetek a hivatalvágy által is elősegittetnek. — A telegrammokat mindég oly késő küldik, hogy nem jelenhetnek meg; a mai éjfél után jött a redactióhoz.

Ég áldja meg Önt. Ha éppen ideje van, irjon néha. Miután okos vagy józan szót alig hallok, legalább olvasni szeretnék néha.

Hive

Eötvös.

---

(78) Pest, VIII/2. 1865.

Kedves barátom!

Szinte botrány, hogy ily soká nem irtam, de nem volt egy perczem, főképp miután a nagy hőség miatt az utolsó 10 nap rosszabbul érzem magamat, s nehezebben dolgozom. Eszem, ugy látszik, nem tartozik a gőzgépek közé; mentül inkább fűtik, annál lassabban jár; de azért Isten segedelmével a versenyt mégis kiállja másokkal. A lap lassan emelkedik, de eddig nem volt hét, melyben legalább 25 előfizetővel nem szaporodtunk volna meg. Mit Ön azon nehézségekről szól, melyekkel egy hetilapnak kiadása jár, azok mind tökéletesen állnak, s ha a *Napló*, eddigi taktikáját folytatva, lapomat ezentul is agyon akarja hallgatni, akkor a *Hetilap*ból napilapot csinálok, s pedig csak, hogy Keményt barátságtalan magaviseletéért megbüntessem, mert ugy látszik, a praenumeránsokon kívül nincs, mi ő reá hatással birna; azonban, őszintén megvallva, sajnálattal tenném azt, mert ezáltal lapom megszünnék az lenni, a minek alapitottam. — Miután mint iró is egy bizonyos népszerüséggel birok, ha a publicum tudja, hogy mindent, mit tőlem várhat, csak egy bizonyos lap hasábjain kaphatja meg, nekem ugy látszik — ha a lap hozzá még jó és olcsó végre — legalább ha egy esztendeig kitartok, mégis csak kapok annyi előfizetőt, hogy a lap megálljon s én fáradságomért 2—3 ezer forintot szerezzek; s ez nekem elég, mert ezen felül éppen egy *Hetilap*-nál, s csak ennél, kivihetem azt, hogy az egész lap egyéniségemnek bélyegét viselje magán, egy szóval nem valamely párt, hanem Eötvös József lapja legyen, s azoké, kik vele egyetértenek,

a kikhez rokonszenvet érez. — Ön mosolyogni fog; ezen felfogás aus dem geschäftlichen Standpunkt nem igen helyes, de nekem éppen a jelen pillanatban ily lapra van szükségem. A hinárból, melybe jutottunk, nem pártok, hanem csak elszánt egyének segithetnek ki, s ez egyszer Napoleont követem, s hivatva tartom magamat a missióra, a mennyiben erre oly ember kell, ki magával tisztába jött, hogy sem vagyonra, sem magas hivatalra nem számol — mert ezek által boldogitva nem érezné magát — s ki egy pacsirtának énekén inkább örül, mint száz fiatal óriás bőgésén, ki neki éljent kiabál. Meglehet, impopuláris leszek, de csak halálomig, és végre a népszerüség csak akkor legkényelmesebb, ha a bókokat viszonozni többé nem kell. — Ég áldja meg Önt. Irjon levelet is. De jó volt utolsó czikke!

Hive
Eötvös.

---

(79) Pest, VIII/13. 865.

Kedves barátom!

Holnaputáni lapomban egy hosszu czikk fog megjelenni, melyben a *N. Fr. Presse*-nek felelve, a német kérdést tárgyalom. Gondoskodtam, hogy e cikk egész kiterjedésében a *Lloyd*-ban megjelenjék, s nagyon szeretném, ha a bécsi lapok arra reflectálnának. Éppen most államjogi kérdéseink discussiójára nincs kedvezőbb terrenum. Ha azon párt hangulatáról (Kaiserfeld stb.), mely a Reichsrathhoz pártolt, privatissime valamit írhatna, ha egyáltaljában egy kis utasítást adna, mily módon tárgyalhatom a kérdé-

seket ugy, hogy az Bécsben jobb benyomást tegyen, nagyon lekötelezne. Én természetesen az itteni hangulatot tartva szem előtt, tanácsát talán mindenben nem fogom követhetni, azonban mégis sokat tehetek, ha tanácsával segít. Legyen teljesen őszinte, s hígye el, ha bakot lövök s figyelmessé tesz, még inkább fogom szeretni. Mondja, kérem, nejének tiszteletemet.

Hive

Eötvös.

---

(80) Pest, VIII/20. 1865.

Tisztelt barátom!

Idezárva küldöm tartozásomat julius és augusztusra, azaz a pénzbelit, mert azért mindig lekötelezettje maradok, mind a gondért, melyet lapomra fordit, mind azért, mert tudom, hogy a figyelmet, melylyel a bécsiek lapomat kisérik, Önnek köszönöm. Ha így haladhatok és' Isten erőt s egészséget ád, oda jutunk, hogy a liberálisok a Lajtán innen s túl kezet fognak s ez az, mitől szabadságunk jövője függ. Irja meg jövő hétfői czikkemről véleményét; ebben már közelebb lépek a dolgokhoz. Isten Önnel!

Őszinte barátja

Eötvös.

---

(81) Svábhegy VIII/20. 865.

Tisztelt barátom!

Nem tudom, mennyi időm marad az irásra, s ezért a szükségessel kezdem: Szalay fordításával. Midőn ön pietásból Szalay iránt a fordítás elvállalására késznek nyilatkozott, s e nehéz munkát, a család

igen korlátolt helyzetét tekintetbe véve, ivenkint 10 frtért magára vállalta, saját s a család nevében legőszintébb hálámat fejeztem ki. Nem is tudom hamarjában, mi történhetett volna, mi nekem kedvesebb, mert legforróbb óhajtásom, hogy barátomnak e műve méltó alakban jelenjék meg a német közönség előtt. — Ön bizonyos intézkedéseket kivánt, azt, hogy a könyv Bécsben nyomassék, hogy füzetenként minden hónapban 8 ív jelenjék meg; hogy 8 ívnyi manuscriptum átadatván, a honorárium önnek kifizettessék; — s én mindezt így rendeztem el, megirva, hogy a honorárium általam fog küldetni; mi iránt vannak még kételyei? — Ha külön szerződést kiván, küldje meg formuláját, mely akár a könyvárus, akár általam aláirandó, egyébiránt kérem mindenek előtt folytassa a fordítást, s irja meg, mikor intézkedhetik Lauffer a nyomtatás iránt?

Utolsó levelemet azért adressiroztam Bécsbe, mert Ön irá, hogy 10-én visszajön; igen köszönöm válaszát, s nagyon fogom köszönni, ha a bécsi hangulatról — (ad amicas aures) — mentül többször értesít. Miután az összes lapok nyilatkoztak a megyékről, szükségesnek tartottam szintén elmondani nézetemet.

Mi a megyék restitutióját illeti, egy véleményben vagyok a *Napló*-val, s kik az országot ismerik, jól tudják, hogy a megyék helyreállítása most is csak ugyanazon következéseket fogná előidézni, mint 61-ben. Miután a jelen állapotot senki törvényesnek nem ismerheti el, a megye sem azt, hogy kanczellár és tárnok neveztetett ki minister helyett, nem mellőzheti hallgatással, sem a nem törvényes adónak beszedését nem vállalhatja magára, s igy ha nem is mindjárt, néhány hét mulva, s még az országgyülés előtt, ott lennénk, hol akkor voltunk. —

Azonban mi a módot illeti, melyben a *Napló* e kérdésről szólt, s főkép kormányi magasztalásait, nem csak nem helyeslem azokat, sőt megfoghatatlanoknak találom. Én már a *Hetilap* 1-ső számában — mi itt akkor nagyon rossz néven vétetett — kifejeztem meggyőződésemet, hogy a jelen kormánynyal együtt járni nem fogok; s most felhasználtam az alkalmat tisztán formulázni helyzetünket az ó-conservativ urakkal szemközt, nehogy a támogatást, melyben részesülnek, úgy magyarázza valaki, mintha majoritásuk lenne. — Irja meg nézetét a czikkről. Mi magamat illet, teljesen igazsága van, hogy eddig még senki a lényeges különbséget köztem s a *Napló* között nem láthatja át, azonban minden lappal tisztábban ki fog válni helyzetem, s később küldőimhez tartandó beszédeimben s az országgyülésen még inkább. Én részemről elhatároztam, mindenben a lehető pressióval lépni fel. Der verschwommenen Politik muss ein Ende gemacht werden; és ha a jövő törvényhozásnál nagy minoritásban maradok is, azért jót állok, legalább szándékaim s programmom iránt mindenki tisztában lesz. Azonban nem csak lehetségesnek, sőt valószinűnek tartom, hogy Deáktól nem válok el. Valamint az, mit az idén husvétkor s főképp később a *Debatte*-ban kimondott, 61-iki programmjától mérföldekre áll, úgy, ha a szükség azt hozza magával, tenni fog ő még más módosításokat is, s miután formulázni nem tud, vagy legalább nem könnyen, el fogja fogadni mások elveit, mint 48 ban s egész életében mindig tette : a kormányét, a határozati pártét vagy végre azt, mit én állítok fel, s mire azt fogja mondani, hogy az övé. S e három lehetőség között az utolsó a legvalószinűbb, miután ő nem kiván mást, mint hogy vezér maradjon, s én

nem kivánok egyebet, mint hogy a nemzet bárki által, de nézeteim szerint vezéreltessék. Egyébiránt a jövő meg fogja mutatni; én igen nyugodtan s így jól érzem magam. Nem tudom, mi lesz, de az iránt, mit teszek én, tisztában vagyok magammal, s mai nap ez is elég, Ha sok félremagyarázástól nem félnék, felmennék, csak hogy Önnel szóljak. Ég áldja meg; irjon legalább. Ne csak a lapban a publicumnak, de nekem is,

őszinte barátjának
Eötvösnek.

---

(82) Pest, IX/13. 865.

Tisztelt barátom!

Levele az Alföldön talált, hol körülbelül 10 napot töltöttem. Ez oka, hogy csak ma válaszolok, miután Szalay históriájára nézve Laufferrel szerződésem lévén, ön kivánatának teljesítése nem magamtól függött. Lauffer nem ellenzi a dolgot azon feltétel alatt, ha ön a kéziratot átnézi s a mennyiben szükséges, javítja, mert enélkül nem sok bizodalmunk van a tanácsosokhoz. — Mindezt ön levelének értelmében megigértem, s igy ezen dolog rendben volna. Lauffer még ma ir a Sommer-féle nyomdába. Tegye magát avval érintkezésbe, mert még ez idén kivánja legalább az 1-ső kötetet kiadni; s minthogy a honorariumot minden füzet után kegyednek küldöm fel, a siettetés, valamint a Szalay árváknak, úgy önnek is érdekében fekszik. Serkentse a tanácsnok urat, hogy forditását folytassa; mert ha bele halna, vagy később felhagyna vele, önhöz tartom magamat, s csak azon feltétel alatt fogadom s fogadhatom el az egészt,

hogy önt kezesnek tekintem. — S igy átestünk az első dolgon. A mi Balázs lapját illeti, járjon el egészen belátása szerint. Nagyon helyeslem, hogy magának a politikát egészen kikötötte. A naivitásig vitt szemtelenség, melylyel ezen uriember elmondja, hogy ő természetesen Deák pártjához tartozik, mert a mellett legtöbb előfizetőre számolhat, jellemzi az embert. Nagyon sajnálom, hogy több időm nincs; mert én egy hosszu dorgatoriumra készültem menthetetlen hallgatásáért. Megvallom, hogy ön a *Hetilap* olvasóival jobban bánik, s hogy mint azoknak képviselője, csak dicséretet mondhatok, de néha a szerkesztőnek is dukál valami. Fájdalom nem mehetek fel, s igy nem beszélhetünk (másképp rólam is elmondanák, mint most Keményről, hogy a szerződésért volt fenn, melyet mint szerkesztő a kormánynyal kötött), de épen azért szükséges, hogy néha egy bizodalmas levéllel kártalanítson. — A mit helyzetemről ir, az minden más viszonyok alatt igy lenne, csak nálunk nem az, mert D. és egész eljárása unicum.

Miután Deákot és Eötvöst mint Castort s Polluxot mindég együtt nevezték, s miután az első semmi kérdésre nézve nem mondja el nézetét legalább alter egójának, mert az alter egó, ki ezen rejtélyt a politikában igen érdekesnek találja, de az országra nézve károsnak, nem ismervén Bruderkájának nézeteit, végre saját meggyőződését kénytelen kimondani minden egyes kérdésre nézve: országgyülésig nem lesz egy tárgy, melyről véleményemet szabatosan s határozottan nem mondtam el s ennek csak két következése leend: D. vagy ellenem nyilatkozik, s akkor ő válik el tőlem, mit el fogok viselni; vagy elfogadja az egyes tételeket úgy formulázva, mint én

azokat formulázom, s akkor barátságunk csak még biztosabb lesz. Én az utolsót tartom valószinűbbnek, s akkor bizonyosan én leszek az első tömjénezői között. Szivemen fekszik, hogy eszméimet vigyem keresztül. Ha az én eszméimért őt éljenzik — mig lesznek a világon fülemilék, emberek szavát nem irigylem senkitől.

Hive

Eötvös.

---

(83) Svábhegy, X/1. 865.

Tisztelt barátom!

Éppen most jövök a Lövöldéből, hol választóimhoz egy óránál tovább tartó beszédet mondtam. Fáradt vagyok, magyarosan mondva, mint egy kutya s azáltal, hogy mégis irok s ma vett levelére válaszolok, reménylem, jó példaként fogok szolgálni Önnek is, s arra fogom birni, hogy valamivel többször irjon. A manifestumnak minden esetre azon igen csodálatos hatása volt, hogy mig egy rész in dulci jubilo rajong, addig éppen azok, kik máskor optimisták, mint sógorom (Trefort), vagy legalább erre hajlanak, mint Ön, elbusulnak. Nézetem szerént a két felfogás egyiránt tévesztett. Hogy azok közül, kik a most történteknél közreműködtek, többen a manifestumot csak első lépésnek tekintik, mely az absolutismushoz vezet: ez kétségtelen s bizonyosan még többen ezáltal a foederalismus felé törekszenek; de a végeredmény minden esetre tőlünk s még sokkal inkább azoktól függ, kik magokat a Lajtán túl alkotmányosoknak mondják. Én részemről előre látom a dolgoknak fejlődését; elkövettem mindent, hogy a német constitutionalis párttal megegyezve, a foederalismus felül kerülésének elejét vegyem. Annyira

mentem ebben, hogy még Schmerlinggel is értekeztem a birodalomnak a dualismus alapján alkotmányos organisatiója iránt. Nézeteim ismeretesek Bécsben, hisz maga a *N. F. Presse* hivatkozott azon egyik levelezője előtt kimondott nézetemre, hogy a birodalom közös ügyeinek rendezése a két törvényhozás által történjék s abban a magyar országgyülés s az engerer Reichsrath két egymásnak coordinált factornak tekinttessék. Az eredmény az volt, hogy mig itt népszerüségemet vesztettem el, a bécsiek szépen kigunyoltak, s hogy éppen ezért eszméim mellett akkor, mikor azok bizonyosan acceptabilisabbak voltak, mint most, pártot nem alakithattam. Ugyanaz történt azon czikkeimmel, melyek lapomban jöttek ki, s melyekről a bécsi lapok körülbelül úgy szóltak, mint ha egy kanczellista irta volna. Mindezt nem azért irom, mintha ezen procedura eljárásomra a legkisebb befolyást fogná gyakorolni. Holnap estve olvasni fogja beszédemet s ebből láthatja, hogy a németek, még az osztrák németek iránt is épp oly méltányossággal szólok, mint mindég, de irom azért, hogy eszébe juttassam, s Ön másokat figyelmeztessen, miként ha azon eszmék, melyeket most az autonomiáról elfogadtak, nálunk nem állnak sokaknak programmján, azt nem mi okoztuk, hanem azok, kik ezen eszméket, mint minden méltányos kiegyenlitést, perhorrescáltak, kik, midőn reánk az ostromállapot mondatott ki, tapsoltak s mint az inas, ha uj bérruhát kap, az alkotmányosság köntösében csak előbbi szolgai szerepöket folytatták.

És ha — a mit egyébiránt nem hiszek — a manifestum az absolutismushoz vezetne akár egyenesen, akár egy kis kerülettel a foederalismus által, ennek Lajtán-tuli constitutionalis uraink lesznek fő

támaszai. Hisz az absolutismusnak több szolgára van szüksége, s ezért nem bámulom, hogy az ott annyi hivekre talál, még akkor is, ha Kuranda ur nagyreményü 4 fiát csakugyan a külföldre küldi, s igy az osztrák birodalmat hatalmas támoszlopaitól fosztja meg. Ha a Lajtán-tuli alkotmányos párt nem csak néhány emberből áll, mint Kaiserfeld, Rechbauer stb., hanem ha az valóságos párt, csak tőle függ, hogy az absolutismust lehetetlenné tegye. Állitsa fel tisztán az alkotmányos dualismus elveit, s jót állok, hogy a foederalismusnak nyakára hágunk, de szükség, hogy azt nyiltan s világosan tegye. Egyes általános phrasisok nem elégitenek ki senkit, s a tapasztalás, melyet én német-baráti érzelmeimmel tettem, nem buzdit senkit a követésre. Én, ki egész éltemen át magam álltam s ki minoritásban szinte jobban érzem magamat, meggyőződésemért eltüröm még az impertinens leereszkedést is, melylyel irányomban viseltetnek, de jó szándékaim nem biztositják még constitutionalismusunkat. — Csalódik Ön, ha azt hiszi, hogy politikai nézeteit nem osztom. Utolsó czikkében bátor voltam valamit törleni, de csak azért, mert féltem, hogy az a bécsiekre rossz hatással lehetne; egyébiránt teljesen osztom nézetét arra nézve, hogy az alkotmány simpla felfüggesztése ellen szót kellett volna emelnünk. S én tettem is volna, sőt meg is irtam a czikket, de nem adtam ki, mert miután többször kimondám, hogy a két factornak, melynek viszonyainkat rendezni kell, az engerer Reichsrathot s a magyar országgyülést tekintem, s miután ezen eszme Bécsben akkor nem kellett senkinek, s tudom, hogy Deák is belsőképp ellene van, őrültség lett volna ezeket magam ellen zuditani, s a cseheket és lengyeleket is, azért hogy senki se csatla-

kozzék hozzám. — Ma elmondott beszédemben egész világosan elmondtam nézeteimet a kérdésről. Én tulajdonképp erről akartam irni, de csak most jövök hozzá, midőn az időből jóformán kifogytam. Ante omnia irja meg véleményét. De másodszor — ha hatalmában áll — legyen azon, hogy a bécsi lapok ne nagyon dicsérjenek. Ha a *Freie Presse*, sőt az *Ost. d. Post* gáncsoskodik, hasznomra van. Mert ugy is sok van e beszédben, mi az itteni gyomroknak emészthetetlennek látszik, s ha ezt a *Freie Presse* és *Österreichische* még édességével boritgatja be, a falat még émelygősebbé válik. Hogy — ha birodalmunk fennáll — az általam kimondott elveknek jövője lesz, azt tudom, s el vagyok határozva mindent tenni mellettek, habár előre látom, hogy ugy járok vele, mint a ministerialis rendszerrel, melyet Szalayval felállitottam s melyért Kossuth és Deák éljeneztetett, de éppen, hogy eszméim mellett valamit tehessek, szükséges, hogy népszerüségemet menagirozzam s ennek bécsi dicséretek igen árthatnának. De vacsorához hinak, s valóban oly fáradt vagyok, hogy alig tudom, mit irok, azért elég mára.

Idezárok 100 frtot szept. és októberre. Laufferrel a dolgot még holnap rendbe hozom. Várom levelét, mentül elébb, annál jobb; s irja meg őszintén, mit mondanak a bécsiek beszédemhez. Megszoktam a schimpfelést, s azért ne genirozza magát, ha csupa gáncsokat ir is. Tisztelve nejét

őszinte barátja
Eötvös.

———

(84) Svábhegy, X/6. 865.

Tisztelt barátom!

Éppen a *Wanderer* czikkét olvastam el, midőn az Ön levele kezembe jött. Hogy a czikk jól esett, s hogy azt olvasva, nem csak szerzőjét, de azt is megismerém, hogy az nem hideg dicséret, hanem baráti nyilatkozat, csaknem felesleges mondanom, s azért nem is tudom, mi kifogásom lehetne ellene. Talán tulbecsül s ez ugy is van törekvéseim resultátumára nézve, de nem, a mi szándékaimat illeti. Elől akartam járni, arra, hol az igazságot találni reméltem, s öntudattal lemondottam a tapsról és elismerésről, ámbár az jól esett volna; s így elmondhatom, hogy nem értem el annyit, mint Ön felteszi, s nem használtam oly sokat, de legalább ez után törekedtem, s ki mindig valami magas után nyul, az, ha apró legény is, legalább annyira emelkedik, a mennyire természete szerint lehetséges. Mi jövőmet illeti, azt hiszem, Ön a barátság optimismusával nézi azt; bennem fekszik-e a hiba, vagy másokban, nem tudom, de annyi bizonyos, hogy nincsen semmi talentumom a népszerüséghez. Tudva nem ártottam életemben senkinek s mégis akárhányszor hivatásuknak tartják, hogy nekem ártsanak. Most is, mit előre láttam, megtörtént. A *Hon* leforditva az *Ostd. Post.* czikkét, a legmalitiosusabb módon közli azt, s éppen azért ismétlem kérésemet, vigyázzon a centralista lapokra, hogy a kis popularitást, melylyel még birok, ne rontsák meg; magamért föl sem venném, mert oda jutottam, hogy nem egy fülemüle, de egy pacsirta énekén inkább gyönyörködöm, mint 500 embertorok éljenzésén; de érzem magamban, hogy

bizonyos dolgok keresztülvitelére másoknál képesebb vagyok, s ehhez a popularitásnak egy bizonyos fokára szükségem van. Oly czikkek, mint *N. Fr. Presse*-é, nem árthatnak, de ennél is » a kéz Ézsaué, de a hang Jákobé volt« ; kiéreztem, ki inspirálta.

Mi jelen helyzetemet — azaz politikai helyzetemet — illeti, az úgy jellemezhető, hogy D. ugyan most is egy bizonyos féltékenységet árul el irányomban (tudja Isten miért), de egyébiránt minden pontban józanul szól. Egyes s éppen legfontosabb kérdésekre nézve ugyanazokat mondá nekem, mint saját nézeteit, miket mult őszszel én beszéltem neki s mik akkor inyére nem valának. Én erősen meg vagyok győződve, hogy az ügynek fontos szolgálatot fog tenni. Érzi a pillanat fontosságát, tudja, hogy viszonyaink kiegyenlitését kívüle senki sem birja keresztülvinni s így ő fogja tenni ezt s evvel bevégezni politikai pályáját. Két hosszu beszélgetés után meg vagyok győződve arról, hogy benne a nagy ambitio feltámadt s mióta ezt tudom, nyugodt vagyok. A feladat tehát: támogatni őt, saját eszméimet lassankint belécsepegtetni s általa praeparálva s feleresztve hozni publicum elébe. Kellemetlen szerep, gondolja Ön, s eszembe jut, mit minap egyszer irt, mennyire nehéz, hogy az egyik Radeczky legyen, a másik Benedek maradjon.

Hígye el, én is máskép szeretném, mert a Radeczky a rendjeleket, s Benedek a sebeket kapja, de ki tehet róla, hogy a nagy szereposztó nekem éppen a hálátlant szánta; de ha valamit tenni akarok, el kell fogadnom, s az ember azt is megszokja, főkép ha eszébe jut, hogy az bizonyosan már másoknak is jutott, s a historia nagy emberei mellett talán igen sokszor egy kis ember állt, kit senki nem nevez, s

ki hazája kifejlődésére talán épp oly befolyást gyakorolt, mint e pillanatban én. Ha az országgyülés előtt (talán az Akadémia megnyitásához) eljöhetne, véghetlenül szeretném, hogy mindenről szólhassunk. Ungárról, kiről minap irt, soha nem szóltam a lapról, sem másról, hacsak nem az az Ungár, ki egyszer Afrikában utazott s 7 vagy 8 esztendő előtt meglátogatott.

Laufferrel holnap ismét szólok s pedig mennydörögve.

Prenumeranten kommen langsam, aber sie kommen!

Mily ember Heller, a *Neues Fremdenblatt* redactora? Volt is nálam, irt is.

Ég áldja meg Önt. A napokban többet. Tisztelve nejét,

hive
Eötvös.

---

(85) Pest, X/24. 1865.

Tisztelt barátom!

Most veszem észre, hogy e levél első szava nem igaz, mert nem Pestről, hanem a Svábhegyről irok; azonban annál igazabb, hogy rég nem vettem levelét, s hogy, mert a hiba bennem fekszik, azért irok, hogy levelezésünk mentől elébb ismét folyamba jöjjön. Ön azóta az egész birodalommal kapott össze, s nem csak a koruna cseszkát, de a teutonok hadját uszitá magára. Az első természetes helyzetünk, de a másikat sajnálom, s őszintén megvallva, szeretném, ha Ön a sógorokat kissé megczirógatná. Kemény azt természetesen nem teheti, mert nem léphet ellenkezésbe Önnel, de maga néhány finom

tournurevel ismét mindent a jó kerékvágásba hozhat. Igaz, sok önuralomra van szükség, hogy a bécsi lapoknál türelmünket ne veszitsük. A *N. Fr. Presse* s főkép az *Ost. D. Post* engem is kihoz sodromból és sokszor egy kis káromkodással könynyitek szívemen, midőn szemtelenségeit olvasom; de el kell türnünk mindent, mert a birodalom viszonyainak békés kiegyenlitése constitutionalis úton csak úgy lehetséges, ha a magyar és a német elem kezet fognak. Ha összevesztünk, az absolutismus s a szlávok győzelme biztos, s én meg vagyok győződve, hogy a német journalismusnak egy része teljes öntudattal dolgozik e czél felé. Általján véve, ha időszaki sajtónk működését látom s meggondolom a hatást, melyet néha a legértelmetlenebb vagy legerkölcstelenebb firkászok előidéznek, csaknem kételkedni kezdek a sajtószabadság hasznain.

Ez természetesen köztünk marad, de annyi bizonyos, hogy ha a sajtószabadságnak eredményét csak Ausztria után kellene megitélnünk, a többség máskép itélne ezen institutióról. Ennyi rossz akaratot s kajánságot látva, sokszor elundorodom. De, mint mondám, el kell türnünk s el fogjuk türni, s kérem Önt is, kerüljön minden keserü szót, legalább ne mondja senki, hogy a surlódásokra mi adtunk alkalmat. Eddig a Correspondenz-Bureau embere nem volt nálam. Én is azonnal Gregussra gondoltam, s azt hiszem, el fogná vállalni. Mindenesetre jó correspondenst fogok szerezni az intézetnek, s gondolkodni fogok, hogy jól legyen értesitve, mi a jövő országgyülésnél még fontosabb, minthogy a fő ügyek nagyrészt comité-ülésekben fognak tárgyaltatni. Az eredményre nézve, azaz az országgyülés eredményére nézve Kemény pessimista, mint mindég, Csengery is, de én

reménynyel nézek a jövőbe, s ha nem csalódom, Deák is, ámbár mást mond. Hogy néhány küzdelmeken fogunk keresztül menni, az kétségtelen s nekem úgy látszik, nem a határozatiak, hanem a kormány ellen. Én legalább azon alkotmányos institutiókat s a ragaszkodást a 48 iki törvényekhez nem tudom őszintéknek hinni. Mit mond Ön ahhoz, hogy csaknem minden megyébe 3—4 mágnás ajánlkozik követnek? Nem bámulta-e, hogy lordjaink magok vetik meg a lordok házát; alig képzelhetnék erősebb izgatási eszközt a főrendi tábla ellen.

Három hete, hogy csaknem mindig rosszul érzem magamat s csak most akarok hozzáfogni Szalay beszédjéhez; bár oly jól tudnám megirni, mint Ön, melyet ma harmadszor végeztem el.

Ég áldja meg!

Hive
Eötvös.

---

(86) I/24. 1866.

Tisztelt barátom!

Ismét csak néhány sort írok, mert félnyolcztól mostanig nem maradt időm és egy fertály mulva a képviselőházba kell sietnem. Lauffer már ujév előtt számolni akart velem, de miután Ön irta, hogy a pénzre szüksége nincs, akkor elhalasztottam, később elfelejtettem s igy csak a napokban jártam el kötelességemben. Az 1-ső kötet 22 iv (a magyar kiadásban, mely szerint szerződtünk), ebből a forditásért idezárva 220 frtot, kérek nyugtát, hogy azt gyámi számadásomhoz csatolhassam, úgy szintén nagyon lekötelezne, ha Vögerertől egy Önhöz intézett elő-

mutatható levelet küldene, melyből világos, hogy ő nem csak a honorariumra, de az ezutáni kiadásokra igényt nem formál. Szalay Ágoston, mint váltószéki elnök, roppant scrupulosus. Laufferrel még ma szólok a nyomtatás folytatása iránt, de arról biztossá tehetem, hogy a munkának félbeszakitása nem fekszik szándékában. A Revuere előre örülök, de még nem kaptam meg. Heckenast szándékáról még nem hallottam semmit. Annyi biographia jelent meg tőlem, hogy e részben elfásultam s nem bánom, ha egygyel több jön ki, bármi rossz legyen; azonban örültem volna, ha Ön irná, mert bizonyosan jó lenne, s igy Ön abstinentiája, melyet barátsága okoz s az, hogy talán túl is becsül, mindenesetre Keménynek s magamnak kárával jár. Az országgyülés menetében nincs semmi, mi azoknak reményét gyengithetné, kik arra reménynyel tekintettek, sőt teljes meggyőződésem, hogy ha az eredménytelen marad, ennek nem mi, hanem egyedül a bécsiek lesznek okai. Ég áldja meg önt. Kérem irjon, s ne várjon becsületes választ, mig az Adreszen túl nem vagyunk,

hive
Eötvös.

---

(87) Pest, II/5. 1866.

Kedves barátom!

Reménylem, eddig a lapokból is tudja már, hogy betegségemnek hire csak azon ügyetlenségek s hazugságok egyike, melyekkel a *Debatte* olvasóit tartja. Nem tartoztam soha az óriások közé, s így most sem tartom magamat a képviselő testület legegészségesebb tagjának, azonban annyi bizonyos, hogy hónapok óta

semmi sem történt rajtam, mi a közlött hírre alkalmat adhatott, s így az egész talán némelyeknek kívánata lehet, de bizonyosan nem való. Minap egyszer Ludvig volt nálam és szokása szerint mindenféléket beszélt a jövő kormány alakitásáról stb., mire én, hogy az unalmas complimentirozásnak véget vessek, mondám, hogy részemről semmi vágyam a kormányzás után, mert öregnek érzem magamat s ha egyszer a kérdések, melyek szőnyegen vannak, eldőltek, tudományos otiumba akarok vonulni. Ennyi igaz az egészből s habár a részvétnek örülök, mely irányomban ez alkalommal nyilatkozik, s melyet a sok levél bizonyit, melyben egészségemről kérdezősködnek: megvallom, örömmel verném meg a *Debatte* egész szerkesztőségét, mely ennyi levélirásra kényszerit.

Ég áldja meg Önt. Jövő héten az *Adreszdebattenál*, ha Isten megsegit, megfogom mutatni, már azért is a *Debatte* pártfogóinak, hogy nem oly egészen haltam meg, mint ők szeretnék. Hive

Eötvös.

Itt jó német tréfa járja:

Warum war Deák nicht zum Hofballe gerufen?— Adresse unbekannt.

---

(88) Pest, II/19. 866.

Kedves barátom!

Végzetem, hogy csaknem minden levelemet bocsánatkéréssel kell kezdenem, de a legjobb szándék mellett mindig kifogyok időmből s csunya szokása az embereknek, hogy ilyenkor mindig a barátok ügye marad el, mert engedékenységükre számolunk.

Soha inkább, mint most, nem voltam elfoglalva. Deák nem akarta, hogy discussió legyen, s igy egész tevékenységemre és erélyemre volt szükségem, hogy azt előidézzem. Legjobb barátaim elhagytak, sőt neheztelték, mert magamat a szólásról lebeszéltetni nem engedém. De végre keresztülvittem szándékomat s nagy lépést tettem előre, nem csak azért, mert practice megmutattam, hogy végre én is keresztül vihetem akaratomat, de mert nagy előny, hogy a *hatalmi állás*, melynek megemlitése az adreszben kerültetett, sőt melyről szólni D. által tilos volt, nem csak általam emeltetett ki, de most a discussiónak egyik fő részét képezi. Ha egyszer a magyar törvényhozás a constitutionális érdekek ugyanazonosságáról győződik meg, s átlátja, hogy Ausztriának hatalmi állása saját jólétünk sine qua nonja: a kiegyenlités — nem mondom: azonnal, — de biztosan sikerülni fog, s ezt legalább a képviselőház többségénél elértem, egy beszéd által (?); bármi kérkedően hangzik, mégis ugy van, s pedig azért, mert a ház többsége már, mielőtt szóltam, erről meg volt győződve, és csak az kellett, hogy valaki bátorsággal birjon és kimondja. (Mindezt természetesen csak ad amicas aures irom Ön orientátiójára.) Beszédemet nem extemporizáltam, mert kevés van benne, mit elébb nem irtam volna fel, de azon formában, melyben elmondám, csak szólás között csináltam össze. Nagyon veszélyes terrenumon jártam s igy nem tudtam előre, mit s mennyit mondhatok, mig a beszéd hatását láttam. Mondja ezt, kérem, Grasznak is, ki tőlem a beszédet kérte, s kinek azt csak azért nem küldhettem fel, s nem is válaszolhatok, mert nincs időm.

A bécsi journalismus ez izben úgy viselte magát, hogy megcsókolhatnám — azaz a feleségeiket, azon

esetre, ha 40-en túl nincsenek. — Ha hiúbb lennék, oly itéletek, hogy nézeteimet a világ minden részeiből szedegetem össze, rosszul esnének, s boszankodnám a tréfákon, melyeket képviselőtársaim a felett csinálnak, hogy beszédem németeimnek, kiket annyira becsülök, még sem tetszik — tegnap egész este a clubban avval mulattak, s egymásután felolvasták a bécsi lapok itéletét; — de semmi sem emelheté beszédem hatását inkább, semmi nem bátorithatta volna a többieket úgy, hogy e térre kövessenek s ezért Isten áldja meg az *Alte* és *Neue Presse*-t és az *Ost Deutsche*-t velek együtt (a *Wanderer*-t nem olvasták rám, mert ez alkalmasint megelégszik.) — Igen szeretném, ha jövő heti lapomban egy levelet irna a bécsi hangulatról, melyben kiemelné, hogy a népstimmung más és szintén a constitutionalis érdekek egységéről van meggyőződve; reflectálhat e mellett beszédemre, csak természetesen ne dicsérjen nagyon, máskép nem adhatom. Sietek az ülésbe s így csak röviden ismét bocsánatot kérek, hogy az idemellékelt 100 frtot ily későn küldöm, de elfelejtettem. Nem kissé veszedelmes-e oly feledékenység, mely már pénz-küldésre is terjed? Denique vénülünk.

Nejét tisztelve hive

Eötvös.

---

(89) Pest, IV/8. 866.

Tisztelt barátom!

Mindég jól esik, ha valamely körbe lépünk s az első, kivel találkozunk, régi ismerős, ki barátságosan kezet szorit s igy Ön telegrammja, bár nem váratlan hirt hozott, kellemesen lepett meg. Mondjon érte

Frankenburgnak is köszönetet. Mi magát az állást illeti, most, midőn az elnökséget egészen saját belátásom szerint vihetem, meg fogom kisérteni, a létező erőkkel mit vihetek ki. Annyi bizonyos, hogy az állásnak egész fontosságát belátom. Mindég az volt meggyőződésem, hogy nemzetünk jövője tisztán culturakérdés; igaz, attól függ, vajon civilisatio tekintetében a népeket, melyek között lakunk, mennyiben haladjuk túl, s itt a dolgok természeténél fogva az Akadémiát illetné az első szerep. De mit s mennyit fogok kivihetni, az más kérdés, és félek, itt is ugy járok, mint mindenben: hogy tisztábban látom másoknál, mit kellene tenni, de másoknál kevesebbet viszek ki. Kedélyem s elmém jó vagy rossz tulajdonai teszik-e ezt, azt magam sem tudom, de a tény tagadhatatlan s talán mert vénülök s ilyenkor érzékenyebbé válunk, néha nagy levertséget érzek, mely nem megy annyira, hogy törekvéseimet megszakitsa (látni fogja, hogy például éppen most az Iparegyesülettel bajlódom s leveleket s felszólitásokat küldök szét több száz intézethez), — de végre fáradtnak érzem magamat s miután éltemnek más jutalma igy sem lesz, vágyódom a nyugalom után. Politikai körben a dolgok úgy állanak, mint közönségesen. Most sem kétkedem, hogy a dolgok jóra fognak fejlődni, mert azt a helyzet úgy hozza magával, de lassan és nem is oly jóra, mint egy kevéssel több észszel hatalmukban állna. Ön levelei a *Hetilap*ban a legjobban hatnak. A legfontosabb az, hogy köztünk s a Lajtántúli szabadelvüek között valaha egyetértés jőjjön létre, erre az Ön bécsi levelei sokat tesznek. A jövőben jó lesz, ha Ön is azon befolyásra reflectál, melyet a német kérdés saját ügyeinkre szükségkép gyakorolni fog. Holnapi lapunkban e

tárgyról szólok. Nagyon jónak tartanám, ha egy, vagy ha lehet több bécsi német lapban kiemeltetnék az, hogy az események nézeteimet igazolják s hogy én voltam az első, ki már 1861-ben, sőt előbb a német-kérdés megoldásának szükségét láttam s azon nézetből indultam ki, hogy az Osztrák-birodalom belső alakitásánál mindig azon viszony tekintetbe vételével kell haladnunk, melyet Ausztria Németországban elfoglal s melyről lemondani nem lehet. Ennek felemlitése a bécsi lapokban erősíti az én helyzetemet itt; úgy is egész állásomat azon kis tekintélynek köszönöm, melylyel a külföld előtt birok. Itt eltűrnek, mert látják, hogy a határon túl egy bizonyos fokig becsülnek s nem igazolhatnák, ha éppen semmibe sem vennének; azonban valóságos állásomnak már lapom is mérlegeül szolgál, melynek előfizetői nem növekednek. Részint ezért s hogy a sok kellemetlenséget kerüljem, mely a lapnak vasárnaponi szedésével jár, a lapot — ámbár az újesztendeig hétfőn fog megjelenni — ezentúl is már szombaton készitjük el s azért kérem, küldje czikkét mindég úgy, hogy a pénteki postán nálunk legyen. Ha ideje van, azaz nem volna is, de egy pár perczet talál, irjon néha, valóságos jótéteményt tesz velem; ámbár reggeltől estig emberek között vagyok, nem képzeli, mennyire isolálva érzem magamat.

Ide mellékelve küldök 100 frtot pro Marti et Aprili. Ég áldja meg Önt, mondja nejének tiszteletemet s ne felejtse őszinte barátját *Eötvöst.*

———

(90) Pest, IV/20. 866.

Tisztelt barátom!

Minthogy ápril 7-én írtam és levelemmel 100 frtot küldtem, s a mint hallom, a postán csak 14 napig reclamálhatni, kérem, tudósítson pár sorral, vajon levelemet megkapta-e? Mi itt élünk, a mint tudunk, sok bajjal, főképp miután a horvát deputatió is itt van, s más terhes foglalatosságainkhoz még az is járul, hogy szeretetreméltóságban excelláljunk.

Ég áldja meg Önt. Irjon, ha lehet, pár sorral többet is.

Hive
Eötvös.

---

(91) VI/10. 866.

Tisztelt barátom!

Akkorra halasztottam köszönetemet, mikor a könyvet elolvastam, s látom, nagyon is hosszu időre halasztottam el. De ön, reménylem, nem veszi rossz néven, s talán a kiadó is megbocsát. Mondja neki nevemben, hogy nagy érdemet szerzett magának, midőn önt arra birta, hogy e munkára vállalkozzék, mert ennek köszönjük, hogy Széchenyiről végre jó biographiát birunk; de ezen érdem mellett van egy nagy bűne is, s ez az, hogy a legnagyobb magyar jellemzése, mely sokára bizonyosan a legjobb fog maradni, nem magyarul jött ki. Részben — mi azon hatást illeti, melyet e könyv közönségünkre gyakorolhat — részben a bajon fordítás segíthet. Politikusaink a fordításban is feltalálhatják a nagy igazságokat, miket ön elmond s mik némelyeknek keserüeknek látszanak

talán, de annál egészségesebbek; de azok, kik a fordítást magokra vállalták, semmi esetre nem adhatják vissza a könnyüséget és gratiát, melylyel ezen biographia iratott, s így a könyvnek egyik irodalmi érdeme a magyar közönségre nézve elveszett. Valószinűleg szeretné hallani itéletemet. — Nagyon sajnálom, hogy egy pár órát nem tölthetünk együtt s teljes őszinteséggel elmondhatnám nézeteimet az egyes részletekről. Igy csak röviden szólhatok, s ennek nem nagy hasznát veszi.

Mindenekelőtt elmondhatom, hogy az életrajzot jónak, irodalmi tekintetben igen jónak tartom. Hogy az fővonásaiban igazságos is, sőt hogy az egész könyvben talán nincs semmi, mi magában véve nem igaz, és mégis van egy vonás, mely hiányzik, s mely miatt Széchényi képe nem felel meg egészen a valónak, legalább azok előtt, kik őt közelről ismerték. — Mind azon jó s nagy tulajdonok, melyeket róla elmond, teljes mértékben meg voltak benne. Nagy ész, erély, kitartás, hazaszeretet, a képesség eszmékért feláldozni magát, egyszóval minden, mi nagy férfiuban szükséges; — csak egy hiányzott — az emberszeretet, s valamint ez okozta, hogy a nép, — mely barátjait ösztönszerüleg ismeri, — iránta soha igazi sympathiával nem viseltetett, ugy kétségen kívül ez volt oka, hogy midőn a sors keze reánk nehezedett, — ő összetört.

Széchényi szerette hazáját, szerette a nemzetet. Hazájának nagysága s a nemzet jövője magas fogalmak voltak előtte, melyekért semmi áldozattól vissza nem rettent; de nem ismertem embert, ki az egyes individuumok iránt hidegebb és közönyösebb lenne, mint ő volt. Hazáján kívül csak ön-személye volt az, mi számolásainak tárgyát képezé és innen magya-

rázható, hogy midőn a remények, melyekkel hazája és saját jövőjére gondolt, elenyésztek, nem volt semmi, miben vigasztalást találhatott volna, sem neje, sem gyermekei, sem mindazon jó, mit szűkebb körben tehetett volna. Éppen oly embernek, ki életét nagy czéloknak szenteli, s kire mindig nagy csalódások várnak, még több szüksége van a szeretetre, mint másoknak, és ez a szeretet képessége, ez az, mit tőle a természet megtagadott.

Nézzen végig az egész pályán, melyet ön oly ragyogó szinekkel festett le: fényes pillanatokat fog találni, nagy tevékenységet és erélyt, roppant sikert, lángoló szenvedélyt, de melegséget, őszinte ragaszkodást sehol, s ezen férfiú, ki magát joggal a nemzet napszámosának nevezhette, s kinek élete minden egyes magyarra nézve áldás vala, egész életén át nem szeretett. Senki nem áldozott többet hazájának, mint ő, — mert hisz feláldozta életének minden napját a közügynek, — de nem hiszem, hogy esetet hozhatna fel, midőn a legkisebbet, csak kényelmét is, valamely kedvesének áldozta volna fel, s azokhoz, kiket barátjának nevezett, csak egy nappal tovább ragaszkodott volna, mint azt nagy czéljainak elérésére szükségesnek tartá. — Szerette az egész hazát, vagy helyesebben mondva lelkesedett a haza fogalmánál, de az egyén nem volt semmi egyéb előtte, mint eszköz, melyet nagy s nemes célokra használt fel, de pusztán eszközül, eldobva azt, s lábbal taposva, mihelyst haszontalanná vált vagy éppen útjában kezdett állni; s ha megengedem is, hogy éppen e tulajdon vagy hiány volt az, mi őt sokban elősegíté, bizonyosan ez kulcsa azon nem szeretetre méltó tulajdonoknak, melyeket benne ismertünk: az aristokratikus gőgnek, a türelmetlenségnek, a hideg gúnynak, mely oly

sértően hatott, s ez oka nagy szerencsétlenségének is, mely alatt összerogyott, midőn a hazát, melynek kizárólag élt, melyen kívül semmit sem szeretett, veszve hivé, s a nagy világon magányosan találá magát, csak azokat látva maga körül, kik iránt semmit sem érzett, s kiknek szeretete őt nem boldogíthatá, mert nem tudta viszonozni.

Nem tudom, Ön így fogta-e fel jellemét; ha igen, mindenesetre jól tette, hogy nem mondá el biographiájában. Ily könyveknek fő czélja, hogy példányokat állitsanak fel s azért a hiányok, melyeket nagy embereinkben ismerünk, nem a közönségnek valók. Ugyanezt tettem én is Széchenyi emlékbeszédében és igen kérem Önt, ne közölje e nézetemet *senkivel*, de Önnel, ki őt oly jól ismeré, közölni akartam nézetemet s igen örülni fogok, ha Ön azt nem osztja; valóságos nyereségnek tartanám, ha egy vonással figyelmeztetne, mely itéletemet megczáfolja, hogy e nevezetes férfiut, kit annyira tisztelek s kinek, mint minden magyar, hálával tartozom, szerethetném.

Mit Ön a ministerialis állásról ir, hála Istennek, nem teljesült s reménylem, még soká nem fog teljesülni; sokan s maga a Felség, is azt mondá felőlem, hogy álmodozó vagyok — ein Träumer; — legjobb reám nézve, hogy így megyek át életemen s halálom után azt mondják felőlem, hogy álmaim teljesültek. Mi Széchényiben hiányzott, az bennem túlmértékben megvan s ezért mentől idősebb leszek s higgadtabban itélek magamról, — annál inkább belátom, hogy elleneim nemcsak magamra, de a közügyre nézve is érdemet szereztek maguknak, midőn a lehetőségig háttérbe szoritottak.

Azoknak vagyok egyike, kik arra valók, hogy előljárjanak, de a gondolat s nem a cselekvés mezején,

és ebben sem uj conservativok, sem mások nem fognak akadályozni. Ha ideje van, irjon s emlékezzék barátsággal hivére

Eötvösre.

---

(92) VI/17. 866.

Kedves barátom!

Ide mellékelve küldök 100 frtot, s egyszersmind a szomorú jelentést, hogy a hetilap e hó végével megszünik. Csak méltányos, hogy ily esetben az apa azoknak, kik meghalt gyermekének legnagyobb jóltevői voltak, köszönetet mondjon, s azt teljesítem, midőn Önnek hálámat fejezem ki s pedig kétszeresen, mert tudom, hogy buzgó közreműködését főképp irántam érzett hajlamának köszönöm. — Az okok, melyekért a lapot megszüntetem:

1-ször. Mert nincs időm, hogy azt jól vezessem.

2 szor. Mert a jelen pillanatban hetilapnak nincs hatása.

3-szor. Mert már is 1700 frtot vesztettem, s nem vagyok eléggé gazdag, hogy ezen időtöltést folytassam.

Egyébiránt a lapnak volt némi hatása is, és Bismarck legalább teljesíté Önnek azon jövendölését, hogy a nagy német-kérdés küszöbén állunk, s végre a kérdés mikénti eldöntésétől függ egész jövőnk.

S most még egy kérést. Az, hogy Önhöz írásban is intézem, leginkább bizonyítja bizodalmamat, de tudom, hogy ebben épen oly helyesen cselekszem, s ép ugy nem csalódhatom, mint politikám combinatióiban.

Ön ismeri politikai pályámat. Egyik főbb kelleme abban áll, hogy miután egyes kérdéseket én initiáltam s mellettök éveken át küzdöttem erélyesen, végre elveim győztek, de másnak dicsőségére. Igy jártam a városi kérdéssel, a parlamentáris kormánynyal, a nemzeti egyenjogúság kérdésével, egyszóval mindig. Tagadhatatlan, hogy a német-kérdés megoldásának közeledését s azon összeköttetést, melyben az a magyar-kérdéssel áll, senki nem említette nálamnál elébb, s többször és határozottabban. Tulajdonkép ez volt 50-től kezdve egész politikám sarkköve, s azon pont, melyből kiindulva, a dualismusnak szükségét hirdetém. — Miután Ausztria harczának oka nem más, mint hogy állását Németországban ne veszítse el és miután ennélfogva szükségképp a dualismus eszméjéhez kell áttérnie, igen óhajtanám, ha az, mit e kérdésben tettem, feledékenységbe nem menne. Nem hiuságból óhajtom ezt, de azért, mert ha a közönséget figyelmeztetik, hogy a kérdésben senki nálamnál helyesebben nem látott, ez erősíti állásomat s én, ha lehetne, most kivánnék erős állást, hogy azt saját eszméim előmozdítására használjam fel. Nem tudom, megvan-e iratom: *Die ungarische Frage aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands.* Ha nincs, elküldöm a napokban, keresztkötés alatt. Igen szeretném, ha ezen íratról most a bécsi lapokban szólnának. Korszerü s bár öt év előtt írtam, minden, mit Ausztria állásáról Németországhoz, s a porosz- és osztrák viszonyokról mondok, még maiglan illik. Ön befolyása által ezt talán eszközölhetné, s nagy barátságot tesz nekem, s úgy hiszem, nagy szolgálatot az ügynek is, melyet most semmi nem segíthet inkább elő, mint azon meggyőződésnek terjesztése, hogy ki a birodalom dualis-

tikus alakítása ellen küzd, tulajdonkép Bismarck politikáját segíti elő. Ég áldja meg Önt! Várva válaszát — s bár hosszú legyen! —

hive
Eötvös.

---

(93) Husvétvasárnapján, IV/21. 1867.

Tisztelt barátom!

Ma feltettem, hogy nem dolgozom semmit s nem is tettem mást, mint hogy a délelőtt nagyobb részét a botanikus kertben töltöttem s a tanár nem lévén otthon s a kertészlegények nem ismervén, többet tudtam meg, mint cultusministernek szokása. Nemcsak dolgozni nem akartam, hanem irni sem; de hazatérve, kezembe vettem a *Magyarország*-ot, láttam Ön nevét, elolvastam czikkét, s ott találtam a szép piros tojást számomra s most leültem, hogy megköszönjem, mert ámbár nem vagyok hiubb másoknál, — legalább iró- és politikus társaimat értem, — de jól esik, ha itt-ott egy okos embernek eszébe jut, hogy bizonyos dolgokat, melyekről most a verebek is csiripelnek, én mondtam ki először az országban s hogy czélként mertem kitűzni magamnak oly dolgokat, melyek akkor még reménynek is nagyoknak látszottak. Ebből láthatja, hogy bármit beszéljenek egyesek, nem látom a jövőt oly borusnak s nem mondok le a jövőről, habár Strossmayer azt állitja is, hogy ahhoz nincs jogunk.

Meg vagyok elégedve helyzetünkkel s hiszem, vagy inkább érzem, — mert vannak instinctusaim, — hogy szebb jövőnek megyünk elébe s igy kedélyi állapotom jó; annál rosszabb a corpus delicti.

Májam Karlsbad után sovárog, fejem zúg, lábaim romlanak; egyáltaljában mint rokkant katona fogok résztvenni a győzelmes sereg diadalmenetében s annyira el vagyok halmozva munkával, hogy alig győzöm. De carpe diem Jóska, carpe, quam minimum credula postero s előre megyek 24 lóerővel. Ha csak őszig tartom ki, annyit fogok tenni, hogy ha a szolgálatból elbocsátanak s a régi kocsisokat fogadják vissza, ezek Augiás-istállójukat nem is ismerik meg, s bizonyosan soha többé oly jól — so kannibalisch wohl, mint Goethe mondaná — nem fogják érezni magukat. Őszig, ha Isten megsegit, a pátens ügye rendben lesz, a szerb iskolák s egyházak szervezve — s pedig az illetők megelégedésére — és a zsidó zsinat összehíva. Ezeken kívül, hogy mulatságom is legyen, rendezem a fundationális javakat, felépitem a Lipót-templomot, épitek egy nagy chemiai laboratoriumot az universitás számára s visszaállitom a győri jogakadémiát. Ennyit, ha élek, bizonyosan teszek; ha idő marad, van még más dolgom is. De ebédre hínak s enni is kell s igy elég mára. Költeményeimet elküldtem s leirva a *Lobogót** is. Nagyon szeretném, ha jól forditattnék le, talán mert szeretem művemet, talán mert bizonyosan utolsó versem, talán mert 2 strófa fiamtól van, ki akkor 13 esztendős volt s jót állok, nem találja ki senki, melyik? Ég áldja meg Önt! — Szeresse

hivét
Eötvöst.

---

* Czime a kötetben: *A zászlótartó.*

(94) IV/29. 1867.

Tisztelt barátom!

A német közmondás: »Wem Gott ein Amt gibt, gibt er auch Verstand«, mint sok, mi Németországban helyes, nálunk nem alkalmazható; legalább reám nem; én eddig csak az etsznek tetemes megfogyatkozását tapasztalom. Naponként kevesebb jut eszembe s ha igy haladok, nemsokára rám illik, mit a bécsiek Nádasdy-ról mondtak:

„Er ist Minister
Wenig liest er
Und was er liest, vergisst er."

Annyira azonban még most sem jutottam, hogy levelében a sok Excellenciás czimet nem sokaltam volna meg. E sallang jó az Adreszre, benn a levélben nem szeretem, mert miután Isten segedelmével tovább fogunk levelezésben maradni, mint excellenciásságom tart, jobb, ha a régi stylusnál maradunk. Egyáltaljában én — mint azt tegnap választóimnak is megmondtam — Eötvös József akarok maradni, ámbár az előbbi kanczellár jónak látta nevemet a hétszemélyes tábla elnökének ajándékozni, minek következésében, mióta az bárónak neveztetett, csaknem naponként a legboszantóbb kérdések fordulnak elő s leveleim hozzá s az övéi hozzám hordatnak. Költeményeim már a mult héten küldettek fel. A 67. bizottmány munkálata forditásának nyomdaszámlája a ministerelnökhöz küldendő, ki egyébiránt jövő szerdán vagy csütörtökön Bécsbe jön s kivel együtt én is felmegyek. Szóval többet mondhatok közdolgainkról, annyi azonban bizonyos, hogy mindenesetre sokkal rosszabbul is mehetnének. Üres pénztárral és igen középszerü erőkkel csudákat művelni nem lehet, de ki a megyék

eddigi eljárását figyelemmel követi, az meg fogja vallani, hogy a helyreállitás nagy experimentuma jobban sikerült, mint 61-ben. Fognak-e a megyék igen czélszerü administrativ szerkezetnek mutatkozni, az más kérdés. Műveltségi állapotjaink mellett nem tartom valószinűnek, hogy 52 oly tisztikart állithassunk fel, mely a jelenkor szükségeinek megfelel és talán sokan, kik most a megyéért rajongnak, ugy fognak járni rövid idő mulva, mint az járna, ki kedvesét 18 évig nem látta s az alatt róla álmodva, azt mindig még imádja, mig vele találkozott s meggyőződik, hogy talán saját izlése is és még inkább kedvese azóta megváltozott. De ezen belátás mindenesetre csak később várható, most még a mézesheteket éljük s én mindenesetre igen örvendetes jelnek tartom, hogy eddig még nem ütötték le senkinek fejét. — 2-án, reménylem, találkozunk, vagy legalább 3-án keresem fel reggel Herczeg Károlynál, hacsak nem kerülök ágyba. Tegnapelőtt is ott voltam, tegnap választottak s ma ismét csehül érzem magamat

Őszinte barátja
Eötvös.

---

(95) Pest, V/14. 867.

Tisztelt barátom!

A napokban Grasz felszólitott, hogy Freiligrath subventiójára irjak alá; magától értetik, hogy ezt örömmel teszem, de nem akarok sem piszkos, sem kérkedő lenni, ezért kérem, irja meg, mit adjak? De őszintén kérem. — Magas tanitványa virágokkal fogadtatott, s napról-napra nő a lelkese-

dés, mely irányában nyilvánul. Valamint hiszem, hogy soha az országnak nem volt királynéja, ki azt inkább érdemlé: úgy tudom, hogy soha nem volt olyan, kit igy szerettek, és én a jövőhöz bizodalmamat éppen ezen érzésre alapitom. — Az érzelmek — legalább a népnél — sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződései, s én mindig úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szivében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. — Három századon át megkisértettük a hittel, s megpróbáltuk reménynyel is több izben, de egy mégis hátra volt: az, hogy a nemzet a dynastiának valamely tagját igazán, szive mélyéből szeresse, s minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt. Ön talán mosolyogva mondja, hogy poéta vagyok, és meglehet; valóságos aristokratát és excellenciás urat Ő Felsége minden hatalmával nem csinálhat belőlem; de meg fogja vallani azt is, hogy minden poétaságom mellett elég jól láttam előre a dolgokat, s hiszem, most sem fogok csalódni. Ég áldja meg Önt!

Őszinte barátja
Eötvös.

---

(96) Budán, V/24. 867.

Kedves barátom!

A *Wanderer* tegnapi számában keményebben nyilatkozik a trónbeszédről, mint bármily oppositionális lap. Elvonatkozva attól, hogy nézetem szerint nincs igazsága, mert az, ha a schwungvolle phrasisok hiányzanak, főkép Ausztriában, hol azoknak bőségében voltunk, inkább érdem; de magában az, hogy

épen a *Wanderer* nyilatkozik így, kit irányunkban barátságos lapnak ismer a világ s kiről sokan felteszik, hogy a magyar kormány intentióit ismeri: — nagy baj, s igen természetesnek találom, ha Beust az iránt keserüen panaszkodik. Miután a czikk megjelent, nem tudom, miként lehetne segiteni rajta; csak arra akarnám kérni, miként befolyását Grasznál arra használja fel, hogy ily dolog ezentul ne történjék. Abstrahálva minden egyébtől, a *Wanderer* szava mindég fontossággal fogna birni, már csak azért is, mert az összes bécsi journalistikában nincsen lap, mely jellem tekintetében vele mérkőzhetnék. A *Wanderer* becsület dolgában mint valóságos unicum áll a többi bécsiek között s ezért meg vagyok győződve, hogy a magyar kormány rosszallása vagy megelégedése ott, hol bizonyos nézetek forognak kérdésben, Graszra nem fogna birni semmi befolyással. De ugy vagyok meggyőződve, hogy azon politika, melyet a *Wanderer* képvisel, nem kivánja, hogy Beust tekintélye csonkittassék, sőt azon elvek, melyekért e lap küzdött, csak gyengittetnek, ha B. állása megrendittetik, mi okvetlenül bekövetkezik, ha épen a liberalis s magyar érdekeket elismerő lapok nyilatkoznak ellene. A centralistáknál s kik hozzájuk szítnak, úgy sem számolhat pártolásra. Ha e sorokat el birja olvasni, csakugyan nagy mester, de ha ez Önnek nehezebbre esik, mint a sorok között olvasni s igy sok időt tölt firkálásommal, annál tovább kénytelen reám gondolni. Mit mond a pátens megszüntetéséhez? Sokat dolgoztam e tárgyban, de sikerült, s még jobb következéseket fog előidézni, mint magam gondoltam; mert számtalan beszélgetés és levélirás által végre odajutottam a dologgal, hogy a patentalis községek nagy száma még a convent

előtt visszalép, s hogy ez a patentalista papokat nyilt karokkal fogadva, még szemrehányással sem fogja illetni. Ég áldja meg Önt!

Hive
Eötvös.

---

(97) Pest, V/28. 867.

Kedves barátom!

Két levélre kell válaszolnom s csak addig irhatok, mig Andrássy jön, kit már egy fertály óta várok, igy hát rövid lesz a levél is. Mindenekelőtt mi a *Wanderert* illeti: tetszik átlátni (mint Ön a *Napló*ban irja), ha a *Wanderer* kifogásai — nem nekünk, de B.-nek — rosszul estek, ki, úgy látszik, stylusára sokat tart s ha ő az ellen panaszkodott, mi itt nem tehettünk kevesebbet, mint hogy lapjainkban elmondtuk, hogy nekünk még a stylus is tetszett és valóban nem több az, a mit a *Napló*, *Lloyd* és *Magyarország* kimondtak. A *Wanderer* ellen nincs e czikkekben egy szó, a mint nem is lehet, mert, mit — habár a bécsi ministeriális stylusra nézve nem lehetek vele egy véleményben — ha kell, akár nyomtatva is declarálok: én a *Wanderer*-t a legrespectábilisabb német lapnak tartom, mely Bécsben megjelenik. De elég erről. Ha az ember 5 órát tölt ülésben s nem tudom hány czikket olvas, mely mind ugyanazon egy tárgyról szól, megunja a politikát s még azon barbár kivánatra is vetemedik, vajha legalább egy félévig nem látna ujságot s ne is hallana még beszélni sem hirlapokról.

Kossuth czikkét ismeri. A hatás, melyet a házban tett, az vala, hogy törvényjavaslataink, melyeknek

discussiójára egy hetet számitottunk, 2 nap alatt mentek keresztül; a hatás a városban — kivévén a legfiatalabb fiatalságot — ugyanaz s a hatás az országban — mint több tudósitásból látszik — szintén nem igen lesz más; azonban kitűnik ez alkalommal is, hogy Kossuth hívei, ha nincsenek is többségben, még most is számosak s hogy benne nem hiányzik az akarat, felhasználni befolyását. Adja az ég, hogy e figyelmeztetés a Reichsrath tagjai mellett ne menjen át hasztalanul; mert az egyért jót merek állani, hogy ha a 67-es munkálat főelvei, azaz a delegátiók, paritás stb., nem fogadtatnának el, ha így a közös ügyek még egyszer discussió alá kerülnek: nincs azon erő, mely csak annyit is még egyszer keresztülvinne. A bécsiek mondják, hogy a mienk az oroszlánrész s én magam is azt hiszem, hogy úgy van, de épp oly bizonyosan állithatom, hogy kedves hontársaink e részüket ugyan nehezen kapták be s hogy a nagyfalat, melyet a bécsiek tőlünk irigyelnek, mint a német mondja, nagyon a gyomrunkban fekszik. — Hivatalom legkellemesebb kötelességének tartom, hogy tisztelt tanitványát időről-időre egyes tanintézetbe kisérem. Nem vagyok barátja a ceremóniának és soha sem hittem volna, hogy ily functiót kellemesnek tarthatok, de a császárné semmiben sem hasonlit hasonlóihoz; előtte a tisztelet, melyet egy nemes nőiség előtt érzünk, háttérbe szorít minden egyebet s hódolatunkban nincs semmi, mi a császárnét illetné. Önnek nincs fogalma a lelkesedésről, melylyel főképp a nép alsó osztályai hozzá ragaszkodnak. Ha valamely intézetet meglátogatva kocsijához visszatér, mely körül az alatt nagy népcsoport alakult, fanatikus acclamatióval fogadja nagy asszonyát s én, a kire minden, a mi szivből jő, mélyen hat,

elfelejtem, hogy egész éltemen át az ellenzékhez tartoztam s pár hónap mulva (wenn der Mor seine Schuldigkeit gethan) valószinüleg ismét ahhoz fogok tartozni, én örülök a loyalis érzések ezen kitörésének, mintha legalább udvarmester lennék. Ön látja, az udvari levegő még demokratikus lelkemre is megteszi hatását; szerencsére eddig a tisztelő rokonszenv, melylyel magas tanitványát kisérem, nem terjed tovább. Gyula nem jön. Ebédelni is kellene. Ég áldja meg Önt.

Hive
Eötvös.

---

(98) Pest, VI/11. 867.

Tisztelt barátom!

Bármennyire el vagyok foglalva, az nem lehet, hogy szivem örömében legalább néhány szót ne irjak. Nem hittem volna soha, hogy koromban még ily boldognak érezhetem magamat, főképp politikai események által. De a mi most történt, sok fáradságnak, hosszú küzdelmeknek és főképp számtalan keserüségnek díja, s így nem érzem magamat érdemetlennek e jutalomra. Az amnestia, mely így adatott ki, a királynak határozata a 100.000 arany felett, mely neki koronázási ajándékul adatott, befejezi a munkát, s bátran merem állítani, hogy a 848-iki forradalom be van végezve, s belőle csak az egyenlőség kivívott elve, s nemzeti becsületünk, melyet vele arattunk, maradt meg. Sok munka vár ránk, veszélyek környeznek a külföld részéről, de Kossuth levele, melynek elterjedését legtágabb körben megengedtük, s az agitátor fiai, kik a koronázás alatt

nyugodtan nézték az ünnepélyt, bizonyitják, hogy biztos alapon állunk, s így megküzdhetünk a veszélylyel s nehézségekkel. Isten áldja meg Önt a sok fáradságért, melylyel győzelmünk kivívásához járult. Isten áldja meg buzgó tanítványát, ki mint egy áldás jött körünkbe, s kinek arczáról egy szebb jövőnek reménye mosolyog reánk! Vele szemközt az egész nemzet költői érzésekkel telik el, mert hisz csak egy valódi költészet van e világon, s ez a szeretet.

Hive
Eötvös.

---

(99) 21/XI. 869.

Tisztelt barátom!

Ma reggel a romániai herczeghez megyek s valószinűleg kénytelen leszek őt az Akadémiába és Muzeumba kisérni; azután ministeri fogadási napom van s este pártconferentia s így ma sem rendelkezem időmről. Ha holnap reggel 10 óráig vagy este 6 és 7 óra között meglátogat, vagy megirja, mikor találom lakásán, igen le fog kötelezni, miután a katholikus autonomia és a zsidó congressusok ügye olyan, melyre az Ön nagy befolyásu lapja nagy hatást gyakorolhat s ugy vagyok meggyőződve, hogy ha ezen kérdések való állásáról értesitve lesz, a *Lloyd* nem fogja akapályozni, hanem támogatni azon kérdések megoldását, melyek meggyőződésem szerint a legfontosabbak s melyeknek megoldása hazánkban egész Európa szabadelvü pártjainak érdekében fekszik.

Hive
Eötvös.

---

(100) 1870. május 4.

Tisztelt barátom!

Még azon benyomás hatása alatt, melyet mesteri czikke rám tett, fogadja köszönetemet azon élvezetért, melylyel azt olvastam. Minden, a mi a maga nemében tökéletes, nem maradhat hatás nélkül és ilyen ezen csak kiterjedésére nézve kicsiny mesterműve, mely az egésznek nemes hangjától az egyes részletekig — ide számitva a kormánynak adott mellék döfést is, — a művészre mutat; nem ismerek jobbat e nemben még öntől sem és így meg fogja bocsátani a vén irónak, ki még a journalismusban is kontárkodott, ha ezt kimondja, és még azon esetben sem veszi tolakodásnak, ha a vén iró véletlenül egy időre minister is . . .

Hive
Eötvös.

---

(101) VII/12. 870.

Tisztelt barátom!

Ludvig késmárki képviselő meghalt. — Miután választó-kerülete az ország intelligentiája közé tartozik és olyan, mely a *Pester Lloyd* szerkesztőjét méltányolni tudja, azt hiszem, hogy ha Ön ott mint jelölt felállittatik, a választás sikerülni fog. Irja meg, kérem, vagy ha e sorok már Kissingenben érnék, telegraphirozzon, vajon megengedi-e, hogy befolyásomat felhasználva, Ön megválasztása mellett fellépjek. Felhatalmazása nélkül nem érzem magamat jogositva semmire; azonban szerencsésnek fogom magamat érezni, ha Ön velem egyetért. Kérve válaszát, őszinte tisztelettel

hive
Eötvös.

JEGYZETEK A LEVELEKHEZ.

Eötvös levelei nem maradtak ránk valami nagy bőségben. Sokat levelezett ugyan, de a nehéz időkön át mindabból kevés maradt meg. A mi hozzáférhető volt, e kötetben össze van gyüjtve. Nagyrészt napvilágot láttak már itt vagy ott, nagyobb monographiákban, minő *Deák Ferencz beszédei*-nek kiadása, melyet Kónyi Manó egész a kor rajzává szélesitett; *gr. Andrássy Gyula beszédei*-nek magyarázó részében, Lederer Béla kiadásában; s *Széchenyi levelei*-nek Majláth rendezte I. kötetében. Sokat kiadott Falk Miksa is *Kor- és jellemrajzok* czimű becses munkájában. Arany Jánoshoz irt két levelét Arany László adta ki atyja levelezése közt. Mindez megvan e kötetben, de az anyag itt ujakkal is szaporodott. Itt jelennek meg először a Toldyhoz intézett levelek, a M. T. Akadémia kézirattárából, s itt látnak először napvilágot a fiához irottak. Falk Miksa sok ujjal is gyarapitotta a gyüjteményt. Bánó József két fontos levelet küldött Nagy Miklós urhoz, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjéhez, a ki azokat lapjában közölte s e vállalat szerkesztőjével iratott hozzájok felvilágositó sorokat. A M. N. Muzeum kézirattárában is akadtam egy pár levélre, régi hirlapokból is kiböngésztem egyet-kettőt. Ennyi volt, a mit össze lehetett szednem. Leveleinek nagy része veszendőbe ment. Elvesztek vagy lappanganak Szalayhoz irt levelei, melyekről a *Hon* 1879. évi 278. száma egy napihir formájában annyit közöl, hogy vétel utján valamelyik nógrádi földesur tulajdonába jutottak, de e hir óta nyomuk veszett, nekem legalább semmit sem sikerült kipuhatolnom. A Treforthoz intézett levelek megsemmisültek. Csengery Loránt ur hiába kereste kértemre atyja irományai közt a *Jellemrajzok*-ban közölt levéltöredékek eredetijét, igy itt csak pár töredékes sort közölhetek. Hozzáférhetetlen még most Pulszky levelezése, melyet a család készül

kiadni. Ha valamennyi levelét össze lehetett volna is gyüjteni, nem lett volna szabad mindet kiadni. A történetiró és a közönség csak azon levelekre tarthat igényt, a melyek közdolgokról szólanak s minden futólag följegyzett üzenet vagy bizalmas közlés nem való a nyilvánosság elé. Ilyen papirszelet sok van a M. N. Muzeumban őrzött iratai között, de e gyüjteménybe csak egy pár jutott el s kiadatlanul marad Fáyhoz, b. Hauer Istvánhoz intézett levele s Vachottnéhoz irt levelei is, kinek pártfogója, ugyszólván földi gondviselése volt s irodalmi és egyéb törekvéseiben gyámolitója. Bajos is lett volna Eötvös leveleit a már szinte megszokott sértő érzéketlenséggel egytől-egyig közzétenni, mikor ő maga „korunk gyalázatos szokásának“ nevezi azt, hogy nagy emberek „bizodalmas levelei . . . valamely biograph által a közönség elébe hozathatnak“ (*Gondolatok* 111. l.).

Az átvett vagy itt először közölt leveleknek egyaránt megmondjuk eredő helyét. Más jegyzetet keveset kell azokhoz fűzni. Nem tartjuk szükségesnek e leveleket a kor történelmének elmondásával felvilágositani, inkább a leveleket nézzük adalékoknak a kor történetéhez, melyeknek csak az veheti hasznát, ki a históriában járatos. Használatuk megkönnyitésére czélszerübbnek tetszett tárgymutatót fűzni hozzájuk.

A levelek egyének szerint s időrendben vannak csoportositva és sorban számozvák. Az akadémia ujabb helyesirása itt nincs olyan szigoruan keresztülvive, mint a többi kötetekben; igy inkább megmaradt a levelek intim jellege és ódon patinája, a régi érzések hamva és érdekessége.

Levél Kazinczy Ferenczhez (1). A M. T. Akadémia kézirattárából közölte Jakab Elek, az *Ellenőr* 1878 okt. 4-iki számában (X. évf. 499. sz.).

Levél Pulszky Ferencztől (2). Inkább politikai czikk, mint levél, melyet Pulszky a *Falu jegyzőjé*-nek (Pulszkynak ajánlva) megjelenésekor irt, de csak az *Életem és korom* I. kötetében adott ki (II. kiadás, 181. lap.). Pulszky a szövegben e megjegyzést füzi czikkéhez:

„Én kötelességemnek tartottam ez alkalommal tisztázni a helyzetet s kimutatni, mily csekély a különbség a szabadelvü párt zömének s a centralista szakadároknak theoriái közt s minthogy divatba jött ujabb időben a centralisták bölcseségét különösen kiemelni, nem tartom szükségtelennek Eötvös Pepihez irt nyilt levelemet mostan közleni, mely a *Pesti Hirlap*-ban a censura akadályai miatt akkor nem jelenhetett meg, hogy a mostani

nemzedék ismerje a réginek nézeteit a centralista mozgalomról s a *Pesti Hirlap* akkori magatartásáról" (180. l.).

Levelezés gróf Széchenyi Istvánnal (3—5). A 3. számu levél Széchenyinek a M. N. Muzeumban őrzött iratai közül való. A 4. számu levélre Viszota Gyula bukkant rá a M. T. Akadémia Széchenyi-iratai között s kiadta a *Budapesti Szemle* 1903. novemberi füzetében, *A Kelet Népe történetéhez* czimmel. Széchenyi elejétől fogva nem jó szemmel nézte a *Pesti Hirlap*-ot, már 1841 januárjában elitélte irányát Eötvös előtt s azt is emlitette, hogy röpiratot szándékszik kiadni ellene. Eötvös tudta, hogy minden támadás, mely Kossuth ellen irányul, még ha Széchenyitől jönne is, csak a támadónak árthat. Igyekezett Széchenyit megfontolásra és halasztásra birni s megigérte, hogy küszöbön álló Szabolcs- és Borsod-vármegyei körutjában puhatolódzni fog a hirlap hatása dolgában a vidéken s irányáról beszélni fog elvbarátaikkal. Ez utjáról számol be e levélben, ismét igyekezve lebeszélni Széchenyit a *Hirlap* megtámadásáról s közölvén vele, hogy a *Hirlap* szerkesztősége is kérte véleményét a lap dolgában, a mit ő Szalayval közlött is. Kossuth ezenfelül Deák és Wesselényi véleményét is meghallgatta. L. ezekre vonatkozólag Ferenczi Zoltán czikkét: *Széchenyi és Kossuth irói harcza. Uj Magyar Szemle.* Szerkesztik Ambrus Zoltán és Blaskovich Sándor. 1900. V—VI. szám. Az 5. számu levél megjelent e gyüjteményben: *Gróf Széchenyi István levelei.* A M. T. Akadémia megbizásából összegyüjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. Budapest. Athenaeum. III. köt. 556. l.

Levél Lónyai Gáborhoz (6). Kiadta Petrovics Elek, *Három régi levél* czimü czikkében, a *Fővárosi Lapok* 1890. évi folyamában, a 198. számban.

Levelek Toldy Ferenczhez (7—13). Toldynak a M. T. Akadémia kézirattárában őrzött levelezéséből először itt jelennek meg. Van ott több kisebb papirszelet s számos egy-két sornyi üzenet is, melyek kiadásának azonban semmi czélja sem volna. Az itt közöltek egyrészt adatokat szolgáltatnak az Akadémia és Kisfaludy-Társaság ujjáébredéséhez s az irói segélyegylet megalakulásához, melyben Eötvösnek oroszlánrésze volt; másfelől mutatják irójuk mindenre kiterjedő figyelmét és munkásságát. A 7. levélben emlitett sajtóhiba Szalay valamelyik munkájára vonatkozhatik, de a későbbi példányokon kijavittatott, igy ma ezt lehetetlen megállapitani.

Töredékek a Csengeryhez irott levelekből (14—16). Csengery nagyobb tanulmányt irt Eötvösről a *Magyar irók és státusférfiak*

könyve számára, mely tanulmány Csengery összegyüjtött munkái közt s ujabban *Jellemrajzok* czimmel az *Olcsó könyvtár*-ban is megjelent (383. sz.). E tanulmányból valók az itt közölt töredékek. Az idézett levelek egészét Csengery Loránt ur hasztalan kereste atyja hátrahagyott irományai közt.

Levelezés Arany Jánossal (17—19). E leveleket először Arany László adta ki *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* között és pedig a 17. számut a II. kötet 103—104. oldalán, a 18. és 19. számuakat ugyanott a 434—436. lapokon. A 19. levélnek kelte nincs, de Arany rájegyezte: vettem 1867 junius 12. reggel 8 órakor. Ugyanezen a napon jelent meg a hivatalos lapban a kitüntetés. L. erre nézve Arany János és Wenckheim Béla leveleit Arany levelei II. kötetének 436—440. lapjain.

Levél gróf Károlyi Györgyhöz (20). E levelet Éble Gábor ur találta meg a gróf Károlyi-nemzetség levéltárában s lemásolva, másolatát Esztegár László urnak adta át, a ki szives volt azt e gyüjtemény számára átengedni. Károlyi Sándor naplója megjelent 1865-ben: *Magyar történelmi emlékek.* Kiadja Szalay László. Negyedik kötet: Gróf Károlyi Sándor önéletirása és naplójegyzetei. — Pulay Jánosnak a szathmári békességről irt munkájával egy kötetben.

Levél Heckenast Gusztávhoz (21). Kiadta Vachott Sándorné: *Babérlombok báró Eötvös József müveiből* (Pest, 1871), 222—23. l. Az *Anyák hetilapjá*-t Vachottné szerkesztette, s Eötvös levelének megjelente után Deák a lap érdekében hasonló tárgyu levelet intézett b. Kemény Zsigmondhoz, mely a *Pesti Napló* 1861. okt. 24-iki számában megjelent. A levél igy szól:

Puszta-Sz.-Lászlón, október 19-dikén, 1861.

Kedves Barátom!

Örömmel olvastam azon sorokat, miket b. Eötvös felszólalása folytán az „Anyák heti lapjá“-ról a „Pesti Napló“-ban irtatok. Nézetem szerint is hézagot tölt be ezen lap irodalmunkban, s mind irányára, mind tartalmára nézve valóban közhasznú s meleg részvétre érdemes.

Egy év óta irodalmunkban is előtérbe lépett a politika. És ezt nem csodálom. De felette sajnálnám, ha más fontos és közérdekű vállalatokat a térről leszorítana.

Sok szellemi szüksége van a nemzetnek, mit a kizárólag politikai tartalmú irodalom nem képes kielégíteni. Sőt a politikai

képzettség is csak úgy alapos, ha tudományos műveltségben gyökerezik. Mindaz, mi a tudományos műveltséget előmozdítja, annyira fontos a nemzetre nézve, hogy az ezek iránti részvétlenség csak fonák egyoldalúságnak lehet eredménye s kétségtelenül vétek a haza ellen.

A legsúlyosabb körülmények között sem kétkedtem honunk szebb jövendőjén. De hogy reményeink egykor valósuljanak, nem elég akarni. Tanulnunk kell s művelnünk a tudományok minden szakát, művelnünk a népnek minden osztályát; mert korunkban csak azon nemzetnek van biztos politikai jövendője, mely komolyan törekszik az általános műveltség színvonalára emelkedni s azon előre haladni.

Nagy hiány, ha oly folyóiratok, minő a „Budapesti Szemle", a „Figyelő" a honfiaknál, s az „Anyák heti lapja" a honleányoknál elegendő részvétre nem találnak. Azt kellene hinnünk, hogy nálunk csak a politika zaját és külfényét szeretik, de a fáradsággal járó komoly tanulmányok nem éppen kedvesek.

Szent érzelem a honszeretet, s magasztos azon lelkesedés, melylyel a honfi kész vérét ontani a hazáért. De nemcsak vérrel s nem mindenkor vérrel szolgálhatunk a hazának.

A ki hazáját nemcsak a lelkesedésnek fellobbanó hevében, hanem mindig igazán szereti, törekedni fog minden úton, minden alkalommal használni a hazának. Nem ijed vissza a nehézségektől, nem attól, hogy csak parányi azon áldozat, melyet ő hozni képes; nem attól, hogy törekvéseinek sikere nem rögtöni, sőt talán ki sem számítható. Tesz, a mit tehet, s hogy utóbb még többet tehessen, igyekszik saját képességét is magasabbra emelni. Ezt pedig leginkább tanulás és tanítás által lehet elérni. Minden percz tehát, melyet tanulásra, minden fillér, mit a tudományoknak s azok közlönyeinek pártolására fordítunk, egyszersmind a haza oltárára tett áldozat.

Nem árt Barátom, sőt valóban szükséges, hogy a sajtó útján fölszólaljatok időnkint e tárgyban, s figyelmeztessétek a közönséget, hogy a politika mellett más is megfér, más is szükséges.

Ismételt felszólalástoknak lesz végre sikere, mert annyi belátás, annyi jóakarat van a magyarban, hogy a jó szándékú igaz szó előtt sem eszét, sem keblét el nem zárja. Isten Veled.

Igaz barátod

Deák Ferencz.

(Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei* III. 292—3. l.).

A M. N. Muzeumban megvan Eötvösnek Heckenasttal a *Karthausi* negyedik kiadása dolgában kötött szerződése is, mely szerint a kiadó 1856 máj. 26-án 600 o. é. forintot adott át az irónak, azon hozzáadással, hogy ha a kiadás 2000 példánya elfogyott, még 200 frtot tartozik fizetni. Ez összeget Eötvös 1861 aug. 28-án vette föl.

Levél Pesty Frigyeshez (22). Eredetije a M. N. Muzeum kézirattárában. A nemzetiségi kérdésre vonatkozó megjegyzése szerzett helyet számára e gyüjteményben.

Két levél Bánó Józsefhez (23—24). E leveleket Bánó József a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjéhez, Nagy Miklóshoz küldötte fel, a ki azokat lapja 1903. évi 10. számában közölte is, e gyüjtemény szerkesztőjének felvilágositó soraival. Onnan vesszük át e gyüjteménybe. A 23. számu levélben emlitett *Wiener Lloyd* dolgában Trefort Ágoston Ghyczy Kálmánhoz fordul hasonló kérelemmel, mint Eötvös Bánóhoz. 1865 február 2-án azt irja Csabacsüdről:

„A birodalmi tanács jobb utakon jár, mint ennekelőtte, s reménylem, hogy majdan szövetségest találandunk benne törekvéseink érvényesitésében. Rajtunk azonban a viszonyok hatalma fog segiteni, mely természetesen nem mint deus ex fabula, de az emberek működése által nyilvánul. Éppen azért hajlandó vagyok bizonyos fontosságot tulajdonitani annak is, hogy a magyar ügy a mi értelmünkben a bécsi sajtóban képviselve legyen. A *Pesti Napló* „Bécsi dolgai"-ból láttad, hogy a *Wiener Lloyd* is felkarolta, pedig meglehetős ügyességgel és hévvel, a magyar ügyet, a mult országgyülési feliratok alapján. Lapoknak előfizetők kellenek és némi erkölcsi támasz. Schlesinger ur, a lap tulajdonosa által felszólitva bátorkodom neked a lapot ajánlani, hogy méltóztassál köródben az embereket e lapra figyelmeztetni, hogy járassák és olvassák; s valakit a komáromi intelligentiából fölszólitani, hogy irjon időről-időre egy kis tudósitást e lap számára vidéktek állapotáról". (Kiadta Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei* III. kötetének 341. lapján.)

A 24. sz. levél világot vet arra, a minek kevés irott nyoma maradt, hogy Eötvösnek milyen része volt az 1848-iki törvények azon részének alkotásában, melyek közös ügyeket emlitenek, bár részletes meghatározásuk nélkül.

Levél Lónyay Menyhérthez (25—26). Közli Kónyi, *Deák beszédei* V. kötetének 166. lapján. A levélben emlitett deputatio a quótáról és államadósságról tanácskozó bizottság. E bizottság munkásságát pontosan ismerni Lónyay naplójából (kiadta Kónyi V. kötetében,

147—166. l.). A 26. számu töredéket Kónyi közölte *Deák Ferencz beszédei* uj kiadásának III. kötetében a 447—448. lapon.

Levél Stuart Millhez (27). E levél itt közölt magyar fogalmazása Trefort Ágoston utján jutott Eötvös hagyatékából Falk Miksa kezébe, a ki szives volt azt e vállalatnak átengedni.

Levelek fiához, b. Eötvös Lorándhoz (28—36). Fiához intézett számos levele közül az itt közöltek érdekelhetik a közönséget. B. Eötvös Loránt ez éveket a königsbergi s a heidelbergi egyetemen töltötte, ide irta atyja e leveleket. Bővebb magyarázat hozzájuk felesleges.

A 29. számu levélben emlitett Gypsy Eötvös Loránt itthon hagyott kedvencz kutyája volt.

A 33. számuban emlitett Bolyai neve és munkássága ma világszerte ismeretes. Főmunkáját dr. König Gyula és Heller Ágost adták ki. Kolozsvártt 1902 óta emléktábla jelöli a házat, melyben élt s ugyanakkor születésének százados évfordulóján a kolozsvári egyetem külön — latin nyelvü — emlékkönyvvel hódolt emlékének (*Regia litt. universitas hung. claudiopolitana Ioannis Bolyai in memoriam.* MCMII.)

A 36. sz. levélben emlitett czikk a *Vasárnapi Ujság* 1869-iki évfolyamában jelent meg, a 49. számban: *A scarisorai jégbarlang* czimmel.

Az ugyane levélben emlitett Vogt a physiologus és természettudós (1817—1895), a *Köhlerglaube und Wissenschaft* czimü elterjedt könyv szerzője. 1864-ben irta *Vorlesungen über den Menschen* czimü munkáját; ennek tárgyáról tartott előadásokat Budapesten.

Levelek gr. Andrássy Gyulához (37—59). E levelek egytől-egyig politikai tartalmuak s azért mindegyikhez szükséges néhány fölvilágositó sor. Eötvös bizalmas viszonyban volt Andrássyval, későbbi ministerelnöksége alatt rendesen ő szokta volt helyettesiteni. Eötvös nem volt különösen jóban Deák környezetével. Csengerytől akademiai korteskedés idegenitette el (Szalay László főtitkársága érdekében), Keménytől az, hogy nem helyeselte a *Napló* politikáját, Deákot magát sem igen szokta fölkeresni, köztük az ellentétes természeten kívül még elvi ellentét is volt. Mikor Eötvösnek *Die Garantien der Macht und Einheit in Oesterreich* (1859) czimű munkája megjelent, Andrássy a könyv olvasása után tüstént fölkereste Eötvöst s szemére vetette munkájának irányát. Eötvös azzal védte magát, hogy az utolsó fejezetet kefelevonatban megküldte Deáknak s tőle minden megjegyzés nélkül kapta vissza, a mit ugy magyarázott, hogy Deáknak nincs semmi észrevétele. Deák azonban azt

felelte Andrássy tudakozódására, hogy Eötvös politikája homlokegyenest ellenkezik az övével; de ily válságos időkben nem érzi magát feljogositva arra, hogy a más véleményét elnyomja (Kónyi: *Deák beszédei*. III. 404.). Ez ellentét mindvégig megmaradt közöttük s némi idegenkedés is. Ily körülmények közt Andrássy tartotta fönn köztük az összeköttetést, ki mindegyiköknek egyaránt jó barátja volt. Ez teszi fontossá az 1867 előtti leveleket, a későbbieket pedig az, hogy Andrássy távollétében irattak, mikor őt Eötvös helyettesitette s e levelekben értesitette őt a Házban s a hazában történtekről.

A 37. számu levelet Eötvös nevezetes események hatása alatt irta. Ő Felsége 1865 junius 8-án visszaállította a magyar helytartó tanácsnak ideiglenesen megszoritott hatáskörét s megszüntette az ideiglenes katonai törvényszékeket. Junius 26-án Mailáth Györgyöt kinevezte magyar kanczellárnak. Egy nappal később pedig elfogadta Schmerling lemondását, utódja kinevezéseig megbizván az ügyek vezetésével. Ily hangulatban kelt Eötvös levele. Először közölte Kónyi: *Deák beszédei*, uj kiadás, III. 438—39. l.

A 38. levél Mailáth kinevezésével foglalkozik. Julius 27-én a felség végleg fölmentette Schmerlinget s államministernek a nem magyar tartományokban Belcredi Richard grófot nevezte ki. Ugyanakkor magyar kinevezések is történtek: b. Sennyey Pál főtárnokmesterré lett, Bartal György a helytartótanács alelnökévé. Ez eseményekre vonatkozik Eötvös levele.

Ugyanezekre vonatkoznak a 39. és 40. számuak is. Mind a három levelet Kónyi közölte, *Deák beszédei*-nek kiadásában. (Ujabb kiadás, III. 440—447. l.)

A 41. sz. töredék egy 1865 szept. 18-án kelt levélből való. Közlötte Kónyi, idézett helyen a 447. lapon.

A 42. és 43. számu töredékek az ugynevezett „hevesi ügy"-re vonatkoznak. Néhány vérmesebb vármegye törvényhatósága ugyanis a magyar kormánynyal szemben sem tudott letenni az önkényuralom éveiben megszokott ellenállási kedvről és szabadosságról. Midőn 1867 őszén a *Magyar Ujság*-ban megjelent Kossuthnak váczi választóihoz intézett levele, melyben a dynastiát Magyarország függetlenségével összeférhetetlennek nyilatkoztatta ki, a kormány lefoglaltatta a lapot, de Eger városa magáévá tette Kossuth elveit. Midőn a kormány elrendelte a bizalmi nyilatkozatnak s a végzésnek megsemmisitését, a vármegye is oltalmába vette Eger eljárását, ugy hogy végre is királyi biztost kellett leküldeni. Az 1868-iki megyei közgyülésen ujabb botrány esett meg. Németh

Albert kikelt az országgyülés ellen, hogy a közösügyekkel feladta az ország függetlenségét, gyarmattá sülyesztette Magyarországot, melyet az államadósság elvállalásával is tönkretett. A megye pedig elhatározta, hogy kárhoztatását határozat alakjában az összes megyéknek megküldi. Ezzel a törvényhatóság tullépte hatáskörét s a ministertanács rendelettel utasitotta határozatának megsemmisitésére. Midőn a megye elhatározta, hogy inkább valami kimagyarázó feliratot küld fel a belügyministernek, lent termett gróf Szapáry Gyula királyi biztos s erélyesen rendet csinált. A megyék rakonczátlankodása azonban nem hogy megszünt volna, hanem még tovább harapódzott s végre is a kormány belátta, hogy a megyei közigazgatást erélyesebben kell alárendelni a belügyministeriumnak s hogy a ministeri székben Wenckheim Bélánál erélyesebb férfiura van szükség. Ez eseményekre vonatkozik Eötvösnek ezen két levele. Az uj belügyminister aztán Rajner Pál lett, azelőtt Barsmegye főispánja. Kineveztetett 1869. okt. 21. A két levelet kiadta Lederer Béla: *Gróf Andrássy Gyula beszédei*, II. köt. 108—109. l.

A 44. és 45. levél Andrássy távollétében iratott, a ki ő Felségét szuezi utján elkisérte (1869 okt. 25. — decz. 6.). Ez idő alatt a cattarói Boccában s néhány más községben is a véderő-törvény végrehajtása miatt lázadás ütött ki, mely ugy elterjedt, hogy ellene 30,000 embert kellett mozgósitani, a mi 5.000,000 forintba került. Magyarországot a zavarok kevéssé érintették, éppen azért a képviselőház nem is akart abba belenyugodni, hogy a költséget közösen viseljük Ausztriával. E viták közben természetesen nagyon hiányzott itthon a kormány feje, a kit Eötvösön kivül Lónyay is sürgetett a hazatérésre. Mindkét levelet Lederer Béla adta ki, a fentebb idézett munka II. kötetének 179—181. lapjain.

A 46. levél a számvevőszék felállitását illeti. A Lónyay által javasolt állami számvevőszék tervezete (Lónyay adta be, 1869 nov. 13.) az elnök kinevezését a ministerelnök előterjesztésére a király ő felségére bizta. A képviselőház féltvén a számszék önállóságát a ministeriumtól, azt kivánta, hogy a kinevezés a Ház felterjesztésére történjék. A levelet kiadta Lederer, idézett könyvében a 170—171. lapon.

A 47. levelet Eötvös a Bécsben időző Andrássynak irta, az után, hogy Tisza Kálmán jul. 19-én interpellálta a kormányt, hajlandó-e és képes-e a német-franczia háboruban Magyarország semlegességét megőrizni. Andrássy Eötvös levelének hatása alatt Pestre jött s jul. 28-ikán felelt az interpellatióra, megnyugtatólag.

Ugyanaz nap jelent meg az ujságokban Beust julius 28-iki körjegyzéke, melyben értesitette a monarchia diplomatiai képviselőit, hogy a háboruban a monarchia semleges marad. Eötvös levelét kiadta Lederer Béla, *Andrássy beszédei*-nek II. kötetében, 334. lapon, szöveg alatti jegyzetben. Ugyanott található ez ügy bővebb ismertetése.

A 48. és 49. levelek a pápai csalhatatlanságnak dogmává emelése idején irattak. IX. Pius ez intézkedése következtében meg kellett változnia a viszonynak egyház és állam között, mert e dogma révén a pápa egyházi ügyekben legfőbb és korlátlan hatalommá lett. A fiatal magyar állam az egyház tulhatalmával az ősi placetum regium felelevenitését vette tervbe, a mely nélkül pápai bullákat nem lehetett kihirdetni az országban. Lásd ez ügy egész történetét Kónyi Manó okiratokra és levelekre támaszkodó részletes előadásában, *Deák Ferencz beszédei* VI. 383—416. Ugyanott közli Eötvös itteni leveleit, a 388 és 389. lapokon.

Az 50. levélre az a mindgyakrabban felmerült hiresztelés adott okot, hogy Beust a német-franczia háboruk okozta izgalmak elől visszavonul és a külügyministeri széket, mint rátermettebb, gróf Andrássy Gyula foglalja el. E hirek hatása alatt irta Eötvös az 50. számu levelet. (Kiadta Lederer, i. m. II. 346). A hír ezuttal nem vált valóra, de a novemberi orosz események és Gorcsakoff jegyzéke mindinkább Andrássy felé forditották a monarchia figyelmét. Némely lap már mint bizonyosat közölte Andrássy kineveztetését. Ekkor kelt az 51. levél, mely ujra e hírek miatt aggódik s a német-franczia háboru esélyeit mérlegeli. E levelet először Lederer Béla adta ki 1893-ban (II. k. 355—56. lap), azután — némi kihagyásokkal — Kónyi, *Beust és Andrássy 1870- és 1871-ben* czimü füzetében (*Olcsó könyvtár*, 717—718. sz. 38—42. l.). Az itt közölt első bekezdés Lederernél hiányzik. Az 55. és 56. levelek szintén erre az ügyre vonatkoznak.

52. számu levél. A pápai csalhatatlanság dolgában. V. ö. a 48. és 49. leveleket. Az 52. számut Kónyi Manó közölte *Deák Ferencz beszédei*-nek VI. köteteben, a 391—92. lapon.

53—55. ismét a porosz háboru dolgában. Lederernél, II. kötet a 356—361. lapokon; az 54. számu pár sort, mint az 53. számu levél töredékét, Kónyi Manó közli. (*Beust és Andrássy 1870 és 1871-ben. Olcsó könyvtár* 42. lap.)

56—57. számuakat v. ö. az 50. és 51. levelekkel. Mindkettőt Lederer adta ki, *Andrássy beszédei*-nek II. kötetében az 55. számut a 360. oldalon, az 56-ikat a 348-ikon.

Az 58. és 59. számu töredékeket Kónyi Manó közölte, *Beust és Andrássy 1870 és 1871-ben* czimü tanulmányában (*Olcsó könyvtár*, 717—718. szám. 36—37. l.)

Levelek Falk Miksához (60—104.). E levelek egy részét maga Falk Miksa közölte *Báró Eötvös József életéből* és *Báró Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés* czimü czikkeiben, melyek ujabban (1903) a *Kor- és jellemrajzok* kötetében is megjelentek. E kötetben az itt közölt levelek közül a következők jelentek meg:

a 65. sz.		a 244—46.	lapokon
„ 67. „		„ 246—50.	„
„ 71. „		„ 251—53.	„
„ 73. „		„ 253—56.	„
„ 84. „		„ 228—30.	„
„ 85. „		„ 256—58.	„
„ 88. „		„ 259—61.	„
„ 89. „		„ 261—63.	„
„ 92. „		„ 264—65.	„
„ 93. „		„ 267—68.	„
„ 94. „		„ 234—39.	„
„ 95. „	egy része	„ 230—31.	„
„ 96. „		„ 266—67.	„
„ 97. „	egy része	„ 231—32.	„
„ 98. „		„ 232—33.	„
„ 100. „		„ 233—34.	„

Ezeken kívül néhány sor van ott közölve, melyben Falknak leánya jegyváltása alkalmából gratulál.

Itt jelennek meg először a 60—64., 66., 68—70., 72., 74—83., 86., 87., 90., 91., 99., 101. számuak, melyeket Falk Miksa ur szives volt e gyüjtemény számára átengedni.

E levelekhez nem kell sok magyarázat. Sürübben leveleztek és bővebben irtak, hogysem a szóban levő kérdések homályban maradhattak volna. Falk volt Eötvösnek legbizalmasabb embere, ő tőle nyerte informatióit Bécsből, hozzá fordult támogatásért a bécsi lapok irányitása dolgában, neki mondta el terveit és szándékait, őt értesitette tetteiről. Igy megvilágitó jegyzetekre nem sok szükség van. A levelek legnagyobb része a *Politikai Hetilap* dolgával foglalkozik (L. a lap történetét a XVII. kötet jegyzetében.) s oly hangulatokat rajzol s oly politikai nézeteket mond el, melyek nem szorulnak magyarázatra, sőt azt meg sem türnék. Általánosságban csupán annyit jegyzünk meg itt, hogy a *Wiener Lloyd* szerkesztője Schlesinger volt, a *Debatte*-é Ludasy Mór, a *Hon*-é

Jókai; az *Ostdeutsche Post*-é Grasz; a *Wanderer* fömunkatársa Falk.

A 60—61. sz. levelek a *Gondolatok* német forditására vonatkoznak. E kötetet Falk forditotta.

63. Szalaynak Falk által irt életrajzára vonatkozik, mely ekkor jelent meg az *Oesterreichische Revue*-ben.

64—70. levelek egyik fötárgya Szalay *Magyarország történeté*-nek s Eötvös *Nemzetiségi kérdés*-ének forditása, mit Falk vállalt el. Eötvös röpiratát le is forditotta (l. *A Nemzetiségi kérdés* jegyzetét a XVI. kötetben), a másik munkát azonban másra bizta, Vögererre, s ö maga csak átnézte. V. ö. erre nézve a 81., 82. s 86. leveleket is.

65. sz. levélben Eötvös Deák husvéti czikkéröl nyilatkozik mely a *Pesti Napló*-ban 1865 ápr. 16-án jelent meg (L. Kónyinál, III. k. 396—409.). E czikket a bécsi lapok különféleképp magyarázták s többek közt a *Debatte* szerkesztöje (Ludasy Mór) is lejött Pestre s Deákkal folytatott beszélgetése alapján három czikket irt lapjának 125, 126, 127. számaiba. Az *Ostd. Post* szóvá tette e czikkeket, mire a *Pesti Napló* a *Debatte* védelmére kelt: „Nem nevezte ö e nézeteket pártprogrammnak, hanem a valósággal egyezöleg ugy mondotta el azokat, mint a liberális párt itteni táborában hallottakat“. (L. a *Napló* czikkét Kónyinál, III. k. 411—413., a *Debatte* czikkeit u. ott 422—429.)

A 68. sz. levélben emlitett részlete *A falu jegyzöjé*-nek e kiadás 234. lapján olvasható.

71. levelére az a tévedés adott okot, hogy Falk, ki ekkorában a *Wanderer* fömunkatársa volt s a magyar politikáról vezérczikkeket irt, maga nem rándulhatván le a vezérférfiakkal beszélni, a lap egy másik munkatársát küldte le maga helyett, dr. Schlesingert, a kiröl elözetesen azt irta Eötvösnek, hogy elötte teljes öszinteséggel nyilatkozhatik. Ugyanakkor egy Herzog nevü ujságiró is ajánló sorokat kért Falktól Eötvöshöz. Schlesinger látogatása elmaradt, Herzog pedig jelentkezett s Eötvös összezavarta kettejüket s Herzognak mondta el — két esztendövel a kiegyezés elött — a kiegyezés teljes és késöbb minden oldalról elfogadott programmját, a mint azt e levélben olvasni. Ilyenforma nyilatkozatokat találni a 73. levélben is. V. ö. a 76. levelet is.

74., 75., 76. a *Hetilap* programmjára, modorára, politikájára és belsö ügyeire vonatkoznak a 77., 78. és 79. számuakkal együtt. A 76. számu levélre nézve v. ö. a 71. sz. jegyzetet.

A 77. levélben emlitett Török az a Török János, a ki ez időtájt a *Pesti Hirnök*-öt szerkesztette.

A 83. levélben emlitett manifestum a szept. 20-iki, melylyel ő felsége a februári alkotmányt felfüggesztette. Az e tárgyban kiadott patens igy szól:

Azon elutasithatatlan szükség tekintetéből, hogy a birodalom alkotmányszerü jogalakulása számára nyerendő tartós alapok végett a magyar korona országainak törvényes képviselőivel a kiegyezés utjára lépjünk s e végből az illető országgyüléseknek az 1860. október 20-iki diplomát s a birodalmi képviselet iránt az 1861 február 26-iki nyilt parancscsal kihirdetett törvényt elfogadás végett eléjük terjeszszük, továbbá azon tekintetből, hogy ez által ki van zárva, hogy ugyanekkor ezen okiratok általánosan kötelező birodalmi törvényeknek tekintessenek, miniszteriumunk meghallgatása után rendeljük a mint következik. Először: A birodalmi képviselet iránti törvény hatálya azon föntartással függesztetik föl, hogy a magyar-horvát országgyülések tanácskozásainak eredményei, azon esetre, ha az emlitett törvényeknek a birodalom egységes fönnállásával s hatalmi állásával megegyeztethető módositását foglalják magukban, elhatározásunk előtt a többi királyságok és országok törvényes képviselői elé fognak terjesztetni, hogy ezek hasonló nyomatéku nyilatkozatát is meghallgassuk és méltányoljuk. Másodszor: Míg a birodalmi képviselet össze nem gyül, kormányunknak feladata lesz, hogy megtegye a halasztást nem türő intézkedéseket s ezek közt különösen azokat, melyeket a birodalom pénzügyi s közgazdasági érdeke követel.

A 84. számu levél köszönet azon czikkért, melyet Falk Eötvös politikájáról irt a *Wanderer*be, október elején.

A 88. számu levél az 1866-iki felirat történetéhez ád adatokat. A válaszfelirati bizottság 1866 febr. 8-án terjesztette a képviselőház elé Deák felirati javaslatát. Ez államirat kitünőségét mindenki elismerte, hanem a Deák-párt emberei közt két pontra nézve némi elégületlenség volt tapasztalható. Az első, hogy a felirat nem tett emlitést a monarchia nagyhatalmi állásáról, a másik, hogy Deák discussio nélkül kivánta elfogadását. E két pontot sokan kifogásolták, s a zugolódók többször conventiculumot is tartottak magánlakásokon. E töredékhez tartoztak a Deák-pártnak olyan előkelő tagjai is, mint Lónyay Menyhért, Kerkápoly Károly, Szápáry Gyula, Somssich Pál, Gorove István, s egyszer Andrássy is így fakadt ki: „A helyzet, melyet Deák készit, rám nézve oly nyomasztó, hogy ha sokáig igy tart, kénytelen leszek magamnak

más utat keresni“ (Falk: *Kor- és jellemrajzok* 259 l.). Deák elzárkózott minden rábeszélés elől s kijelentette, hogy ő nem akadályozhat meg a szólásban senkit, de kivánságától, hogy discussio ne legyen, nem áll el; ha pedig valaki a nagyhatalmi állás említésének elhagyása miatt megtámadná, kénytelen volna erélyesen felszólalni. Mindazonáltal a párt kisebbsége keresztül erőszakolta kivánságát s a discussióban Eötvös is résztvett, febr. 16-iki nagy beszédével (l. a X. kötet 236–257. lapjain).

89. 1866. április elején választatott meg Eötvös a M. T. Akadémia elnökévé. Falk Frankenburg udvari titkártól értesülvén a választásnak legfelsőbb helyen való jóváhagyásáról, sietett ezt táviratilag tudatni Eötvössel, s egyben üdvözölni is őt uj tisztségében. Erre válasz Eötvös levele.

91. Széchenyi életrajzát Falk németül irta meg az *Oesterreichische Revue*-ben. Eötvös kivánsága, hogy a kötetet a magyar közönség anyanyelvén olvashassa, nemsokára teljesült. A könyvet Áldor Imre és Vértesi Arnold forditották magyarra, de a czímlapon csak neveik kezdőbetüit nyomatták ki.

96. A levélben emlitett trónbeszédet, melylyel az uralkodó az osztrák birodalmi tanácsot május 22-én megnyitotta, Beust báró szövegezte, kimért ridegséggel. E hidegségért szólalt fel a *Wanderer*, a mi Pesten visszatetszést szült, s Eötvös, akkor már minister, felgerjedésében irta e levelet a czikk irójának.

A 98. levélben emlitett amnestia alatt a politikai menekülteknek adott kegyelem értendő. A koronázási ajándék 100,000 aranyát ő felsége a 48-as honvédeknek adományozta.

100. E levél akkor iratott, midőn 1870 tavaszán gróf Batthyány Lajos emlékére nagy gyászünnepélyt készültek rendezni. (Az ünnepély leirása megvan Vahot Imre *Gr. Batthyány Lajos* czimü alkalmi kis kötetében.) A kormány kényes helyzetben érezte magát s határozatlanul, közönynyel nézte az előkészületeket. Az ünnepély rendezése igy lassankint a szélsőbal kezébe ment át, bármily messze állott is e párt Batthyány elvei- és érzéseitől. Falk egy heves czikkben erősen megtámadta a kormányt tétlenségeért és kegyelet-hiányáért, a mivel kormánykörökben sok ellenséget szerzett magának, Eötvös azonban Falknak adott igazat s még az nap, midőn a czikk megjelent, e levelet küldte hozzá. „Ugy hiszem, — mondja Falk — hogy az Uristen napja még kevés emberre sütött, a ki aktiv miniszter létére ilyen alkalomból ily levelet irni képes lett volna (*Kor- és jellemrajzok* 234. l.).

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ A LEVELEKHEZ.

B. EÖTVÖS JÓZSEF

A MAGY. TUD. AKADÉMIÁNÁL AZ ORSZÁGOS EÖTVÖS BIZOTTSÁG PÁLYÁZATÁN KÉTEZER KORONÁS PÁLYADIJAT NYERT TANULMÁNY

IRTA

DR. VOINOVICH GÉZA

BUDAPEST 1903.

A KIFEJLŐDÉS.

Életrajzírók két hibába esnek rendesen, melyeket igyekeznünk kell kikerülni. Szeretnek befurakodni a nagy ember utolsó szobájáig, sorra kifürkészik gyermekkori szerelmeit, böngésznek levelei közt, elveket kovácsolnak futólagos megjegyzéseiből. Nincs izléstelenebb az ilyen házkutatásnál. Minden életből annyi tartozik ránk, a mennyi az egésznek alapeszméjét megérteti s ez rendesen előttünk is folyik. — A másik a szertelen magasztalás. Lejárhatott már az a kor, melyben a nagyokról hőskölteményeket irtak. Az érdem megöröködik a maga módján, intézményben vagy műalkotásban; az írónak a dolga pusztán: megrajzolni az ember egyéniségének és eszméinek kifejlődését; »viszonyba tenni a művet szerzőjével« s »mértéket venni a tökély legfelsőbb lépcsőjéről«, a mint már Kölcsey tanitotta. Meg kell állapitania a korszak eredményét, melyet az emberöltők létrehoztak s megkeresni ebben mindenkinek a maga részét, kimutatva a hatást, melyet az egyén korától vett s korára és nemzetére gyakorolt, mint Taine megkisérlette.

A teljes eredetiség becsvágyáról immár le kell mondani mindenkinek s megnyugodni az Emerson mondásában, hogy a nagy emberek kiválóbbak szellemök

foka és terjedelme, mint eredetiség által. Eötvös sem volt a maga eszméinek feltalálója, még csak első hirdetője sem; a felelős kormány és népképviselet eszméire Európa-szerte épen úgy kinálkoztak a kész példák, mint Ausztriával való kapcsolatunk szabályozására s nemzeti különállásunk megóvására az intő példa Anglia és Irország, meg a hasonlatosság Svéd- és Norvégország történelmében, azok reál- és personál-uniójában. Valósággá is mások kovácsolták ez elveket, de senki sem buzgólkodott több lélekkel azok elterjesztésén és magyarázatán, mint Eötvös, a ki a mult század egyik legmunkásabb irója és politikusa volt. Irt szinművet, regényt és tanulmányokat vegyest, hozzászólt a börtönügyhöz és aesthetikához, journalista és szónok, költő és politikus egyszerre. Fényes irói tolla segít terjeszteni politikai eszméit s szépirodalmi munkái ugyanezen politikai meggyőződéstől nyerik legmélyebb tartalmukat. Folyvást a Hamlet tett szomja és önvádja égeti, hogy az elszántság természetes szinét a töprengés halványra betegíti s irói nagy sikerei közben szeretne fölkiáltani, mint Byron: »Actions, actions, and not writing!«

Tökéletesen talál rá a Carlyle szava, hogy a nagy ember mindig valamely eszme által van megszállva. Egy jobb és igazabb belső világot hord magában, melyet meg akar valósitani. Erre áldozza életét, megrabolja álmát, megröviditi a nyugalom és boldogság óráit. Értünk él és nem önmagáért. »A mit tud, mind értünk tudja.« Az ilyen lélek részes a világ teremtésében, melyet ő igazgat és segit a tökéletesedés felé. A megváltás egy nemét gyakorolja a földön.

Ilyen munkásságban telt Eötvösnek egész élete s ez élet érdemét nem kisebbíti az, hogy gazdagabb volt munkában, mint sikerekben. Olyan ez az élet, mint valami csodálatos fa, mely nem virágzik, csak terem.

1813-ban született, szeptember 13-án, Budán. A sors lelketlenül bánt vele. Ellentétet ellentétre halmozott születése és hajlamai közt, s a legnagyobb elszánásokat várta egy gyermektől. — Főuri bölcsőbe fektette a demokratia későbbi bajnokát; aulikus, reactionarius apát adott nemzeti kifejlődésünk egyik leendő vezérének. Családja Mária Terézia alatt szerezte bárói czímerét és kiváltságait, melyek ellen küzdeni volt az utód hivatása. A név, melyet írói és hazafi érdemeivel népszerüvé tenni volt hivatva, születésekor udvari méltóságok czímeivel ékeskedett. Apja és nagyapja oszlopai voltak a régi rendnek, melynek ostromára rendelte őt a sors. Nagyapja, a pohárnok, mint királyi commissarius erélyesen dolgozott a megyék resistentiájának megtörésén. Apja is udvari méltóságokat viselt, tárnok volt és alkanczellár; aulikus érzelmü, német műveltségü ember; feleségül is német lányt vett, Lilien Anna bárónőt. Eötvös rendkívül szerette anyját. Tőle örökölte érzékeny kedélyét s a költészetnek, kivált Goethének szeretetét; tőle szivének gyöngédségét, ragaszkodását eszményeihez, a mi a közpálya nyers küzdelmei közt sem hagyta illusióit összetörni. Lelki öröksége csaknem egészen anyai rész. Mindig a szív embere volt s mindvégig maradt benne valami óvatos bátortalanság; műveltségén is érzik a német íz. Anyja nem születvén magyarnak, — később sem tanulta meg nyelvünket, — fiát inkább kosmopolita, mint nemzeti szellemben nevelte; a férfinak is hazafi tevékenysége mindig az általános emberiből indult. Anyjának alakja végig kisérte egész életén. Midőn élete őszén *Gondolatai*-t kiadja (1865), a könyv homlokára anyja szavait írja jeligéül: »Ne higy oly gondolatban, melynek szived ellent mond.« Az anya szavai és a férfi pályája legjobban mutatják lelkeik rokonságát. Sokat volt anyja

szüleinél is s finom izlés és műveltség dolgában, jóformán már gyermekkorában, sokat tanult tőlük. A mi idegenszerüség ragadhatott rá, azt idején mérsékelte a másik nagy-atyai ház.

Atyja kevesebb hatással volt reá. Mint főuri családokban szokás, csak nevelőjéről és hivatalairól gondoskodott. Nevelőül Pruzsinszky Józsefet választotta, Pulszky szerint azért, hogy túlzásaiban meggyülöltesse fiával a szabadelvü eszméket. Ha ez volt czélja, csalódott. Pruzsinszky részese, sőt halálra itélt tagja volt Martinovics összeesküvésének; komor, szótalan ember, kitől esze és szíve álmainak teljesülését egyaránt megtagadta a sors. A csapások, kivált felesége halála, elkeserítették; tetszhalálra kárhoztatott eszméi elfásították. De az elfojtott eszmék és elnyomott indulatok ki-kilobbantak belőle. A classikusok olvasása közben soká időzött Tacitus szomorú koránál és »fenséges gyülöleténél«; a történelmet hévvel magyarázta, s nem mellőzte, mint az iskola szokta, az ujabb kor rajzát.

Főuri családok gyermekei e korban előbb beszélték a külföld nyelvét, előbb ismerték történetét és irodalmát, mint tulajdon hazájokét. Nemzetünk hátramaradásának fő oka éppen az volt, hogy az egyszerübb nemesi osztályhoz, mely itthon élt, alig jutott el valami a fölvilágosult külföldről, a művelt magasabb körök pedig nagyrészt külföldön vagy itthon elzárkózva éltek, s jobban ismerték Francziaország departementjeit, mint saját megyéjöket, mely jórészt az ő birtokuk volt. Igy a főuri osztály művelt volt, de idegen; a középosztály műveletlen, bár magyar.

Eötvös anyjának és a német irodalomnak köszönhette műveltségét, Pruzsinszkynak, hogy műveltsége mellett magyarnak nőtt fel. Az egész napot nevelőjével töltötte, csak este ment föl anyja szobájába, a

vendégek közé. A délelőtt leczkék közt telt, délutánonként sétáltak, rendesen a Vérmező tájékán, hol Martinovics és kivégzett társai vannak elföldelve. Pruzsinszky nem egyszer keserűn kifakadt, hogy sirjukon nincs más kereszt, mint két egymást szegő gyalogút ösvénye, melyet a járó-kelők tapodtak csontjaik fölé, mig haláluk és eszméik egyaránt feledésbe merültek, s a sík mezők és a békés hegyek fölött megint megállott az idő.

Ilyen férfira volt bízva a gyermek fogékony lelke. Eötvös bizonyára sokat szenvedett tőle, de sokat is köszönhetett neki. Ő kezdte elidegeníteni családjának és osztályának hagyományaitól, de ő tanította meg hazáját szeretni. Megrontotta gyermekéveit, de általa vált hasznossá férfikora. Érzelmeit sokszor sértette, de a fájdalom dijául eszméket keltett. Ha egyénisége nem illett is a gyermek-kedélyhez, Eötvös egyéniségét ő ébresztette föl. Igaz, hogy csak oda-vezette, s nem kisérte át a szakadékon, mely családjának multja s az ő jövendő pályája közt nyilt, tele rémekkel, mint a mesék némely borzalmas útja, melyen a ki átmegy, beleőszül. Az ily mélységeken keskeny palló visz át, csak egy ember járhat rajta. A természet úgy rendezte, hogy legbensőbb dolgainkban senki sem lehet segítségünkre.

Az adomázó irodalmi hagyomány mende-mondákkal czifrázta föl Eötvös gyermekéveit, a melyek lábrakaptak s beférkőztek irodalom-történeti könyvekbe is. Mint a legtöbb művészi meg történeti adoma, ez is mind üres szóbeszéd; Eötvös maga megtagadta fia előtt valamennyit. A kiszinezett ifjúkor egyszerüen folyt el s csak két jó barátnak volt benne része; az egyik Palocsay Tivadar, a ki kedvelte a költőket s maga is német verseket irogatott, melyekből néhányat Kölcsey fordított magyarra, — a másik Szalay László, a történettudós.

Palocsayhoz ellentétes természete vonzotta. Volt benne egy s más érdekes különczség, s az elmés gúnyból is valami. Szívesen keveredett bajba, — mondja Pulszky, — csak azért is, hogy ügyesen kivághassa magát. Az 1831-iki nagy kolera idején ugyanaz nap, midőn az egyetemi ifjuságot a kormány rendeletéből hazaküldték, a helytartótanács elzáratta a hajó-hidat. A dunántúli fiúk röstelltek a soroksári hídig kerülni; Palocsay az egyetem zászlója alatt a hajóhidhoz vezette őket, ott lefegyverezték a katonai őrt, átmentek és hazaoszlottak. Eötvös már napok óta Ercsiben volt, mégis őt gyanusították a terv koholásával, s heves és erőszakos ember hírébe jutott.

Az ilyen fiatalos meggondolatlanságért s heves elszánásért szerethette Eötvös Palocsayt. Mindenkinek fiatal korában van egy időszak, midőn szédelegve látja a szakadékot belső világa és a valóság között. Úgy érzi, nem azon a helyen van, a hová való. Életét máskép kellett volna élnie, épen ellenkezően, akkor boldog lehetne. A léha ilyenkor megkomolyodik s világfájdalmas hangulatba sülyed, a komoly megirigyli a léhát, s azt hiszi, csak az élvek boldogítanak. Ily hangulatban írja Petőfi a *Felhők*-et, ilyenkor jár Madách a »paraszt bettler«-ek után; ilyenkor gyúl fel Széchenyi vére, úgy, hogy nagynénje, midőn látogatását várja, lánycselédeit mind elrejti. »Ha Pista a mennyországba jut — szokta mondani, — Szent Péter bizonyosan elrejti előle Orsolyát és a tizenegyezer szüzet.«*

E fiatalkori benső meghasonlás, a melylyel a férfikor küszöbén mindnyájan találkozunk, a vonzódás a mámoros szabadság- és nyers férfiassághoz, mely egy időben

* L. Falk M: *Széchenyi István.* A legenda szavait különben nem így kell érteni; nem tizenegyezer martir-halált halt szűzről van szó, hanem Orsolya egyik kisérőjének a neve volt Undecimilla.

mindünket megejt, fűzte Eötvöst e barátjához. Bizonyosan vele élte át azon »zajosabb örömöket«, melyeket Szalay fölött mondott emlékbeszédében emleget, s melyeknek emlékeiből meríthette később Gusztáv párisi életének néhány jelenetét.

Eötvösben is élt mindőnk homályos vágya a derű és boldogság után; a fiatal tűz, mely hamar és sokat vár az élettől, a mit az nem adhat; de, mint lassanként mindnyájan, ő is kijózanult. A külső és belső világ összecsiszolódása, — melynél rendesen a bensőnek nemességéből engedünk a külső kedvéért, — nála soha sem vált teljessé.

Megtért könyveihez és barátaihoz, kik közül még Pauler Tivadarhoz és Lukács Móriczhoz vonzódott. Legjobb és legállandóbb barátja mégis Szalay László volt. Vele holtáig összefűzték az ifjuság emlékei s a férfikor közös eszméi. Szalay budai tisztviselő család gyermeke volt; az ő szülei is a várban laktak s így sokat lehettek együtt. Együtt jártak iskolába, együtt iratkoztak be az egyetemre is, 1826-ban, tizenhárom éves korukban. Imre, Frank, Veszerle, Horvát István voltak tanáraik.

Veszerle 1828-ban a franczia forradalom történetét magyarázta, s az egész ifjúság érezte, hogy »a demokratia szellemének első fuvalmai lengik át a hazát.«*

Eötvös maga egyik leglelkesebb híve volt a franczia forradalom eszméinek. Történetét együtt tanulmányozták Szalayval. 1830-ban a juliusi forradalom hírére Szalay Istvánnal** hárman kimennek a Margitszigetre, ott végig olvassák a franczia hirlapokat. Egy-két üveg pezsgőt is visznek, hogy poharat üríthessenek a nemzetek szabad-

* Eötvös: *Emlékbeszéd Szalay László fölött.*

** Szalay László testvéröcscse, Széchenyi, később a nádor titkára, 1867 után ministeri tanácsos Eötvös ministeriumában.

ságáért. Estefelé Szalay kitép egy lapot tárczájából, mindketten ráírják nevöket, s egy palaczkban a Dunába vetik. »Hadd usszanak messze, — mond Szalay, — egészen a Fekete-tengerbe s tudja ég, hová; elvégre mégis megtalálja valaki, s legalább ily módon nevezetes emberekké leszünk.« Az ifjui becsvágy valóra is vált, de neveik más irataik útján lettek ismeretesekké.

Együtt foglalkoztak történelmi és irodalmi tanulmányaikkal. Együtt olvasták a magyar irókat s maguk is irogattak. Szalay verseit Eötvös kitünőeknek találta. Ő maga leforditotta Goethének, mindvégig legkedvesebb költőjének, *Götz von Berlichingen*-ét. »Naponként három lyrai versben róttuk le a haza iránti tartozásunkat, — írja maga, — s óriási époszokat terveztünk, vagy lehetetlen drámákban kisérlettük meg ifjú erőnket.* Szalay akkor ügyvédnek készült, de különös kedvvel olvasta a történelmi munkákat, s elbeszéléseket is irogatott.

Irodalmi és történelmi tanulmányaikra egyaránt szivesen buzdította őket a lelkes, hazafias lelkesedésében lassanként egész a rajongásig menő Horvát István. Senki sem volt az ifjuságra nagyobb hatással, mint ő. »Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanulták volna a hazát szeretni.« Irodalmi ember is volt, feje azon kis írói körnek, mely kivűle Szemeréből és Vitkovichból állott, s melyet Kazinczy pesti triaszának nevezett. Bejáratos volt Kulcsár Istvánhoz is, a ki nyilt házat tartott, s lakása írók és művészek kedvelt találkozó helye volt. Mindkét kört erős nemzeti érzés hatotta át, s mindnyájan egész lelkükkel csüggtek a magyar irodalom föllendűlésén. Eötvös és Szalay sokat voltak Horvát körében s tőle nem csupán a történelem, hanem az irodalom tanulmányozására is nyertek buzditást.

* *Emlékbeszéd Szalay fölött.*

Magával vitte őket író-barátaihoz; később Szalayval ketten is meg-meglátogatták az öreg írókat, kiket atyja vagy Pruzsinszky révén ismert: Virág Benedeket, Szemere Pált, s 1828-ban Kazinczy Ferenczet. Kazinczy különösen megkedvelte őt, s utolsó munkájában, 1831-ben, azzal fordul hozzá: »Légy, a kit várunk!« Oh a jó öreg, ha sejthette volna, mennyivel több lesz ez ifjú, mint a mit az ő korában írótól várni szokás volt! Eötvös bizonyára abban maradt legmesszebb a tökéletességtől, a mi Kazinczynak fő gondja volt: a nyelv tekintetében, de eszmékben akkor elképzelhetlen gazdagságot tárt föl nemzete előtt. Kazinczy szemében az író hazafi érdeme a nyelv pallérozásában állott, Eötvös írói érdemeit a hazafiságnak tett nagy szolgálatai emelik. Kazinczy a nyelv és izlés kifejtése révén mozdítja elő művelődésünket és nemzeti kifejlődésünket, Eötvös eszméi terjesztésével. Mindkettejök több, mint pusztán író. Kazinczy írói munkásságába átgyűrűznek a politika hullámai; Eötvös irodalmi tevékenysége kevés kivétellel politikai eszméinek szolgálatában áll. Első és utolsó alakjaiként tűnnek fel azon irodalmi korszaknak, melynek munkásságában egygyé olvadt a hazafi törekvés és a művészi rajongás. Kazinczyban az írót a hazafi ösztönzi, Eötvösnél a hazafit szolgálja az író.

E korban az irodalmat épen a hazafias törekvésekkel való kapcsolata emelte addig példátlan fontosságra, s e kapcsolat vonzotta az irodalom útjára a tettvágyó és művelt ifjuságot. Mindenki érezte, hogy az irodalmi ujjászületés előkészítője és megindítója a nemzetinek. Az irodalom volt a felvilágosult eszméknek, a hazafimunkásságnak legtágabb és állandó mezeje, az egyetlen tér, hol eszmék nyilvánultak, hová a nemzet legjobbjai siettek, honnan minden nagy kérdés megoldását remélték. Irók voltak, kik nyelvünk felvirágoztatásán

buzgólkodtak; írók terjesztették a felvilágosodás eszméit, ők jelölték ki elsőben a reformokat, melyek nemzetté avathatnak bennünket. A mult század végétől Széchenyiig az ő kezökben volt nemzetünk ügye. Az irodalom művelése akkor nem puszta aesthetikai czél volt, hanem a nemzet kifejlődésének eszköze. Igy fogták fel a mult század végén a testőr-írók. E köznemes fiuk ifjabbak és magyarabbak voltak, hogysem nemzetiségükből kivetkőzhettek volna, s műveletlenebbek, semhogy Bécs fényében érezniök ne kellett volna nemzetük elmaradottságát. Olvasni kezdtek, hogy művelődjenek, majd fordítani és írni is, hogy nemzetüket műveljék. A franczia irók, kiket mintákul vettek, nem pusztán nyelvművészek voltak, hanem nagy gondolkozók is, s követőik műveiben a lemásolt írói jellemvonásokból eszméik arczulatja is kirajzolódik. A felvilágosodás világpolgári eszméi nálunk nemzetiekké és gyakorlatiabbakká válnak ugyan, de azért 1772-től, Bessenyei föllépésétől kezdve egész 1848-ig mindig föl-fölvillan a franczia hatás. Állandóan mutatkozik a hasonlóság abban is, hogy nálunk is folyvást az írók a nemzeti megujhodás előharczosai. Könyvekbe írva jelenik meg társadalmi megujhodásunk, igazán nemzetté létünk reformterve. Az »aufkläristák« röpiratokban, könyvekben terjesztik a franczia felvilágosodás eszméit. Martinovics kis csoportjának legmélyebb írója, Hajnóczy, felsorolja kifejlődésünknek mindazon eszközeit, melyeknek megvalósulásáért küzdött a nemzet 1848-ig. Felelős ministeriumot kiván népképviselettel, vallás-, vélemény- és sajtó-szabadságot, közteherviselést, egyenlőséget a törvény előtt, a jobbágy-viszony rendezését, s megjövendöli, hogy »a nemzet hasztalan küzd szabadságért, függetlenségért, az osztrák ministerek beavatkozása ellen hasztalan alkotja ujra meg ujra törvényeit

mindaddig, míg a közterhek egyenlővé nem tétetnek, míg a birtok és hivatalképesség általánossá nem lesz, míg a jogegyenlőség elve nem proclamáltatik.« A Martinovics-féle hazafi összeesküvésben nagy részök van az íróknak. Ezért szenvedi kufsteini fogságát Bacsányi, a Martinovics-káté leirásáért ül Kufstein, Spielberg és Munkács börtönében 2387 napot Kazinczy.

Martinovicsék halála után egy időre tompult csöndesség következett. A reformok feledésbe merültek, de a költészet tüze, melynél fölgyúltak, nem aludt ki többé. — Nagy Pált »Ne stultiset!« felkiáltással szakasztják félbe a rendek, midőn 1807-ben a nép állapotának javítása mellett emel szót; de Berzsenyi ódával koszoruzza meg. Az 1809-iki insurrectió kudarcza után a nemesség »nemzetünk nagy rokkantja« lett, mint Eötvös nevezi, s a haza védelmében nyert előjogai anachronismussá váltak.

Eddig az országgyülésen nyilvánult a nemzet akarata, s ott a nemesség vitte a főszerepet; most 1812-től 1825-ig nem volt országgyülés, s ez idő alatt a nemzet szíve csak az irodalmi ünnepélyeken dobbant fel. A Marczibányi-jutalom kiadása mindig ünnep volt. 1820-ban maga a nádor osztotta ki; az első koszoru Kisfaludy Sándor *Regéi*-nek jutott. Az írók kardosan, magyar ruhában jelentek meg, szónoklatot mondottak, s azon közélet nélküli korban ők voltak a közélet egyedüli szereplői. Föllendül a szinészet, s az erdélyi szinház megnyitására hirdetett pályázaton — bár észrevétlenül — megjelenik a legjobb magyar tragédia, Katona *Bánk bán*-ja, melyben a nemzeti érzés egész izzó haragja szikrázik az idegen befolyás ellen. A régi nemes irodalom lejárta magát, a *Nemesházi Rajzolatok* s a német történetekből magyar nemesi kuriákba átplántált *Regék* helyébe a honszerzés nagy eposzai

lépnek, melyek az egész nemzetről s az egész nemzethez szólanak. Mind erősebben összeforrnak politika és irodalom. A rendek az 1825-iki országgyülésen a magyar nyelv használata mellett buzgólkodnak a törvényhozásban, s Dessewffy azon indítványig megy, hogy a nemesek magyarul nem tudó özvegyei jogaiktól megfosztassanak és soha többé férjhez ne mehessenek, hajadonok sem, a kik magyarul nem tudnak. Széchenyi avval kezdi politikai pályáját, hogy megalapítja az akadémiát s ennek »planumát« a rendek dolgozzák ki, és pedig a négy első alapító közül kettő: Vay Ábrahám és gr. Károlyi György.* 1830-ban megalakul az akadémia s egy év mulva megkezdi működését, nem mint pusztán nyelvfejlesztő intézmény, a minek Kármán és Révai tervezték, hanem mint a tudományok magyar akadémiája, a minek Bessenyei szánta, hirdetvén, hogy »az ország boldogságának legfőbb eszköze a tudomány«, a nyelv pedig csak a »tudománynak kulcsa.« — A nyelv ügyét az országgyülés karolja fel, s az 1830- és 31-iki országgyülésen kivívja legalább tulnyomó szerepét a törvényhozásban. — Harminczban megjelenik a *Hitel,* fejlődésünk e programmja, s az iró, ki politikai pályáját egy irodalmi intézet megalapításával kezdette, ezentul irataival irányítja politikánkat.

Ily nemzetébresztő szerepet vitt irodalmunk félszázadon át; így voltak íróink a hazafiság és felvilágosodás bajnokai. Innen a varázs, melyet az irodalom oly kedélyekre gyakorolt, mint Eötvös. Ime egyszersmind előzményei a nagy átalakulásnak, melynek ő is egyik munkásaul volt hivatva politikai és irodalmi téren egyaránt.

* Mill. tört. VIII. 170. l.

Nem sokára ő lett a politikai eszmék hirdetője a szépirodalomban. Széchenyi tudta, mily messzeterjedő hatása van az irodalomnak, érezte a toll hatalmát s első sorban könyvének köszönhette, hogy az 1832-iki országgyülésen szembetünően érzett hatása. A követi tábla többsége eszméi mellett állott. Eötvös a hallgatók közt jelen volt ez országgyülésen, mely a főrendek conservativ többsége ellenére is kivitte a rendi kiváltságoknak legalább némi megszorítását. Hallotta Nagy Pál, Kölcsey, Deák, Bezerédj István szónoklatait a jobbágyság érdekében; ott volt, midőn törvénybe igtatták, hogy a jobbágy földesura beleegyezésével pénzen megválthatja robotját. Hallotta a határozat kimondását, hogy az országgyülés költségeit a jobbágyság helyett a főpapok és nemesség viselje. Együtt ujongott a jurátusokkal, midőn a lánczhid-törvénynyel meg volt téve az első lépés a közadózás elvéhez.

E diétán az országgyülési ifjuság nagyobb szerepet játszott, mint bármikor azelőtt. Az utczán és az ülésteremben egyaránt kifejezést adott tetszésének vagy kárhoztatásának. Megéljenezte a liberális követeket, lehurrogta, a kiket gyülölt. Fáklyás-zenével ünnepelte Széchenyi hazatértét Angliából; hódoló levéllel tisztelte meg Wesselényit; felhivást intézett az erdélyi ifjusághoz, hogy küzdjenek együtt nemzeti kifejlődésünk eszméiért. — Az ő jelenlétök teszi nyilvánossá az üléseket. Ők küldöznek haza híreket az országgyülésről, s ők másolják az *Országgyülési Tudósítások*-at, az első magyar politikai hirlapot. Kossuth indította ezt, ki az országgyülésen mint távollevők követe jelent meg. Megbizói egyenest úgy ajánlották, mint »ritka jeles publicistát«, ki »dietai ujságot is eszközölhetne.« A lap csak tartalom szerint közölte a beszédeket, az ellenzéki szónokokét rendesen kidiszítve. A kormány min-

dent elkövetett akadályozására, de hiába. Midőn a lap kőnyomdáját lefoglalták, az ifjuság kézirással másolta le minden megye számára, s magán-levélként küldözte szét a megyékbe. — 1834-ben Lovassy László Szemere Bertalannal és Vukovich Sebővel »Társalkodási egylet«-et alapított s alapszabályait fölkérésükre Deák Ferencz szerkesztette.

Eötvös mind e mozgalmaknak tanúja s bizonyosan részese is volt. Pozsonyban volt ekkor Szalay is, törvénygyakorlaton Kölcsey mellett. Az ő révén Eötvös gyakran találkozott Kölcseyvel, a ki nagyon megkedvelte a »szeretetreméltó, lángvérü gyermeket«. *Országgyülési Napló*-jában mindig szeretettel emlegeti »kedves Pepijét«. Rokon léleknek érezte, s az is volt. Mindenik költői kedély, kik nem csupán eszökkel gondolkoznak, hanem szivökkel is. Lelkükön egyformán megérzik a méla bú, mit örömtelen gyermekévek hagynak magok után. Költeményeiken mély érzelmesség ömlik el, s meglátszik rajta a német irodalom hatása, melynek »rein menschliches Ideal«-ja meghatotta lelköket.

Költészetük becse egyaránt inkább a mély érzésben van, mint a szerencsés alkotásban. Érzelmes szónoki prózájok búskomoly hullámzása, ünnepélyes lendülete is rokon. Eötvös ép oly lélekkel szólal fel az elnyomott zsidók, mint Kölcsey az üldözött lengyelek ügyében. Senkihez sem volt Eötvös lelke oly közel rokon, mint Kölcseyéhez, kinek szónoki székét örökölte az akadémiában, honnan először is magának Kölcseynek emlékét ujitotta meg.

1833 végéig maradt Eötvös Pozsonyban. Akkor letette az ügyvédi vizsgálatot s atyja kivánságára egy évig Fehérmegyében hivatalt viselt mint aljegyző. Itt ismerte meg a megye szervezetét. 1835-ben a magyar királyi udvari kanczelláriához került, hol Reviczky egy év mulva

fogalmazóvá nevezte ki. Eötvös már előbb megegyezett atyjával, hogy ha ez állást elnyeri, hátat fordíthat a hivatalnoki pályának, mely egész lelkével ellentétben állt. Beutazza Nyugat-Európát, Schweizot, Német-, Franczia- és Angolországot. 1837-ben megférfiasodva, kifejlődötten tér haza, s Eperjesen telepszik meg, mint a kerületi tábla ülnöke.

Eperjes művelt város volt. Collégiuma a lutheránus iskolák közt mindig főtűzhelye a magyar szellemnek, bár a magyar fiukat német szóra volt szokás ide küldeni. Ez iskolából került ki Kossuth és Kazinczy Gábor, itt tanította a philosophiát az öreg Greguss, s művelt lelkének hatása megérzett a város jobb körein. Ez időtájt Eperjesen egész kis irodalmi kör keletkezett. A megalapítás érdeme Kapy Istvánt, a vármegye főjegyzőjét illeti. Ekkor lépett a hivatalos használatban a latin nyelv helyébe a magyar, s Kapy szivesen alkalmazott a megyénél oly ifjakat, kik magyarul jobban és szabatosabban irtak a régi deákos hivatalnokoknál. Igy fogadta föl irnoknak a két Vachottot, Sándort és Imrét, meg Sárossy Gyulát, a kik épen akkor végezték el a jogot az eperjesi akadémián.

Mint megyei hivatalnokok, mind a hárman a vármegye házánál laktak. Ott szokta őket meglátogatni a fiatal Kerényi Frigyes. Eötvös is gyakran megfordult nálok, s apjánál, a főispánnál, pártolta előmenetelöket. Itt élt akkor Pulszky, mint megyei aljegyző, s itt volt gyakornok a kerületi táblánál Trefort Ágoston. Eötvös és Trefort között szoros barátság támadt, egy életen át tartó. A magyarság politikai és gazdasági önállósága érdekében mindketten értelmi kifejlődését tartották főfontosságúnak. Ez volt a fő eszme, a mely őket összekapcsolta. De mig Eötvösnek philosophiai meg történelmi tanulmányokra volt hajlama és irodalmi tervekkel

foglalkozott, Trefortot inkább képző-művészeti s kivált közgazdasági kérdések érdekelték. 1848-ban a kereskedelmi ministerium államtitkára is lett. A közművelődés azonban épen úgy szivén feküdt, mint Eötvösnek, a kinek a cultus-ministeri székben később utódja is volt.

Itt vidéken némi elszigeteltségre voltak kárhoztatva. Az országos események híre csak megkésve érkezett hozzájok. Különben is 1836-ban véget ért az ország-gyűlés s megszűntek az *Országgyűlési Tudósítások*. Politika hiján az irodalomhoz fordultak. Eötvös egy szomorújáték-ciklust tervezett, melynek hőse a történelmi Attila lett volna. Aztán útirajzait kezdte írni, miből egy töredék meg is jelent *Methodista temetés* czímen a *Társalkodó* 1838-iki évfolyamában. Később e leírást beolvasztotta a *Karthausi*-ba, mint Julia temetésének rajzát. Borsod vármegye felszólítására megírta *Vélemény*-ét *a fogházjavítás ügyében* s bele fogott a *Karthausi*-ba, melyből egyes részleteket felolvasott Pulszkynak.*

Azért nem maradtak el a világtól. Sokat jártak a környék úri házaihoz, kivált Eötvös nagyapjának közel sályi birtokára. Pulszkynál gyakran fordultak meg tudós vendégek a fővárosból, ez időtájt többek közt Henszlmann, s néhányan a külföldről is. Eötvös gyakran járt fel Pestre szüleihez, s ő vitte Eperjesre a nagyobb események hirét, így Kossuth és Lovassy elfogatásáét is. Pesten érte az 1838-iki nagy árvíz. Sáros-megyei barátai álmélkodva olvasták nevét Pest-vármegye köszönő határozatában azoké között, kiknek a főváros hálával tartozik. Annál meglepőbb volt ez, mert ideges természeténél fogva ily fajta tevékenységet nem vártak tőle. Barátai nem ismerték jól. A mint ma

* Pulszky: *Életem és korom*, 2-ik kiadás, I. k. 104. l.

ismerjük természetét, látjuk, mint égett folytonosan a tettvágytól ez az ideges, izgatott kedély, mely épen azért sarkalta magát mindig tettre, mert természettől szemlélődőnek született. Mindenbe belefog, de mindent el is végez. Jóformán még a veszedelem napjaiban ő kezdeményezi az *Árvizkönyv*-et Heckenast Gusztáv könyvkiadó javára, kinek az áradás sok kárt okozott. A fiatal írók kedvelték, mert ő szokta kiadni munkáikat. Eszökbe jutott, hogy néhány évvel azelőtt százegy franczia író úgy mentette meg kiadóját szintén elemi csapás révén fenyegető bukásától, hogy javára emlékkönyvbe gyűjtötték dolgozataikat.* A pesti írók is összeálltak, *Árvízkönyv*-et indítottak s ingyen adták bele czikkeiket. Szerkesztőnek Eötvöst kérték fel,** mint

* Az *Árvizkönyv* franczia mintája a harminczas évek elején jelent meg. Most semmi úton-módon sem tudtam felhajszolni, párisi kiadók útján sem. Az *Árvizkönyvet* illetőleg l. a *Karthausi* jegyzetét.

** A munkatársakhoz intézett nyomtatott felkérésének egy példánya — sajátkezű aláírásával — megvan a M. Tud. Akadémia kézírattárában, Toldy Ferencz iratai között. Ime az egész:

Czimzés:

Tekintetes Schedel Ferencz orvos doctor, szemészmester, m. kir. egyetemi professor úrnak, a pesti orvosi kar s több külf. tud. egyesület tagjának, a m. tud. társaság titoknokának Pest.

Rajta Toldy keze irásával:

„Vett. máj. 2. 838.“

Tekintetes orvos doctor, m. kir. egyetemi Professzor, s m. tud. társ. Titoknok úr.

Egyike azoknak, kik a pesti vízáradás által leginkább szenvedtek, Heckenast Gusztáv könyváros és kiadó úr.

Kik a magyar literatura iránt némi részvéttel viseltetnek, ösmerik e nevet, mely néhány év óta majdnem minden ujonnan megjelent munka czímlapján olvasható, s részt is vesznek bizonyosan annak sorsán, kinek ügyünk iránti érdemei tagadhatatlanok,

a ki az árviz idején a mentésnél is kitüntette magát. E könyvben jelent meg a *Karthausi*, Eötvös első regénye.

A könyv nagy hatást tett, s szerzőjét mint az ifju irodalom legkitünőbb tagját emlegették. Eötvös maga is szerette könyvét, nem hiába lelkéből irta. A *Karthausi* egy példányával kedveskedett jegyajándékul menyasszonyának is, Rosty Ágnesnek, a kivel 1842-ben esküdtek meg.

Életének minden boldogságát e házasságban adta meg neki a sors. Míg az országgyülés Pestre nem költözött, Pozsonyban éltek, visszavonultan és szeré-

és csak örömmel vehetik azon hirt, hogy fölsegítésére tehetnek valamit.

Példaként tartva szemem előtt azt, mit angol és franczia írók több ízben is tettek a magoknak érdemeket szerzett kiadókért, s azon érzelemtől vezéreltetve, hogy ily részvételre Az igen is érdemes, ki alig fejlődő literaturánknak majdnem egyetlen kiadója volt oly időben, midőn nem veszély nélküli lehetett e merény, — azért is készséggel ajánlkozom Heckenast úrnak, egy literaturánk jelesebb írói által baráti ajándékként készítendő munka szerkesztésére; mivel kecsegtető vala reám nézve azon remény, hogy ilyetén vállalat által oly férfiakkal léphetek társaságba, kik, mint a *Tekintetes Úr*, teljes mértékben érdemesek azon díszre, melyben nevök áll a nemzet előtt — s mert biztosan reménylem, hogy azok, kik munkáikban annyi magas érzelem bizonyítványit adták, ámbár ösmeretlen által felszólítva, nem fogják megtagadni részvétöket.

Tárgya a munkának minden, mi a szépliteratura tág köréhez tartozik, legyen az prosa vagy vers.

Becses válaszát ez ügyben a forduló postával Heckenast Gusztáv czimzete alatt elvárván, a vállalat pártoltatása esetében egyúttal a reménylhető kézirat ívszámát is közelítőleg kijeleltetni kérem.

A kézirat beküldésének határideje *junius vége.*

Megkülönböztetett tisztelettel

Pesten Áprilisban 1838.

Báró Eötvös József.

nyen, mert Eötvös családja az 1840-iki pénzválság idején elvesztette vagyonát. Atyja szenvedélyes birtokszerző volt, egyre-másra vásárolta a jószágokat, nagyrészt kölcsönpénzen. 1840-ben hirtelen beütött a pénzválság, megcsappant a hitel, leszállt a jószágok ára, s a tárnokmester roppant zavarba jutott. Bankárja, Ullmann, furfangos tervvel állt elő, hogy a birtokviszonyok összezavarásával s a törvényes kibuvók felhasználásával megmentsék a családnak, a mit csak lehet. A fiatal Eötvös elpirult e tanács hallatára, mire a bankár hozzáfordult: »Az ifju báró pirul? Az ifju báró szégyenli magát? Az ifju báróból sohasem lesz gazdag ember.« Nem is lett, mert Eötvös még az nap lemondott minden várható örökségéről. A szülői házból csak könyveit s kedves vén karszékét vitte magával.* Treforthoz költözött, s nála élt szerényen egész házasságáig.

A pozsonyi évek a boldogság rózsáival hintették tele addig árnyékos kedélyét. Lónyay Menyhért, gyakori látogatója, leírja házas-életét. »Egyszerüen bútorozott szerény szállásán a dolgozó-szoba volt azon hely, hol a munkára szánt órákat iróasztalánál tölté; ifju neje mellette női munkával foglalatoskodott vagy zongorázott; midőn bekövetkezett a pihenés órája, összegyültek meghitt barátai, a komor és mégis kedélyes Szalay László, Trefort Ágoston, ki egész életén át hű társa volt Eötvösnek, ifjukori barátja gróf Serényi László, és olykor-olykor időközönkint Pozsonyban megjelent irodalmi barátjai s ismerősei Pestről.«**

Eötvös nem egyszer mondotta barátainak: »Nőm és gyermekeim körén kívül alig van életviszony, melyet meg nem

* Pulszky *Életem és korom*, I. 144. l. U. az: *Jellemrajzok* 14. l.
** A *M. T. Akadémia évkönyvei*, XIII. köt. VI.

keserítettek. Átmentem mindazon fájdalmakon, melyeket munkáimban kifejeztem.«* Családi boldogságát nem zavarta meg soha semmi. Fenkölt lelkü hitvese végig kisérte földi útján, gyermekei örömére voltak. A megfeszített munka, a hazafi aggodalom és kétségbeesés, az idegenben bujdoklás idején családjában talált életczélt és enyhületet.

A szeretet és a munka töltötte be ettől fogva teljes életét. Szakadatlanúl dolgozik egész életén át, a boldogság legelső éveiben is. Regényeket ír és eleven publicistikai munkásságba fog. Megindítja Szalayval a *Budapesti Szemlé*-t, az első magyar revuet, melynek főczélja a törvényhozást politikai és jogtudományi értekezésekkel fölvilágosítani és támogatni. Igy az új folyóirat mintegy folytatása volt Szalay 1837-ben megindított *Themis*-ének, mely a harmadik számmal megszűnt. Eötvös egy év alatt két értekezést közöl füzeteiben, a szegénységről Irlandban és a zsidók emancipatiójáról. A mellett 1842-ben és 45-ben megjelenik két nagy regénye: *A Falu jegyzője* és *Magyarország 1514-ben.*

Eötvösben voltaképen két ember van. Az egyik a szemlélődő író, a természet barátja, a ki merengve jár a sályi kertben, rózsákat ültet a Svábhegyen, a társadalom képét, a történelem tanulságait vizsgálja és regényekbe szövi.

A másik a tevékeny politikus, a nemzet reformtörekvéseinek bajnoka, ünnepelt szónok a főrendi táblán, élestollú publicista és vizsgálódó államböIcsész.

A kettő szorosan összeforr. Az író és politikus egyaránt az emberiség nagy eszméinek varázsa alatt áll s

* *Pesti Napló*, 1871. 28-ik sz. vezérczikk. Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*, 239. l.

szíve után indul. A politikus ad az író eszméinek gyakorlati vonatkozást; a költő és író-művész fenköltséget és nemességet a politikus eszméinek és egész munkásságának. Majdnem azt lehetne mondani, hogy a regényeknek a politikus révén van hatásuk, s a politikus az írónak köszöni szónoki és publicistikai sikereit. A politikus uralkodik az írón. Pályája első felében irodalmi munkássága gazdagabb és hatásosabb, a másodikban, 1848 után, a politikai tevékenység csaknem megszünteti az irodalmit.

Nézzük tehát előbb az írót.

A KÖLTŐ.

A *Karthausi*-nak rendkívüli sikere volt, a minőt nálunk *Zalán futása* óta nem ért szépirodalmi mű. Pedig e könyvben nem volt semmi az akkor divatos irók megvesztegető sajátságaiból, semmi hizelgés a nemzeti érzésnek, semmi kérkedés a multtal. Irója nem kevésbbé jó hazafi, mint kortársai, de európaibb mindenkinél. A nemzeti felbuzdulás és hazafias fájdalom korában az általános emberi eszmék diadala vonzza, s egy jobb jövendő munkásának érzi magát. A regény idegen földön játszik, alakjainak jelleme is, neve is idegen. Idegenszerű s példátlan egész egyénisége, elmélkedő hajlamával, melyen átreszket a világfájdalom tört hangja. Meleg, de a fellángolás idegen tőle. Érdeklődésünket inkább eszméivel költi fel, mint a cselekmény érdekességével, s gazdagabb nemes érzelmekben, mint meglepő fordulatok és mulattató helyzetek leírásában. Ha képzelete el-ellankad is, érzése és eszméinek tolulása nem apad ki soha. Regényes lobogás helyett csöndes borúja van, s lelkét beárnyékolja az az érzés, melynek a magyarban nevet is ő adott: a kétely. Nem sivár nála ez sem: a hit reménye és az igazságba vetett bizalom enyhítik. — Új jelenségnek tetszett irodalmunkban, s a szíveket megvette érdekes

és vonzó egyéniségének varázsa, eszméinek és érzéseinek nemessége s költői, bár idegenszerű stilje, mely méltóságos tudott lenni hidegség, hangulatos szónoki hév és czikornyák nélkül. Érzékeny lelkének finom megrezdülései új hangok voltak nálunk s mindenkit meghatottak. Különösen a nők olvasták rajongással a regényt, melynek íróját melegen ünnepelték az irodalom emberei. A *Figyelmező* koszorúba foglalta Eötvös nevét, s hasábjain Szemere Pál elragadtatással írt érdemeiről.

Neve már akkor ismert volt az irodalomban. Még külföldi útja előtt (1835 szept. 14 indúlt el) levelező tagjává választotta az Akadémia, költeményeiért, melyek az akkor legolvasottabb folyóiratokban, a *Regélő*, *Rajzolatok* és *Athenaeum* lapjain jelentek meg. Költeményei nemes és igaz érzésből fakadnak, de gondolatait nem kristályosítja ki a formaérzék ereje; szárnyaló érzelmein nyűg a vers megkötött formája, zsibbasztja egyéniségét, letörli a gondolatok hamvát s a nyelv bája és az érzés közvetlensége fennakad a rím és rhythmus korlátain. Egyes költeményein az Uhland-féle érzelmes német iskola hatása érzik s ellágyítja a vers külső alakját is [*A sajka* (1834), *Dalnok és király* (1835), *A holdvilág* (1835.). Szokatlan az oly erőteljesebb hang, mint az »Oh lennék felhő« kezdetű vers embergyűlölete; legjobb költeményeiben mély érzés meg általános emberi eszmék hullámzanak. *A megfagyott gyermek* hosszassága mellett is igazi költemény; a külföldi útja küszöbén írt *Búcsú* a legkitűnőbb magyar ódák közé tartozik; érzés és gondolat gyönyörűen olvadnak össze az *Ujszülött gyermek halálára* irott kis versben, s *Végrendeleté*-ben, mely a leglyraibb valamennyi közt.

Egészben nem sok költeményt írt; 1847 után egyetlen egyet, a *Zászlótartó*-t (1863), melyben a remetévé

lett öreg nemes haldokolva a népre bízza a régi nemesi hadak lobogóját. Politikai mély meggyőződés sugallata árad e versből, mely egy elkésett tompa hang a bízni tanító allegoriák korából.

Versei népszerűek voltak a maguk idejében, néhányuk ma is általánosan ismeretes, de irójuk úgy érezte, hogy áradó eszméit és érzelmeit megnyirbálja a vers kimért formája s vagy eszméinek hű kifejezéséről kell lemondania, vagy a költői hatásról. Éreznie kellett, hogy költői érdemei alantabb maradnak az íróiaknál. Lelkét is inkább eszmék forrongása töltötte be, mint hangulatok és érzelmek hullámverése, s fölhagyott a versírással, mire ifjan nagy kedvet és hivatottságot érzett.

Korán fölhagyott a színmű-írással is. E műfaj sem illett természetéhez, sőt szinte ellentétben állott azzal. Erősen subiectiv természet volt, az elmélkedés és gondolatok embere; aesthetikája meggyőződésből áldozta fel a művészi forma kivánalmait az eszmék kifejtésének; a jellemrajz nála puszta eszköze az irányzatos mesének, azért elnagyolt lélektana; stilje is ünnepélyes, körmondatos. Van-e műfaj, mely ily tulajdonokkal inkább ellenkeznék, mint a dráma, mely eleven cselekményt kiván, könnyed és pergő dialogust, irányzatot csak a drámai compositió megsértése nélkül juttat érvényre; hol legplastikusabbnak kivánjuk a jellemek rajzát, mert egészen közvetlenül látjuk? E térre, a rátermettség hiján, Eötvöst csak a fiatal tűz ragadhatta, mely erejét rendesen abban kisérli meg legszivesebben, a miben leggyöngébb.

A házasulók-ban volna némi vígjátéki eszme, a menynyiben egy gyám nem akarja hagyni, hogy mostoha fia és unokaöcscse megházasodjanak, egymás kedveseinek udvaroltat velük, hogy a női csapodárság láttán kiábrán-

dítsa őket, de csak azt éri el, hogy menyasszonyt cserélnek s mégis megházasodnak, mi által ő elesik gyámi jövedelmétől. A kidolgozás felületessége elfödi a komikai elemet. Nehézkes cselek, avult dialógus, érthetetlen jellemek vannak a darabban, s elnyujtott és zavaros cselekménye épen nem az élet képe (imago vitae nostrae), a minek a Ciceróból vett jelige szerint lennie kellene.

Sokkal formásabb az *Éljen az egyenlőség* (1840), szerzőjének e nemben legsikerültebb alkotása. Mulatságosság dolgában vetekszik Kisfaludy jobb vígjátékaival, eszmei tartalomban fölül is mulja. A darabban mindenki az egyenlőséget hirdeti, de mindenki csak fölfelé keresi. A gróf szégyenlené vőül az alispán fiát; az alispán nem tűri, hogy lányának az ügyvéd fia udvaroljon; a nevesebb fiscalis nem tartja collegájának szegényebb ügyvédtársát, mert az ügyvédek közt is van különbség. A vetélkedés átmegy a cselédségre is. A szobaleány apja, a kalmár, kevesli vőnek a szabólegényt; az alispán huszárja lenézi a gróf inasát, mert ő a vármegye katonája. Mindebben van valóság és komikum, de sok hasonlóság is, a minek halmozása a nevetségest is unalmassá teszi. A férfiak mind az egyenlőség fanatikusai elvben, s a rangkülönbség tisztelői a valóságban. Az osztályok ellentétét a szerelmesek békitik ki, s ez Eötvösnek első munkája, melyben az érzés oldja meg a bonyodalmat, a mi később rendes költői eljárása lesz.

Az osztály-ellentét megfigyelése és kigúnyolása, az érzés összebékítő szerepe oly sajátságok, melyek színművei írása közben fejlődnek ki s melyeket megtart regényeiben is. A regény az ő igazi tere; az megtűri a kitéréseket és reflexiókat, kevésbbé élesen tünteti ki a jellemrajz és cselekvény fogyatkozásait, többet elnéz

a belső compositió szabatossága és a nyelv személyenkénti jellemzetessége dolgában; több oldalról megvilágítja az alapeszmét, több eszmének enged utat s tágabb teret hagy magának az írónak is, ki szabadabban foglalkozhatik egyéni érzéseivel és benyomásaival.

Eötvös első regényében minde szabadsággal él. Saját benső vivódásait, külföldi tapasztalatait tárja fel a költött mese keretében. Könyvéből az ifjuság forrongása szól, egy nemes lélek hánykódása a fájdalom hullámain, melyek álmaink boldog szigetéről a valóság szomorú partjára visznek. Ezért maradt állandó olvasmány annyi éven át, mert e szenvedéseken mind átmegyünk, ha kevésbbé regényesen is. Iróját inkább érdekelte érzése, mely alkotásra bírta, mint maga a mű, de nem lehetett nem írnia. Többi könyveit akarta írni, ezzel kénytelen volt. Mint Brandes Kielland első munkájáról mondja, ez is hasonlít az első pohár pezsgőhöz, mely magától buzog ki az üvegből, mihelyst kinyitják. A későbbi poharak talán ép oly jók, de azokat már tölteni kell.

Szükségtelen volna elmondani az egyes regények tartalmát. Az ily tartalmi felmondás rendesen hasztalan fáradság; a ki olvasta a könyvet, annak fölösleges, a ki nem olvasta, ebből nem ismeri meg. Igazi költők munkái úgyis olyanok, mint a kert falán kihajló galyak: szépek magukban is, de varázsuk abban van, hogy a kert egész gazdagságát sejtetik velünk; kiérezni belőlük az egész tavaszt.

Igyekezzünk hát az egyes munkákon át az író lelkéhez férkőzni.

Az író lelkében négy érdekel: érzése, gondolkozása, képzelete és ezek viszonya. Egyensúlyukat Eötvösnél egy elv szabja meg. Mint azon írók, a kiktől buzdítást nyert, ő sem tartotta a költészetet pusztán a kép-

zelet játékának. Erkölcsi kötelességének érezte, hogy ne csak a szellem gyönyörködtetője legyen, hanem az élet munkása is. Nem pusztán szórakozást kivánt nyujtani, hanem még inkább tanulságot. Talán nem is lett volna költővé a kor hatása nélkül; megmaradt volna a néma költők egyikének, kik halálukig szótlanok maradnak, s költészetük csupán az élet fölfogásában és átélésében nyilatkozik. De érzékeny lelke látta a »kizökkent világot«, s mint Széchenyit, őt is az az érzés fogta el, hogy azt helyretolni született. Szemlélődő lelkét igyekezett a gyakorlati élethez szabni s ez erőszakos benső tragédiát panasz nélkül szenvedte végig. Egy kor jajszavát hallotta, s azt megmagyarázni fogott tollat. Minden regénye vitairat a társadalomhoz, szenvedések és jogtalanságok lajstroma. Egyik költeményében írja: »Kit nem hevít korának érzeménye, szakítsa ketté lantja hurjait.« Már 1836-ban abban kereste Victor Hugó érdemét, hogy »felette szent, felette nagy vala néki a poësis, mintsem hogy játékként czélnak tartaná; néki eszköz vala, melyet használt, hogy népét erősítse«. Épen azért tartotta a költészetet legmagasabbnak minden művészet között, mert ez emelkedik leghatásosabban eszmék kifejezőjévé s a kor rajzává. »Nemcsak művészség a poësis — írja, — mint p. o. a szobrászat, festés vagy architektura, a poësis szükség, egy jajkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik; egy hang, mely accordját még csak keresi, s dissonanssá válik, ha nem találja; a poësisnek van hazája, van százada s csak ott érteni egészen.«

Eötvöst valóban mindig a kor eszméi sugalmazzák. *A Karthausi* a harminczas évek levertségének könyve, a franczia forradalom után megalakult európai társadalom rajza, mely eszméiben csalódva, hit és remény

nélkül hánykódott a megtiport mult és határozatlan jövő között. Magyar tárgyu két nagy regénye egy-egy politikai irat népszerűbb alakban. Midőn a centralisták élén a megye-rendszer ellen küzd s tulajdon pártja kértére kénytelen fölhagyni hirlapi támadásaival, csaknem egyszerre teszi közzé a *Reform*-ot és *A falu jegyzőjé*-t, a megyei visszaélések rendszeres leírását és költői rajzát.

Történelmi regényéhez is az a párhuzamosság vezeti, mely a mult és az ő kora közt van. Meg akarta mutatni egy belháború minden iszonyát, midőn új polgárháborútól féltette nemzetét. Rokonnak tartotta a regény- és történetíró czélját. »A valónak felkeresése az, mit a regény-, mint a történet-író feladatáúl kitűz; s az előbbi, ha állításainak bebizonyítására az emberi természetre hivatkozhatik, miért pirulna a tudós előtt, ki minden tényt tíz írott oklevéllel bizonyíta be.« E fölfogás erkölcsi komolyságából fakadt, de aesthetikai elvvé csontosodott nála, s *A falu jegyzőjé*-ben költészetének vezéreszméjét tárja föl e sorokban: »A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. S ki az Istentől nyert tehetségeit a helyett, hogy velök embertársai legszentebb érdekeiért küzdene, a művészi forma mélyébe elássa, csakhogy valamikép csorbát ne szenvedjen; ki magas helikonáról, félistennek képzelve magát, kora szenvedésében csak művészi studiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll s az egész emberi nem vajudások között új életnek indul, virágokról s a langy esti szellőről énekel: azt bámúlhatjuk hideg magasságában, irígyelhetjük, — tisztelet- s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek Isten szivet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse. De ha a költőtől, ki nemes emberi czél után

áradozva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is feláldozá — tiszteletünket meg nem tagadhatjuk; ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy a munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet, ... az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szivesen megbocsátjuk s megfeledkezünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a kritikus kifogásokat tehetne, azt az embernek bámulni kell, hogy a könyvben nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk. ...«

Ezt az elvet, a mely után igazodott akkor az ifju német irodalom is, Eötvös megvalósította s minden munkája nemcsak szép könyv volt, hanem jó tett is. E meggyőződése egyéniségéből folyt, de viszont korlátozta is egyéniségét, megkötötte költői erejét. Nagy ember nem tehet nagyobbat, mint ha föltárja lelkét, s hagy benne olvasni. Lelke fényével bevilágít a másokéba, s önnön lelkünket is ő ismerteti meg velünk. Nincs a világon szebb és tanúlságosabb ennél, vizsgálata a legnagyobb, mivel ember foglalkozhatik. Ezt tették minden idők legnagyobb költői, s munkáik örök gyönyörűség. Eötvös más föladat után törekedett; nem csak gyönyörködtetni kivánt, hanem használni is. Megváltoztatta a régi csodát: kezében a rózsák kenyérré váltak. Önként határt vetett költői szabadságának, s művészi erejét és gondját képzeletbeli alakok és költött történetek festése helyett a valóságnak hiteles feltüntetésére fordította, a maga korának képét kivánta megrajzolni, félszegségeivel, bűneivel, nyomorúságával. Ez volt igazi czélja, melynek elérésére eszközül használta művészi képességeit. A művész sikerét alárendelte az ember meggyőződésének és kötelességtudásának.

De az ember így zsarnokká lehet a művészen, a czél az eszközzé sülyesztett művészeten. Pedig minél több esik áldozatul a művészi sugallatból a gyakorlati hasznosságnak, a mű annál hamarabb veszti becsét. Más szóval: annál gyorsabban avúl el az irányregény, minél sürgősebb szükséggel minél hatásosabban foglalkozik s minél több valósúl meg így belőle a gyakorlatban. Maga mondta *A falu jegyzőjé*-ről, hogy nincsen más czélja, mint a reformokat sürgetni, s óhajtja, »hogy e könyv minél előbb valószinűtlenné váljék.« Azontúl az ily regényt csak művészi kiválóságai s általános emberi vonásai tarthatják életben. Ma talán hamarébb olvasnák könyveit, ha több ügyet vet a könnyed írói előnyökre s inkább keresi az eleven elbeszélés stilusát, mintsem hogy nagy gondolatokkal küzd; talán inkább megnyugodnánk a cselekvény befejezetlenségében, mint abban, hogy messzire tolja s aprólékosan rajzolja a kibontakozást; a párbeszéd friss pergése üdébben maradhatott volna ránk a korszerű megjegyzések és komoly fejtegetések tömegénél, s akadhatnak, a kik hasonlatainak gondolatgazdagságát gondolkozás nélkül odaadnák cserébe több színért és elevenségért. Ez mind meglehet, de a komoly olvasó szemében, a ki a könyvtől nem csak ideje telését kivánja, mindez összevéve sem pótolhatná a paraszt-forradalom korának s a negyvenes évek társadalmának müvészi rajzát és mély birálatát, s Eötvös vonzó egyéniségét, a ki inkább megtürte munkáiban a fogyatkozásokat művészi tekintetben, mintsem elhalványodni hagyta volna nemes utilitarismusát, mely inkább kivánt használni, mint szórakoztatni.

Ez nem kisebbítheti Eötvös érdemét, csak más oldalról mutatja: a költő ügyes keze helyett az ember szívét világítja meg. Önszántából áldozta fel a művész becsvágyát az ember törekvéseinek, szándékosan tért le a

l'art pour l'art útjáról, hogy közelebb férkőzzék a gyakorlati élethez.

Ez elv szerint alakúl egész költői egyénisége. Komoly czélja visszatartja a képzelgések és könnyed benyomások csábításaitól. Semmi sincs benne azon írókból, kik a meglepetés kedvéért agyongyötrik képzeletöket s az olvasóét is. Eötvös soha sem veszi le szemét a valóságról, melynek festését tartja legfőbb czéljának, s melynek elferdítésétől erkölcsi érzése és írói czélzata egyaránt visszatartja. Nem igyekszik kiforgatni magából a valóságot, s bonyolulttá szőni, a mi egyszerű; apró cselfogásokkal sem ravaszkodik. Csak annyi szabadságot enged képzeletének, hogy tapasztalatainak elszórtan megfigyelt adatait összehordja egy halomba. Taksonymegyében együtt van a megye-rendszer minden bűne. Ezért mondta Deák Ferencz, hogy olyan ez a megye, mint az állatorvosi könyvek czímlapján az a ló, a melyen minden betegség meg van jelölve. Az a betegség mind megvan, de nincs olyan ló a világon, a melyiken mind együtt volna. Csakhogy a művészet ős idők óta élt az elemek ily halmozásával, s ha elvesztené e jogát, le kellene mondania arról, hogy a művészet korlátai közt tüntesse fel a korlátlan életet. Magasabb művészet, mely czélját a jellemző vonások kiemelésével és központosításával éri el, de Eötvöst kötötte a pontosság s legkevésbbé tért el a valóságtól, ha csupán szokatlan számban halmozott össze hiteles adatokat. Még körmondatainak hasonlító első felét is a megyéből válogatja.

A hol saját tapasztalata nem gyámolíthatja, mint történelmi regényében, ott szorosan forrásaihoz tartja magát. Ha történeti személyt ír le, ízenként illeszti össze a krónikák adataiból. Minden szót jegyzettel támogat s annyira ragaszkodik a történeti igazsághoz,

hogy a párbeszédekben nyilvánuló felfogás korszerűségét is igazolni tudja csillag alatt. A tárgyi igazság az első nála; a művészi iránt kevesebb figyelemmel van, s nem bánja, ha az alakok mind az író szájával beszélnek is. Mint a becsületes cicerone a kiegészített történeti emlék előtt, ő is mindig urát adja, hogy alakjaiban mi a történelemé és mennyi a kiegészítés. Erkölcsi elvűl vallja, hogy »az író ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfőkből lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhetett.« Szerinte a hír, melyet történeti személyek magoknak kivívtak, a tulajdon legszentebb neme, a dicsőség vagy gyalázat rajtok egy nemzet jutalma vagy büntetése, mit az író igyekezhetik kiigazítani, de elmosnia nem szabad. Ily kényes erkölcsi érzék mellett csak természetes, ha Eötvös beéri a krónikák adataival s óvakodik alakjainak jelleméhez önkényesen új színt keverni. Lemond az »epikai hitel« művészi elvéről, mely az iróra bízza a lélektani indokolást és a szinezést; ő a művészi szabadság rovására a történelmi hűséghez tartja magát. Megkoczkáztatja azt a veszedelmet, hogy az epikai hitelből elszáll a költészet, csak a merő hitel marad meg. Ha Arany ily száraz tanulmány után fog *Toldi*-jához, aligha irja a legkitünőbb magyar eposzt. E módszer mellett a történelmi nevek nem igen kerekednek ki emberekké s viselőik bajosan telnek meg vérrel; de viszont tisztán és erősen kivehetni rajtok a kor bélyegét, s ha az iró tulzott óvatossága és felelősség-érzete mellett kevés indulatot önt is beléjök a magáéból, viszont a kor szenvedélyét sem írtja ki belőlük. Eötvös egyénei igy talán kissé elmosódottak, homályosak lehetnek művészileg, de történeti felfogás dolgában senki sem múlja őt felül, Kemény sem. Kivált a csoportok meglepően elevenek nála, s

gazdag és színes a tömegek rajza, mert itt nem köti a személyi hűség, s szabadjára hagyhatja képzeletét, a nélkül, hogy a valósághoz hűtlen lenne. Eötvös rengeteg tanulmány után látott munkához, mikor már magában érezte a kor mozgató eszméinek lüktetését, azért tudta oly mesterien kifejezni a korszakok vágyait és szenvedélyeit.

Képzelete magára hagyatva félénk. Inkább a tudósé, mint művészi. Általánosító inkább, mint egyénitő. A képek körvonalai szétfolynak előtte; sehol sem duzzadnak ki erősen a jellemző vonások. Mindennek tartalma köti le, nem a színe. Az érzések és gondolatok örökös hullámzása elmos mindent, mint a dagály a fövénybe rajzolt vonalat.

Ha szeme elől hiányzik is a képzelet varázsfátyla, melyen át minden megelevenűl, szívéből mindenre csodálatos fény és éltető melegség árad. Képzeletét nagyrészt érzése pótolja, az szépít és elevenít meg mindent; lelki életében az érzés az uralkodó.

Rendkívül fogékony és érzékeny lélek. Mikes emlegeti a török néphitet, hogy mindenki számára le van téve a földön itt is, ott is egy-egy csomó kenyér, s az ember addig él egy helyen, míg kenyere elfogy. A lelki erőből is bizonyos mennyiség van mindőnkben, s a mint az fogy, helyét az érzékenység foglalja el. Eötvösnek ifjú korában nagyon sok lelki erőre volt szüksége, lelke kifáradt és érzékenynyé vált vergődésében. Minden bántja. »Fáj az árnyék, a derű is«, különösen a derű. Csak felhős ég alatt érzi jól magát. Majdnem minden alakján ott van csüggeteg lelkének árnya. A hangulatok nem igen szűrődnek össze nála. Macbeth komor várán is van fecske fészek, Tengelyi alföldi házán nincsen. Lelke mélyén, mint a csigában, örökösen hallatszik valami bánatos sohaj.

Az ilyen mimosa-léleknek nincsen nyugta soha. Mindig ébren van, beleavatkozik mindenbe. Érzése válogatja ki írói tárgyait is. Fiatal szívzajlása idején érzése iratja vele a »bánat könyvét«, a *Karthausi*-t. Mikor megismeri a megye rendszerét, szíve megesik az elnyomottakon, részvéttel fordul feléjök, gúnynyal elnyomóik ellen, s megírja *A falu jegyzőjé*-t. Mikor úgy látja, hogy hazája örvény felé sodródik, kétségbeesése eleveníti meg előtte Dózsa György táborát s megjelenik a *Magyarország 1514-ben*. Mikor gyermekeit ringatja térdén, nevelésökről gondoskodik, megírja a *Nővérek*-et, s benne a nevelésről támadt gondolatait rakja le. Igy fakad minden munkája érzéséből, hangulatából.

Tulajdonképen lyrikus prózában; nincs írónk, ki több nemes érzést vetett volna soraiba, mint ő. Azért sohasem sülyed olcsó sóhajtozásba s nem áradoz köznapi módon, inkább alakjainak s a sorssal vivott küzdelmeiknek rajzát önti el meleg sugárral.

Minden érzése gondolattá fejlik, s szíve minden verésének megfelel egy reflexió.

Kemény azt tartotta, hogy »keblünk minden hangulata eszméinkből származik«; Eötvösnek szívében születtek gondolatai is. Mintha agya is érezne és szivével is gondolkodnék.

Érzelmek és gondolatok egy mederben hömpölyögnek nála s árjuk nem egyszer gátat szakít és mindent elönt. Alig kezd leírni valamit, alig hogy a képzelet megsuhintja szárnyát, — tüstént megjelenik a reflexio, a leírás abba marad, legjobb esetben egy hasonlat előrészévé alakul. Kitérés kitérést ér nála, az értekezések egymás sarkát tapodják. Minden tekintet gondolatot ébreszt benne. *A falu jegyzőjé*-be mindent belesző, a mit addig külön munkákban tárgyalt. Irország nyomora nyitotta meg szemét a hazájabeli iránt; az üveges zsidó szeren-

csétlen sorsával ismét az emancipatio mellett emel szót; a börtönök részletes rajzával újra a fogház-javítást sürgeti. Minden kitérésre érzése csábítja, ugyanazon ember-szeretet, mely essayit iratta vele. A philosoph így lépten-nyomon megállítja a költőt, de a philosoph is mindig költői. Alig van lassúbb menetű könyv a *Karthausi*-nál, mely csupa elmélkedés, de az egésznek véghatása mégis költői, s ha írója hosszadalmassá válik is, unalmassá soha; a vaskosra duzzadt könyv oly tartalmas, annyi eszmét és érzelmet kelt, a mennyit hiába keresnénk formai tekintetben ügyesebb íróknál. E tulajdonok ártanak stilusa könnyedségének, de azért soha sincs az méltóság és költőiség híján. Mindig van benne valami melegség; a szabatosság, magyaros íz és művészi elevenség iránt már kevesebb az érzéke. Az érzés örökös dagálya, a reflexiók áradása széttolja a mondat határait. Az ilyen stilus ritkán mutatja a gondolatot elevenen, fakadásban, mozgásban; mindig kifejletten, megállapodottan hozza elénk. Az eszme nem toppan elő hirtelen, biztosan, fiatal szépségében; lassan ring felénk a hasonlatok hullámain. A szó ruhája nem feszűl meg a gondolaton; bő redőivel sokat eltakar belőle. Sehol semmi művészi kimértség. Az eszme nem kristályosúl szóvá, feloldódik a terjengő körmondatokban.

Mint mondatainak rajzát, az alakok képét is áradó érzelme mossa el. Az érzés meleg színeivel vannak aláfestve, de nincsenek biztos conturjaik. »Mert nincsenek határozott körvonalaik, egyike a másikba gyürűzik — mondja Péterfy. — Gusztáv átnyúlik Armandba, Armand Arthurba, Arthur ujra Gusztávba.« Hozzátehetjük: Vándory Tengelyibe, Tengelyiné Vilmába, ez megint Etelkába és Fruzinába. A másik tábor alakjai épen így egymásba folynak: Nyúzó, Macskaházy és

Kenyházy egy fán termettek. A jó és rossz tulajdonságok nem fonódnak össze ez alakokban, hanem vagy a gonoszság túlnyomó bennök, vagy a jóság. Ezért van, hogy első tekintetre úgy látszik, mintha valamennyien két táborra szakadnának: a gonoszak- és jókéra. A gonoszak a kiváltságok őrei, tőlük szenvednek a jók. Ez megint írói elvéből következik. Regényei nem egyének tragédiáit mondják el, hanem osztályok küzdelmét elevenítik meg. Alakjaik a társadalmi nyűgök viselői, vállaikon egy néposztály minden gondja halmozódik össze, vagy egy rend minden kiváltságában dúskálnak.

Eötvös nem is igyekszik másokkal versenyezni az egyén benső vergődésének élénk és finom rajzában, de ritkítja párját annak feltüntetésében, a mi czéljához tartozik: mint áll küzdelemben az ember az intézményekkel s mint alakítják ezek jellemét. Nála az egyén az eszme kedvéért van; nem szobor, csak oszlop, mely a gondolat tetőzetét tartja. Ez sokat kimagyaráz Eötvös regényalakjainak természetéből, s a mi rajtok szembeötlik, nem hagyja rögtön művészi tehetetlenségnek róni föl. Megérteti velünk, hogy ha alakjai nincsenek is élénken jellemezve, a kort kitűnően és igazán jellemzik; s nem hagyja elfeledni, hogy bár az egyén rajzát legtöbbször elnagyolja, alkotott néhány kitűnő typust. Más élénkebb érdeklődést kelthet alakjai iránt, rokonszenvünket senki sem tudja hamarább hősei részére vonni. A mint vékony meséjét az eszmegazdagság duzzasztja meg, elnagyolt alakjait a bennök buzgó nemes érzés emeli, s a mint a regény szűkes cselekményét a kor rajza és bírálata pótolják: az egyének belső küzdelmének helyébe az intézményekkel vívott kegyetlen harczuk lép. Ez menti ki, hogy inkább passive viselkednek; keveset cselekesznek, inkább csak éri őket valami. Szenvedésre születtek, de nem boldogtalanságra. Ha a

sors meghagyja Tengelyit kis házában, boldog lesz, Viola is egy emberséges földesúr falujában. Mert lelkük szerint nem boldogtalanságra születtek, mint Kemény alakjai, s nem is maguk hívják ki a sorsot, mint azok, hanem a társadalom, a fennálló rend teszi őket szerencsétlenekké.

Ez elv mellett kevéssé várhatjuk, hogy érezzük az élet complexitását, kristályosodó erejének zsendülését: ez a cselekmény nem kivánja meg a jellemek fejlődését, felőle veszteg is maradhatnak. Inkább érzékenységet kiván, hogy látszassék a kiserkenő vér a sors korbácsa nyomán. Nem kutatja titkos, benső életöket; nem bánja, hogy csak előttünk élnek, s mikor nem látjuk őket, mintha nem is volnának. Csak külső küzdelmök fontos, kifelé élnek, nem magoknak. Nem meghittjök az író s nem igen tud róluk többet, mint az olvasó. Az ő szempontjából nincs rá szüksége, hogy megfigyelje a ziláltságot testi és lelki tulajdonságaik közt, megrajzolja imbolygó járásukat a keskeny pallón bűn és erény között. Többnyire csak kész emberek kellenek neki, vagy jók, vagy gonoszak. Kemény minden alakját belülről kifelé alakítja: minél közelebb férkőzünk lelke lelkéhez, annál finomabb egyéni vonásokra bukkanunk. Eötvösnél mindarról, a mi első tekintetre egyéninek látszott, kiderül, hogy vendéghaj és álszakáll, s az alak tulajdonképen az író hasonmása vagy egyenes ellentettje. Viola tisztára ártatlan, Tengelyi csupa léleknemesség; Macskaháziban nincs semmi jó, Nyúzóban sincs, hacsak az nem, hogy ittassága révén szabadul meg Viola. Azért rendszerint ezek sem szenvednek egészen ártatlanul. Az emberi természetben mindig van ezer apró gyarlóság, a mi fölmenti a végzetet a kegyetlenség vádja alól. Eötvös alakjait bensőleg képzelgésök teszi szerencsétlenekké. Túlfinomak az életre, mint Gusztáv

és Ormosyné. Egész tragikumukat megmagyarázzák a *Nővérek* sorai: »Száz ember közül, ki az által válik szerencsétlenné, mert magát az életben csalatva látja, kilenczvenkilencz csak önmagát csalta meg. Az emberek többsége nem tapasztalások, hanem ábrándjai miatt veszti el örömét az élethez.«

Irói elvéből következik az is, hogy alakjai nemcsak egymástól nem ütnek el élesen, hanem a háttérről sem válnak le erősen. Nem ő értök van a cselekmény, inkább ők olvadnak belé. Eötvös mindegyikökben lát valamit, a mit általánosító hajlama mindőnkre illeszt, azért mindőjöket egyenlőn fontosnak is nézi. Mind az előtérbe kerülnek, a mivel aztán nem egyszer ártanak az egész művészi plasticitásának. Mindnyájokat egyenlő méretekben rajzolja; ép annyi figyelemmel van a mellékalakok, mint a főbbek iránt. Arthur egy ideig majdnem oly fontos neki, mint Armand, Kislakyékat csaknem úgy ismerjük, mint az alispán háza-népét. A regény cselekvényét is háromfelé tépik az egyenlő gonddal rajzolt alakok: Tengelyi, Viola, az alispánné. Alakjai mindnyájan az író érzésén osztoznak s ezek registere nem bő. Érzelmök inkább szélesen hullámzó, mint erős sodrú. Néha szinte érzelgésbe tévednek. Tengelyi Vilmáról nem látjuk, hogy nagyon szeretné atyját, inkább csak kedveskedik neki. Kedvesét sem szenvedélylyel szereti, inkább csak aggódik érte. Ormosy egyformán tud szeretni két nőt; lelke megoszlik kettejök között. Dózsa Gergely ragaszkodása bátyjához inkább a gyönge ember odatapadása az erélyhez, mint szeretet.

A viharosabb érzések idegenek ő előttük. A szenvedély lázongását nem ismerik. Eötvösben az író ép úgy elfordul az indulatok háborgásától, mint az államférfi a forradalomtól. Egyetlen eleven alakja Dózsa, kiben

nyers erő és szenvedély lobog. Egyéb alakjaiban a gyűlölet tüzét kioltja a szó áradata. Nagybotú Lőrincznek alig jut ideje tettre, inkább csak prédikálja az ádáz haragot. Szaleresi Kláriban is van valami démoni vonás, de tehetetlenségbe fúlad. Eötvös finom szálakból szőtt lelke nem bírta beleélni magát a szenvedély egyoldaluságába, mely mégis ide-oda csapong s nem ritkán épen ellenkező irányba fordul. Higgadt gondolkozása nem ért nyomába azon különös logikának, mely az indulat tüzénél lobban lángra s látszólag minden logikának ellentéte.

Nem jutott el a kedély másik határához sem: a naivság nyílt békéjéhez. Sokszor és szívesen fordult a néphez, de egyszerű eszejárását mindig megzavarta reflectáló kedvével, természetes érzését a magáéval complikálta. Mennyi a bölcselkedő reflexió abban a csonkán maradt kedves, naiv történetben, mely egy gazdaszszony leveleiben van elbeszélve! Azt lehetne mondani, hogy jobban szereti, mint ismeri a népet s naiv alakjait.

Legelevenebb alakjai, a kiket sarcastikus kedvében teremtett. A sarcasmusban összehat esze és szive, egyik sem korlátozza a másikat. *A falu jegyzője* csupa sarcasmus. »Du sublime au ridicule il n' y a qu' un pas.« Eötvösnek, a ki egy új kor fenséges eszméiért lelkesült, csak le kellett mennie a régi rendi vármegyébe, hogy a kettő közül elenyészszék az az »egy lépés«. A fenséges és nevetséges közti harczot az érzelem dönti el. Ha az észszel szemben kegyelmet ad a nevetségesnek, fegyverszünet jön létre, ez a humor. Ha az érzelem kárhoztatja, de az ész csak neveti: ez a satira. Ha mind a kettő megveti: sarcasmus. A humornál az érzés pajzsot nyujt a csüggedőnek, a sarcasmusban ő lövi el az ész nyilát.

Eötvösnél humort nem találni, de annál több satirát és sarcasmust. Esze és szive annyira egy úton járnak, hogy egyik sem foghatja pártúl, a mit a másik elitélt. Komikum is inkább csak a helyzetekben van, az alakokat kevés kivétellel sarcasmussal önti el. Egyetlen alakján van finom, méla komikum, melynél a mosoly könnyet olvaszt a szembe: ez a vénülő Bebek Katalin, a ki még mindig szépnek tartja magát s elmult szebb napjait emlegeti. Dicsekvéseit mosolygós mélabúval hallgatjuk. Máskor állandó fegyvere a satira és sarcasmus. A *Reform*-ban is ezzel a kettővel küzd a megye ellen, *A falu jegyzőjé*-ben még inkább. Gyilkos pontossággal hord össze mindent, a mi satirára és sarcasmusra alkalmas: az önkénykedő és tudatlan hivatalnokok ügyefogyott gonoszságát, ragaszkodását állásukhoz; a nemesi »voks« hajhászását, a korteskedés és tisztujítás minden szennyét; a megyegyűlések szónokló semmittevését, a szájaskodó, tétlen megyei reformereket, hülye angoloskodókat, értetlen pénzügyi javitókat; a mellett a főispán ünnepélyes fogadtatását, a statáriális biróság lelketlen tudatlanságát; az együgyü szónokot, a megvesztegethető birót, hivatalos dolgokba elegyedő asszonyokat. Stilusa kiélesül, szava metsző lesz, mikor ezekről beszél. S az alakok rajzában szokatlan biztosságra, csodálatos elevenségre tesz szert. Egyetlen alakját sem látjuk úgy magunk előtt, mint Nyúzót és Kenyházyt. Nézzétek, mint borozgat esküdtjével a szolgabiró, félig fedett házában, kénytelenségből elzüllött szegény-legények üldözője, megátalkodott zsiványok czinkosa, az alispánné bérszolgája, ártatlanok megnyomorítója. Két évvel később hasonló megbotránkozás szítja Arany sarcasmusát, mikor ő rajzolja a megyét *Az elveszett alkotmány*-ban.

Az ily alakok, ha csak elnagyoltan, typusoknak

vannak is rajzolva, elevenen hatnak, mert az életben is typusoknak ismerjük őket. Nem kell őket apróra venni, nincs szükség rejtettebb egyéni vonásokra, hogy rájuk ismerjünk és beléjök lássunk. Lelkük redőibe alig is kivánunk bepillantani; tetteik eleget mondanak róluk. Vaskos alakjukon csak úgy dagad az élet a vázlaton is, s reflexiók nélkül is megértjük, mit akar velük mondani az író. Magukra állnak előttünk, a gúny és megvetés tárgyaiul, szárazon, a reflexió és érzés minden fénye nélkül.

Ha búcsuzóra végig pillantva alakjain, azt kérdezzük, hogy az emberi léleknek milyen megrezdüléseit vette észre először ő s mely alakjaiban jegyezte föl azokat: akkor azt kell felelnünk, hogy ily megfigyelései s ilyen alakjai nincsenek s hogy a legmélyebb és legvonzóbb lélek, a kit könyvein át megismerünk, az író maga. De ha azt kérdezzük: korának mely érzéseit és eszméit fejezte ki alakjaiban és műveiben, akkor a felelet az, hogy valamennyit. Nincsen író, ki korának eszméit jobban átérezné s a gondolatok gazdagságában vetekedhetnék vele. E tekintetben páratlanúl áll irodalmunkban. Akármiről beszéljen, emberi lélekről vagy tavaszról, tájékról vagy történelmi eseményről, minden benyomás reflexiót költ benne s minden reflexiója a kor uralkodó eszméi felé hajlik. Legtöbbször a természet képeiből fejlenek, de nem folynak össze azokkal; a körmondat kettőspontja egészen különválasztja a gondolatot a természeti képtől, mely csak hasonlatúl szolgál.

Keménynél a reflexiók alkalomszerűek, valósággal érzik rajtuk a meglepetés, melyet neki magának is okoznak: a tárgyból fejlenek és hozzá is vannak nőve. Eötvös reflexiói nem támadnak ily hirtelen s nem törnek ki a maguk erejéből, de állandó és külön értékük van. Az alkalom nem teremti, csak fölébreszti őket. Máskor

támadtak, most csak megemlékezik róluk és tollára veszi. Mindig hordott magával kis jegyzőkönyveket s pihenés és séta közben támadt gondolatait rendesen följegyezte. Ezeket használta fel munkáiban s ezekből állította össze a *Gondolatok* kötetét. Goethe is fel szokta írni gondolatait papírszeletekre s innen szórta el aztán munkáiba. Mert a művészetben a legnagyobb gazdagság sincs akkora, a mekkorának látszik. A legnagyobb közvetlenség lassú munka és fontolgatás gyümölcse. Heine nehezen írt, lassan csiszolgatta ki gyönyörű dalait s Arany János beszélte, hogy Petőfi is két-három soronként jegyezgette fel költeményeit séta közben s az egésznek formába öntése nem volt sem gyors, sem könnyű munka. Eötvös különben könnyen dolgozott, kézirataiban alig van törlés vagy igazítás, nem is sok ügyet vetett a stilusra, de gondolatainak gazdagsága nála sem oly önkénytelen, mint első pillanatra hinnők. Gondolatai sohasem fél-gondolatok. Obiectiv és állandó igazságok, rendesen egy-egy hasonlattal megvilágítva, vagy egy képből leszűrve. Kemény alkalomszerűbb, úgy tetszik, mintha gondolatai írás közben támadnának; subiectivebb is; a mellett mindig hagy valamit elmondatlanúl; érzésnek és gondolatnak nála mindig érzik valami fölöslege.

Egyes írókról úgy érezzük, hogy egész vagyonukat ideadták nekünk s könyveikben egész lelkük ránk maradt. Másoknál az az érzésünk, hogy lelkük fényességének csak egyes sugarait foghatjuk fel; munkáikban életfelfogásukból csak töredékeket találunk. Scott Walter, Musset pályája körülbelül befejezett. Hajlandók vagyunk azt hinni, hogy ők egészen ideadták magukat nekünk. Ellenben Shakespere és Goethe az eszmék- és érzéseknek mily elképzelhetetlen kincstárát, az alkotó erőnek mily megbecsülhetetlen gazdagságát vitték magukkal!

Rafael mintha egész lelkét kifestette volna magából. Michel Angelo csodálatos alkotásai lelkének csak töredékei; mintha szellemét sohasem mutathatta volna meg egészen. A Stanzák gyönyörűen föltárják magokat, az *Utolsó itélet*-ben mindig marad valami megértetlenül, épp úgy, mint *Hamlet*-ben és *Faust*-ban. Rafaelt egy magasabb lélek nézheti közvetlen közelből, szinte a Rafael szemével; Mussetvel együtt lehet, a ki olvassa, vele beszélgethet, — de Michel Angelo és Shakespere sohasem jelenik meg nekünk, csak üzenetet küldenek. A legnagyobb ember képességének is megvannak a maga korlátai, de némelyekét világosan látni, másoké túl van szemünk határán.

Eötvösnél tisztán láthatni e határokat, de azok mégis óriási tért kerítenek be, eszmék dolgában a legnagyobbat irodalmunkban. Elmondta véleményét vallásról és természetről, politikáról és emberről, társadalomról és költészetről, az emberiség hivatásáról és saját koráról, csak önmagáról mondott keveset. Nem volt meg benne a nagy egyéniségnek az a csodálatos ereje, mely közönyös dolgokról szólva is mindig magáról nyilatkozik. Alakjai az ő eszméit mondják el, legtöbbször az ő ajkával is, de reflexióinak szétszórt törmelékéből csak hézagosan alakúl ki világfelfogásának képe. A munkáiból kivehető közös alapeszme, mint regényei cselekvényének tárgyalásakor említettük, leginkább társadalmi. Ebből a szempontból nézi a multat és a jelent egyaránt, finoman bonczolgatva a társadalmi rend és az erkölcs kölcsönhatásait. Ezzel mélyíti el szempontját, a mi eleinte sekélyebbnek s gyakorlatinak tetszik, pedig erősen erkölcsi, lélektani és így költői is. Az osztályok különbségeit rajzolja, a fenhéjázó urakat és az elnyomott népet, a melyből még hiányzik az összebékítő szeretet. Az egyénnek a fennálló renddel

folytatott küzdelme nála osztályok harczává szélesül: a *Karthausi*-ban az öreg gróffal Dufey áll szemben, a komornyik fia, kettejök közt az aristokratia és demokratia mindennapi küzdelme foly. A főur Gusztáv s Armand, a nép gyermeke, barátságuk mellett is épen így állnak szemben egymással. Juliának, az aristokrata méltóság képviselőjének Betty az ellentéte, az egyszerű, derék polgárleány. Azt a komornyik fia csábítja el s taszítja gyalázatba, ezt egy főuri család utolsó sarja. A két világ harcza a szeretetben békül ki. Armand családi boldogsága, Betty megnyugvása, Gusztáv keresztyéni szeretete békíti ki életök küzdelmét. *A falu jegyzőjé*-ben is két osztály áll szemben: a nemesség és a nép. Az egyiké minden jog teher nélkül, a másiké minden teher jog nélkül. Két nagy chorus az egész regény; egyik az elnyomóké, a másik az elnyomottaké. Tengelyi nemeslevelének elvesztével elveszti minden jogát, s szakadatlan üldözésnek van kitéve. Itt nem oly teljes a kibékülés, mint a *Karthausi*-ban, csak a szerelem egyezteti ki az ellentétet a két fiatal párban. De Viola és családja elpusztúlt, s velök a szenvedés gyermeke maradt mindenki, a kinek nincs nemeslevele, vagy rokonsága az alispán családjával. *Magyarország 1514-ben* megint az osztályok harczát mutatja, mely akkor iszonyú belháborúvá gyuladt. Az író mindig az elnyomottak pártján van, s egy alakja sincs több szeretettel rajzolva, mint Betty és Violáék.

Ez alapeszme kifejlődésében némi fokozatot vehetni észre. *A Karthausi*-ban az ifjú szív byroni világfájdalma mind a két világot egyaránt gonosznak látja, bár végül mégis az egyszerübbhöz hajlik; *A falu jegyzőjé*-ben a nép nemesebbnek tűnik fel elnyomóinál; a pórlázadás regényében is Dózsa pártján, a nép táborában van az igazság; a *Nővérek*-ben övé a boldogság is: egyszerűen,

hozzájok hasonlóan éljünk, ha boldogok akarunk lenni! Ez az eszme, a demokratia eszméje hatja át Eötvös műveit, ez tűnik ki minden regényének cselekményéből, ez fűzi egybe munkásságát. Érzéséből fakadt, szívéből nőtt ez is, s úgy vált meggyőződésévé. De sarjadhat-e máshonnan erős meggyőződés?

Eötvös eszméinek épen abban van legnagyobb erejök, hogy egy úton járnak érzésével s érzésünkkel. Több és nemesebb érzést, több és magasabb eszmét senki sem hozott irodalmunkba nála. A gondolkodónak és hazafinak érdemét nem homályosíthatta el senki és semmi, akkor sem, mikor az írót túlszárnyalták költőtársai. Kitünő költőink támadtak, a kik új hajtásokat fakasztottak a magyar nyelven, s addig példátlan művészi magaslatra emelve költészetünket, vetekedtek a világirodalom legnagyobb költőivel. Eötvös nem tartozott ez új nemzedékhez, sőt az irodalomtól általában egyre jobban elvonta a politika. De azért méltánylattal és lelkesedéssel kisérte pályájukat. Petőfinek egyik első méltánylója volt, Aranynak nagy tisztelője, jó barátja. Maga mondta, hogy *Toldi*-ért mindent odaadna, a mit valaha írt és irni fog.

De az ő szépirodalmi pályája már lezárúl. Három nagy regénye jelzi itt a magaslatot. A *Nővérek*-ben megvannak összes érdemei, de árnyoldalai is, s nem jelent fejlődést. A XIX. század báróiról írt regénye, melyet főművének szánt, töredékben s így kéziratban maradt. Elbeszélései, bár sok bennök a finom lélektani megfigyelés, mint *A nevelő*-ben, s a nemes gondolat, mint a *Gazdasszony levelei*-ben, nem mutatják írói tehetségét új oldalról. Igy is megvan az egész pályán a nagyság vonása.

Szépírói toll a magyar nemzetnek nem tett nagyobb szolgálatot, mint akkor az övé. Nyugati eszméket oltott

költészete fájába, hogy a magyar földnek teremjenek gyümölcsöket. Képzelete a *Karthausi* után sohasem hagyta el sem a valóság, sem a haza határát. Nem hiába mondja, hogy ha Danton őt kérdené: magunkkal vihetjük-e hazánkat czipőnk talpán, — azt felelné, hogy igen, „elviszszük hazánkat magunkkal mindenüvé, még az álmok országába, még a szabad költészet körébe is.« S ő valóban magával vitte. Hazafisága tüntetés nélkül fölülmúlta a hazafiaskodó írók szájaskodását, s nyugat-európai eszméket hirdetve s intézményeinket gáncsolva, magyarabb volt a nemzeti hiúság dicsőitőinél.

Fáy és Kisfaludy csak a nemesi kuriák rajzával hatottak. Kúthy rémromantikája, Vajda Péter pantheismusa, meséiket külföldön játszató íróink komoly hatásban épen úgy elmaradnak mögötte, mint tehetségre nézve. El Jósika is, ki rövid idő alatt lett a közönség kedvenczévé. Jósika előtt rejtve maradtak a szív titkos mélységei; mint főúr és katona zajos, külső eseményekkel tele életet élt, sohasem mélyedt magába. Többet köszön emlékezetének, mint képzeletének. A történelmet inkább csak külsőségeiben fogja fel; jobban érdekli alakjainak ruhája, mint jelleme. A jellemrajzban mindig a felszínen marad. Cselekvényének, mint alakjainak, csak külső érdeke van; rendesen valamely erkölcsi eszmét szolgál, mely azonban ritkán fejlik a jellemből, inkább tanulságul hat a mese végén, mint a ὁ μῦθος δῆλοι.

Eötvös több eszmét olvas ki a világból és történelemből; mélyebb szív és költőibb kedély, s egyénisége is vonzóbb és eredetibb. Jósika szórakoztató regényei olvasó közönséget teremtettek, Eötvös pedig eszméket hintett el, nemesítette az érzést s emelte a nemzet értelmi és erkölcsi színvonalát. Megismertette a nyugati világ eszméit nemzetével, s reformtörekvéseink bajnoka volt egy írói tollal kezében.

Ez emeli őt kortársai fölé, ez különbözteti meg Keménytől is.

Eszmegazdagságra legalább annyira fölülmúlja Keményt, mint ez őt művészi erő tekintetében. Van abban valami igazságtalanság, ha Eötvöst összemérjük Keménynyel. Hiszen ő nem abból a »felséges kényszerűségből« lett író, mint barátja, s munkái sem »a chaotikus lélek kénytelen tisztúlásai.« Szépirodalmi műveiben Kemény kizárólag művész, lélekbúvár; Eötvös első sorban politikus. Keményt költői igazságok vezetik, önmagáért támasztja fel a múltat, egyedül művészi czélzattal; a költő Eötvös politikai eszmék heroldja. Az egyik oly magasra tartotta a művészetet, hogy szentségtörésnek hitte volna, harmoniájába más hangot vegyítni s íróasztala mellett elhallgatott benne a hazafi és a gyakorlati politikus; a másik annyira becsülte írói tollát, hogy az emberi és hazafi eszmék elterjesztésére a legmagasabb eszköznek tartotta. Az egyik kitünőbb volt, mint művész és publicista, a másik nagyobb volt, mint gondolkodó, s tevékenyebb és hasznosabb, mint ember. Egyiknek dicsőségét egyre hangosabban fogják hirdetni irodalmunk méltatói s az essay-írók, költői geniusa halhatatlan fényben száll át a századok felett; a másiknak munkái egy földi pályát jelölnek, az első nyomok azon az úton, melyen három évtizeden át a nemzet haladt kifejlődése felé s a melyet gondolkodva és szenvedve járt végig egy ember, a ki érettünk élt.

A POLITIKUS.

A politikus Eötvösben ugyanazon jellemvonásokat találni, mint az iróban. De a politikusnak csak javára válik képzeletének szigorú mértéktartása, stiljének szónoki zengése, gondolatainak bő és eleven áradása. Ragaszkodása az igazsághoz, törekvése minél nagyobb pontosságra itt inkább érdem-számba megy. Érzése itt sem hagyja el soha; az tüzeli munkára, az válogatja tárgyát, az készti szólásra sokszor, az ad tollat kezébe, mikor a börtönügyről vagy a zsidók emancipatiójáról ír. Mint Lamartinenek, neki is minden szava költői mély érzelemből fakad s szónoklatain és politikai tanulmányain épen úgy átérzik a költő, mint regényein a politikus. A kik gáncsolták regényeinek politikai irányzatát, ép annyi joggal szemére lobbanthatták a politikusnak költői sajátságait. Ellenfelei, köztük gróf Dessewffy Emil is, nem egyszer kezet vetettek irói koszorúira, eltemetni velök a politikust. Regényes rajongónak mondogatták, őt, a ki irói tollával is politikai eszméit szolgálta. Hiába hozta fel, hogy Macchiavelli költeményeket és vígjátékokat írt, Nagy Frigyes verseket, Richelieu szomorújátékokat, s az utolsó whig-ministerium, mely szinte csupa költőkből állott, nem épen rosszul kor-

mányozta Angliát és hogy a politikára nem egyetlen lehetséges előkészület a gazdálkodás és a kocsmáztatási jog haszonbérlése. Azért mindvégig a szív politikusának tartották, mert szokása volt az irott törvényekkel szemben az iratlanokra hivatkozni, s nem csupán az ész, hanem a szív meggyőzésére is törekedett. E részben csak Kölcsey fogható hozzája. Sokszor úgy tetszett, mintha politikai tevékenységét inkább érzelmek irányítanák, mint eszmék.

Ma, mikor végre együtt vannak összes politikai munkái, s hirlapi czikkei és levelei is, világosan látni, hogy a mult század nagy politikai eszméinek nem volt nála sem tevékenyebb, sem kitartóbb bajnoka. Alig jöhet szóba oly kérdés, melyet a hirlapokban megvilágitani nem igyekeznék, melyhez az országgyülésen hozzá nem szólna, melyről, ha érdemes, bővebben is ki nem fejtené nézeteit. Mult századi történetünk két nagy fordulópontján ott küzd az elsők sorában. Életének törekvései és reményei két központ körül összpontosultak, ezek: a magyar parlamenti kormány népképviselet alapján s ennek összhangba hozatala Ausztriával fennálló viszonyunkkal. Egyik sem az ő útján ment teljesedésbe, hanem egyik Kossuth, a másik Deák által, de eszméjök és kezdeményezésök jórészt az ő érdeme. Inkább elvont gondolkodó, mint gyakorlati politikus; egész életén át erősebb volt a kigondolásban, mint a véghezvitelben; de eszméinek egyaránt hatása alatt állottak oly ellentétes jellemek, minő Kossuth és Deák.

Huszonkét éves volt, mikor az 1839—40-iki országgyülés alatt a főrendi táblán megjelent. A föld idegei még reszkettek a franczia forradalom láza után. Az emberi eszmék hóditó útban szálltak kelet felé s mindenütt fölébresztették a nemzetiségi érzést. Itt talál-

tak egy országot, hol a törvényhozásból és kormányzásból ki volt zárva a nemzeti nyelv, hol a gondolat- és tan-szabadságot csak ábrándképen emlegették; országot, melynek nem volt sajtója, avult volt jogrendje s hiányzott büntető törvénykönyve, tökéletlen volt tanrendszere, ósdi közigazgatása, fejletlen a polgári osztály, jogtalan maga a nép, a nemzet tizenkilencz-huszadrésze. A korszellem nem állhatott meg ez ország sorompóinál. A nemzet, melyet Széchenyi felrázott a tetszhalálból, magára eszmélt; az életerő megduzzadt ereiben. Vissza akarta szerezni veszni indult törvényes önállását, kifejleszteni parlagon tespedő szellemi és anyagi erejét. A középkori intézmények és reformtervek, az aristokratikus kiváltságok s a demokratia törekvései, ósdi előitéletek és szabadelvü eszmék roppant zürzavarban kavarodtak össze. Az országgyülés felhagyott a sérelmek panaszlásával, reformokért sürgette a kormányt, de féltékenyen óvta a megyék autonomiáját, min megtörött a kormány minden szándéka. Szinte közmondássá vált Széchenyi példabeszéde, a ki alkotmányunkat kocsijához hasonlította, melyen megjárta Lissabont; a kocsi még megvan, de nem indulna neki azzal ujra a világnak. Alkotmányunk is jó volt ezer évig, de nem hihetni józanul, hogy másik ezer évet is kibir.

Maguk a conservativek is kivánták a reformokat, de módjával, a kormány segitségével, s nem tévesztve szem elől az aristokratia, köznemesség és polgárság külön hagyományait és érdekeit.

Velök szemben erős ellenzék alakul, mely a reformokat mint a kormány kötelességét s a nemzet életföltételét követeli; a gazdasági eszmék dolgában Széchenyi szerint igazodik, a ki rendesen velök szavaz, politikai erélyben a merészebb Wesselényi után. E párt vezére gróf Batthyány Lajos, legkitünőbb tagjai Teleki

László és Eötvös. Az egész csak kis töredék, de a főrendi táblán rajtuk van a nemzet szeme. Ők szállanak ki a követi tábla üzenetei, a reform-eszmék mellett; az ő segedelmökkel tudta ez országgyülés biztosítani a magyar nyelv jogait, előre vinni a vallás-egyenlőség és zsidóemancipatió kérdését, kimondani az örökváltság elvét, reformálni a váltó- és kereskedelmi törvényt, elrendelni a főrendi napló kiadását, s mint nemzeti tulajdont, pártolás alá venni a szinházat is. Ez országgyülés hozta szóba a börtönrendszer javitását, ez küldött ki bizottságot a büntető-törvénykönyv szerkesztésére.

Mindebben élénk része volt Eötvösnek. Ő volt pártjának szónoka. A legfontosabb kérdésekben rendesen egy sápadt fiatal ember kelt fel Batthyány oldaláról; alacsony termetű, halvány arczán finom vonások s lelkes mély szemek, ajkán át-átlebbenő keserű mosoly. Szenvedés és elmélkedés hagyták ez arczon a búskomolyság jeleit. Szava csengő volt és mély; rendesen izgatottan, idegesen beszélt, mert beszédeit nem szokta előre kidolgozni, át sem igen gondolta pontosan, csak tárgyát és főelveit jegyezte föl néhány szóval. Egyébként az egészet a pillanat ihletére bizta s érzésére, mely uralkodott rajta s magával ragadta őt is, hallgatóit is. Balkezét csipőjére fektette, jobbja mozdulatokkal kisérte előadását. Egyszerüen, természetesen beszélt, gondolatmenetét nem boritotta el a szónoklat virágaival; nem volt rövid, de unalmas sem; sem mulattató, sem rideg, egyaránt foglalkoztatta az eszet és szivet. Ha eszméi nem voltak is a legnépszerübbek a főrendi táblán, mindenki érezte szavának varázsát. Csengery beszéli, hogy 43-ban a felső tábla ülését megbontotta a követek valami demonstratiója. Mindenki az ajtóhoz tódult; a nádor odaüzent Eötvöshöz, a ki az nap már beszélt, hogy szólaljon fel ujra. Felállott, s a kifelé tolongók vissza-

tértek helyeikre, hogy meghallgassák. Volt benne valami Széchenyi keserű gúnyából s kassandrai pathosából. Szava nem gyujtott, de meggyőzni senki sem tudott jobban. Soha sem szólalt föl a nélkül, hogy eszméket ne adott volna, s uj oldalról ne világitotta volna meg a szóban forgó tárgyat. Alig jöhetett szóba kérdés, melyet alaposan nem ismert, hiszen a reformnak jóformán minden pontjáról tanulmányt vagy hírlapi czikket irt. Abban is, a miről maga nem írt, jártasságot szerzett, mielőtt fölemelte szavát. Rendesen hasznossági érvekkel küzdött, mint Széchenyi, javaslatainak előnyeit hangsulyozva. A javaslatokat rendesen ellenzőik szempontjából veszi szemügyre, s ez oldalról is kimutatja hasznosságukat. Az országgyülésen azt bizonyítja, hogy az erős kormány a nemzet érdekében kivánatos; a kormánynak, hogy a nemzet erejének kifejlődése csak hasznára lehet a birodalomnak. Sokszor megkerüli az ellenséget, bemegy táborukba, mint Imre király, s közzéjök állva fedi föl tévedéseiket s tiltakozik javaslataik és szándékaik ellen. A vegyes házasság ügyében mint katholikus kárhoztatja a katholikus papság merevségét. Maga is nemes, tiltakozik a nemesség előjogainak fenntartása ellen. Régebbi eszméinek s a reform minden pontjának éber és lelkes védője az országgyülésen. Tűzzel védi a börtönrendszer javitására vonatkozó javaslatokat; fölemeli szavát a zsidók polgárositása, a vallásszabadság és a büntető törvénykönyv mellett; kikel a követi utasitások s a nemesség előjogai ellen. Felszólal a magyar nyelv és a szólásszabadság védelmére is. Öt beszédet mond a vegyes házasság dolgában, s azokkal főbb pontjaiban tisztázza e fontos és nehéz kérdést. Méltányos közvetitő utat keres a felek hithűsége s a katholikus clerus szigoru szabályai és merev eljárása között. Figyelmezteti őket a veszélyre, hogy a

gyermekeknek külön-külön vallásban nevelése annyi, mint vallástalanná nevelése, mert a családban vallási közönyt ébreszt. Egyaránt tekintettel volt a szülőkre és gyermekekre, az egyház önkormányzatára, az állam törvényeire, s a hívek jogaira. Az elvont fejtegetésben senki sem multa őt felül, oly óvatos és megfontolt volt, oly logikus és igazságos.

Tervet és elméletet senki sem tudott jobban késziteni, de nem volt az a hadvezér, a ki maga vezeti a tűzbe seregét. Kevés volt benne azon tulajdonságokból, melyek a korszakok vezéreit nagyokká és népszerűkké teszik. Nem képviselte sem korának, sem nemzetének valamely jellegzetes vonását, mint Kossuth szenvedélye s Deák nyugodt megfontolása. Egy kitűnő amerikai essay-iró abban kereste Napoleon nagyságának magyarázatát, hogy a közönséges emberek bálványa volt, mert azok tulajdonságait testesitette meg, s nemzete az ő korában csupa kis Napoleonokból állott. Magyarországon azonban nem voltak kis Eötvösök, nem volt osztály, melynek törekvései az ő eszméiben kristályosultak volna ki. Alapos volt és óvatos, nem a hirtelen elsajátitás és gyors elszánás embere. Épen ellentéte Kossuthnak, a ki mindent hamar eltanul s magába olvaszt; majd mindig ujnak és eredetinek látszik, s mélynek is, bár államgazdaság dolgában Trefort és Szabó Pál után igazodik, az ősiségi kérdésben Szentkirályi tájékoztatja, a Részek dolgában Kölcsey, a büntető-törvénykönyv elveiről Nyáry Pál, a parlamentarismust illetőleg Eötvös és a centralisták. Czikkeiben együtt szerepelnek példaképen az északamerikai alkotmány, a franczia forradalom eszméi, meg Németalföld és Schweiz foederalismusa. De rendszerének hézagait elfödte egyéniségének ereje. Senki sem tudott közvetlenebbül szólni a nemzethez, hamarább szárnyra-

kelő jelszavakat rögtönözni az eszméknek s azokat hatalmasabb módon az emlékezetbe vésni. Kossuth végezte nálunk azt, a mit Quinet Dantonról mond: ő formulázta a forradalmi emberek eszméit és nézeteit. Senkiben sem volt meg annyira az art d'oser, a merészség művészete, mint benne. Egészen magában érezte hazáját. Jobban ismerte azt, mint bárki s ebben volt nagy fölénye ellenfelei fölött, kik a világnak minden ügyét-baját jobban ismerték, mint azt az országot, a melyet kormányozniok kellett. Hiszen Metternich maga mondta Guizotnak 1848 végén, közös hazátlanságuk idején Londonban, hogy ő némelykor kezei között tartotta Európát, de Ausztriát soha. Mind e tulajdonságokból semmi sem volt Eötvösben, azért nem vezethette a küzdelmet, bár eszméit nagyrészt ő tűzte ki. Ismerte Kossuth varázsát, s úgy tetszett neki, hogy mint a francziáknál Desmoulinsra Danton és Robespierre, ugy következik Kossuth a történelem logikájánál fogva Széchenyi után. Midőn Széchenyi a *Kelet népé*-ben megtámadta a *Pesti Hirlap* szerkesztőjét, Eötvös kelt leghatásosabban védelmére, miután szóval és levélben hasztalanul igyekezett elhárítani a támadást.

Eötvös maga mintegy középuton állott kettejök között. Széchenyivel rokon volt kétkedő természete, borús kedélye, óvatos hazafisága, töprengése és aggodalmai; de csüggeteg természete becsülte Kossuth merészségét, fontolgató hajlama szerette abban az erély elszántságát, az elmélkedő költő az izgató szónokot, az író a tettek emberét. Mint Széchenyi, ő is például vette az angol alkotmányt, de gyakran hivatkozott a franczia forradalomra, mint Kossuth. Széchenyi eszével zsarnokoskodott szívén, Kossuth érzelmi politikát űzött, Eötvös igyekezett összhangban tartani szívét és eszét. Széchenyi a nemzeti érzésből az általános emberihez emelkedett, Eötvös az

általános emberit a nemzetiben törekedett megvalósitani, Kossuth a nemzetin kezdte és annál is maradt. Széchenyi a nemzet gazdasági előmenetelén buzgólkodott s hitte, hogy azt nyomon követi a politikai, hiszen »a gőzhajó nem tűr feudalis szagot.« Kossuth intézményeink átalakítását tűzte ki czélul, mert azt tartotta, hogy a szabad nemzet természetszerűen gazdagodik. Eötvösnél e két törekvés egy társadalmi átalakulás vágyában olvadt össze, mely együtt hozná meg a politikai és gazdasági szabadságot, s melynek valódi eszköze a nemzeti műveltség emelése. Széchenyi engedékenyebb volt a nemzetiségek iránt a magyar nyelv és fennhatóság dolgában, Kossuth erélyesebb, Eötvös méltányos és számitó. Széchenyi gyöngeségünk tudatában kimélte Ausztria érdekeit; Kossuth nem gondolt vele, csak Magyarországgal; Eötvös azt hitte, többre mehetünk, ha óvakodunk a kapcsolat megbontásától. Abban Széchenyivel tartott, hogy Ausztriáéval egy lapra látta irva jövendőnket a sors könyvében. Azt hirdeti, hogy: »Soha nem volt a nemzet s kormány közt a bizodalom annyira szükséges, mint most«, »egy nagy regeneratió küszöbén«.*

Széchenyi a reformot a kormány és az aristokratia révén akarta keresztül vinni; Kossuth ezeknek odakiáltotta: »Veletek és általatok, ha tetszik, nélkületek, sőt ellenetek, ha kell!« s maga a kis-nemességre gondolt első sorban; Eötvös magát a népet látta szeme előtt s az értelmiségre számított különösebben. Széchenyi a törvényhozó- és végrehajtó hatalomnak bizonyos mérvű központosítását kivánta a reformok keresztülvitele érdekében; Kossuth a megyéhez ragaszkodott, mert ahhoz fűzték emlékei, annak gyüléstermeiben aratta első

* *Beszédek.* 1840. ápr. 22.

sikereit s mert tudta, hogy oppositiójával nem egyszer megvédte a nemzet ügyét s érvényre emelte az országgyülésen megbukott szabadelvü terveket, mint Pestmegye tette az esküdtszékkel és szóbeliséggel. Eötvös a központositás mellett volt, erős kormányt kivánt, de felelőst, népképviseleti alapon. Ez volt eszménye, ez törekvéseinek czélpontja politikai pályájának első felében. Ő fejtette ki ennek rendszerét, ő vivta érte az első nagy harczokat Kossuthtal.

A nemzet ragaszkodott a megye rendszerhez, mert ebben az álmunicipiumban látta az ősi alkotmány fenntartóját és biztosítékát. Ha országgyülés nem volt, a vármegye zöld asztala pótolta. Ha a rendeket oppositiójuk miatt szétoszlatták, még megvolt a megye s »a nemzet, — mint Beksics mondja — guerilla-harczra oszlott szét.« S Eötvös a reformok keresztülvitele érdekében a kormányt akarja erősíteni a megye rovására. Szembe áll az ősi intézménynyel és Kossuthtal, a ki pártúl fogja. Kis köre van csak, néhány barátja, mind tanult, tudományos férfiak. Kossuth gúnyosan szoba-tudósoknak nevezi őket búcsújában, midőn 1844 junius 14-én megválik a *Pesti Hirlap*-tól,[1] mely a centralisták kezére megy át. Ha népszerüek nem voltak is, ők adtak határozott alakot társadalmi és politikai kifejlődésünk eszméinek. A sok hév és határozatlan törekvés között ők jelölték ki az átalakulás utját, s ők készitették azt elő. Ők szűrték le az elveket a zsibongó vágyakból; ők keresték azokhoz a megfelelő intézményeket. Mintegy az ő munkásságuk jelentette nálunk a franczia forradalmat megelőző bölcseleti mozgalmat, legalább államtudományi irányban. Mindnyájuk szívében ott rajzottak a franczia forradalom eszméi. Bennök éledt fel ujra a kor, melyről Goethe azt mondta: »Mindenki feltétlenül ember akar lenni«, s Rousseau azt: »Már nincsenek

francziák, németek, spanyolok, sőt angolok sem, csak európaiak.« Ők ismerték leginkább az európai jogot és alkotmányokat. Nekik megjelent Malesherbes és Aquesseau szelleme; olvasták Benjamin Constant és Guizot tudós parlamenti harczait; ismerték Rotteck, Bentham és Blackstone munkáit, Tocqueville és Macaulay egész munkásságát. Kettejük, Szalay és Eötvös, tagjai voltak a büntetőtörvénykönyv szerkesztő-bizottságának*, mely alaposságával, tiszta rendszerével, erős jogérzete s emberséges elveivel Mittermayer magasztalását érdemelte ki. Reformálni kivánták az állam minden részletét, a pusztuló régi Magyarország helyett megépiteni az uj Magyarországot, kiváltságos rendek birtoka helyett nemzeti államúl. Trefort volt a közgazdász; Kemény és Szalay államtudományi és jogi kérdéseket fejtegettek, Eötvös közigazgatásiakat, Csengery mindenhez hozzászólott. Centralistáknak nevezték őket, mert az államhatalom központosítását sürgették. Fő czéljukat Eötvös tűzte ki a felelős parlamenti kormány és népképviselet eszméiben. Ez intézmények nevét ő mondta ki először Pest-vármegye közgyülésén. Ő szedte pontokba a megye-rendszer hátrányait, s ő írta elő a kifejlődés útját. Fájdalommal látta, hogy minden jog csak egy osztályt illet, pusztán a nemesi születés révén. Javulásra remény sem lehet, mert bár a kormány felelőssége ki van mondva törvényeinkben, módja nincsen meghatározva. Belső szervezetében beteg a törvényhozás. A felső-táblának nincsen kezdeményezési joga, az alsót megkötik a megyei utasítások. A közigazgatásból hiányzik a központosítás, a kormánynak nincs hatalma a törvények végrehajtására. A törvényhozásnak nincs ellenőrzési joga a kormány-

* L. Pulszky F.: *Deák. — Jellemrajzok.* 95—96. l.

nyal szemben, s őt magát is a megyei utasítások kötik. Igy Magyarországon nincs nemzet, nincs kormány, nincs parlament, melyet alkotmányos törvényhozásnak lehetne tartani. Az alkotmány biztosítéka csak a megyék vis-inertiaeje, pedig »midőn Európa-szerte a centralisatió vált uralkodó eszmévé, a magyar nemzetnek sem lehet feladata az inertiának Herculese gyanánt állani Európa népei között, a melyet feldönteni senki sem bír, de melyen paczkázni minden gyermeknek lehet.« A hol a törvényhatóságok majdnem törvényhozási hatalmat gyakorolnak, ott gyenge lábon áll a jogegyenlőség és személyes szabadság; kivált ha a megyei élet néhány előkelő család oligarchiája. Erősen támadja a megyét, hol a szabadság csak nemesi szabadalmakat jelent, s az országos kérdéseket háttérbe szorítja a pártoskodás, mely lehetetlenné tesz minden haladást. »Minden haladás és kifejlődés első föltétele a rend«, ehhez pedig szükség: egység a közdolgok igazgatásában, s erő a rendfentartó hatóság kezében; vagyis: központosítás és erős kormány. A kormány erejét a parlamenti felelősség ellensulyozná. Törvényeinkben megvan, kivihetetlenségét állítani annyi, mint lehetetlennek mondani törvényeink teljesitését. Csakhogy csip-csup sérelmeink felpanaszlása közben megfeledkeztünk a legnagyobbról: hogy nincs külön alkotmányos kormányunk.

A kifejlődés utját is megrajzolja. »Törvényhozásunk az, melyben én reformunk egyetlen, de biztos eszközét keresem.« Át kell azt alakítani osztályokéból a nemzet független képviseletévé. Erre vezetnének a városok képviselete, a megyék követ-verificatiói és utasítási jogának megszüntetése. Intette a kormányt, hogy támasza csak a közbizodalom lehet, s hatalmát csak akkor használhatja igazán, ha a törvényhozásra támaszkodhatik, a mi csak úgy lehetséges, ha annak felelős.

Ez eszméket hirdette Eötvös a *Pesti Hirlap* ban, midőn az a centralisták kezébe jutott. Czikkei felháborodást keltettek, mert a nemesség a vármegyében az ősi alkotmány fenntartóját és biztositását látta, s ragaszkodásukat még növelte a kormány ellenszenve, mely a megyéket a forradalom tűzfészkeinek tartotta. Most a centralisták kezet emelnek rá, egyrészt a kormány erejének növelése, másrészt a községi önkormányzat tervbe vett kifejlesztése által. A centralisták miatt az egész ellenzék veszteni kezdte népszerűségét; gyanusították, hogy a kormányhoz szít, kiszolgáltatja a nemzet érdekeit és hagyományait. A vádaskodás annyira ment, hogy végre Batthyány maga kérte Eötvöst, hagyja abba czikkeit. Eötvös érezte, hogy szükség van az ellenzék népszerüségére, engedett a kérelemnek, nem írt többet a központosításról, de a megye ostromától nem állott el. Csengery segitségével összegyüjtötte czikkeit és megbővitve kinyomatta *Reform* czímen, s megirta a *Falu jegyzőjé*-t. Gyilkos pontossággal sorolja fel röpiratában a megye fogyatkozásait; elvágja védőinek minden visszavonulási utját; előre agyonczáfolja érveiket. Oly készültséggel és tárgyismerettel fog a megye fojtogatásához, mely hatalmasabb szervezetet is elpusztítana. Óriási hajtóvadászatot rendez, minden bokrot megráz, minden rejteket felkutat és semmit sem hagy felriasztatlanul, a mire a gúny egy nyilát ellőheti. A megye védőit egyik hadállásból a másikba szoritja, mindenüvé utánuk nyomul, s végre is bekeríti és kiéhezteti őket. A trójai csellel él: logikájából egyszerre a gúny egész fegyveres csapatja özönlik elő. Sokan a közteherviselés kimondásától várják a megye átalakulását, mondja, de utasításba fogja-e azt adni a nemesség? Megoszthatja-e jogait a nem-nemessel a népképviselet révén, mikor a nemességnek sincs képviseleti rendszere s »a mód, miszerint egy vagy más követ

bizonyos kérdéseknél szavaz, inkább azon postalegény gyorsaságától függ, ki az utasítást hozta, mint a követ meggyőződésétől — és ez képviseleti rendszer?« A logika Eötvös pártján volt, az érzés, hagyomány és politika ellenfeleién s ő egész életén át erősebb volt az elvont kigondolásban, mint a gyakorlati politika terén s a kivitelben. Pedig e könyv a kor szellemét fejezte ki: szabadságot hirdetett. Szabadságot kivánt adni a törvényhozásnak, felszabaditván a megyék utasítási és verificatiói jogától, s jogot adva neki a kormány ellenőrzésére; cselekvési szabadságot a kormánynak, rendelkezési jogot a megyékkel, mint végrehajtó közegeivel; szabad önkormányzati rendszert a községeknek is, az egyén kifejlesztésére, Észak-Amerika példájára. S e törekvéseket tekintették ugy, mint a melyek a szabadság biztositékát, a megyét gyöngitik s ez által veszélyeztetik az egész nemzet szabadságát. Az ellenzék csak felelős kormányt kivánt; a parlamentárist későbbi fejlődésnek tekintette. Deák a népképviselet mellett másodrendűnek tartotta a felelősséget, pedig a Walpoleok példája megmutatta, hogy parlamentáris kormánynyal is kormányozhatni a többség ellenére, ha a felelősség nincs kimondva.

Eötvös várt és remélt; érezte, hogy eszméinek segitségére jönnek a külföld eseményei. Megérezte a föld szívének dobogását. 1847 elején fogadott Széchenyivel,* hogy az év végéig Lajos Fülöp trónja összeroskad s az általános mozgalomban a magyar nemzet is kivívhatja vágyait. Széchenyi nem várt külső forradalmat, őt belháború rémitette, mely osztály-harczczá gyúlad, s szégyenletes kudarczczal, talán a nemzet végpusztulásával végződik.** Az idő Eötvösnek adott iga-

* Lónyai M. emlékbeszéde. *Akad. évkönyv*, XIII. VI.

** *Politikai programmtöredékek.* — Gyulai Pál: *Széchenyi István mint iró.*

zat, bár meg kellett fizetnie a száz aranyat, mert ez az év nem váltotta be reményét. 1848 elején azonban kilobbant a párisi forradalom s fénye elsugárzott ide is. Hírére Kossuth maga inditványozta a felelős kormányt s a felirat kijelentette, hogy »collegiális kormányrendszerünknek magyar felelős ministeriummá alakítását minden reformjaink alapfeltételeinek és lényeges biztosítékának tekinti.« Az országgyülés küldöttségével Eötvös is felment Bécsbe s tréfásan mondta barátainak: »Megyek, hogy mint minister térjek vissza.«

Ha valaki uralkodók életrajza és a ma szokásos világtörténet helyett megirná az emberiség kifejlődésének történetét, az emberiség gondolkodásában csodálatos uj hajcsövességi törvényt fedezne fel. Minden egyes nemzet fejlődése magasabbra emeli az egész emberiség színvonalát. A mint egyesek munkája átmegy a nemzet életébe, ugy válik az emberiség közkincsévé minden nemzetnek élete. Késő korok, idegen nemzetek nyerik el talán egy nemzet régi küzdelmeinek gyümölcsét. A párisi nép bevonul a Tuilleriákba, bohóczsapkát szab a királyi palástból, mely egykor Lajos Fülöp fölkent vállaira borult, s a párisi barricadeok hősei segítenek kivivni Magyarországnak ősi jogait. Az emberiség összetartozásának nagy törvénye érvényesül ebben, a mindnyájunk életének egy egészbe való összefolyása. »Az emberiség rendeltetésében közösség (solidaritás) van.«

Magyarország 1848-ban a franczia forradalom gyümölcseit szakitja le, 1867-ben a csehországi harczok vérében keresztelődik meg alkotmányunk. A 48-iki kormányon meg is érzik egy kissé, hogy nem fejlődött egészen a nemzet küzdelméből. A nemzet örömrivalgása fogadta, midőn az országgyülés ódon termében a nép valódi képviselői előtt megjelent. A nemzet a tett mezejére ért, de annyi teendő közül mihez lehessen

fogni? A pénzügyminister üres kincstárt talált, a kereskedelemnek épen csak ministere volt, a nevelésügy csupa kérdés és szándék. Eötvös mégis ott állott végre, a hol nem csak javasolni és tanácsolnia lehet, hanem módjában van tenni is. De rövid időn át kellett látnia, hogy a kormány erejét fölemészti a napi politika, s e zavaros világban még nem jött el annak ideje, hogy a jövő nemzedék művelésén lehessen dolgozni. A kormányban már alakulásakor el volt vetve a visszavonás magva. Kossuthban és Széchenyiben Bécs nem bízott, a hadügy Mészáros Lázár kezében volt, s az egész ministerium emlékeztetett Pittre, a ki whig létére toryakkal kormányzott; ép igy a demokratia nálunk jórészt aristokrata cabinetben kristályosult ki.

A cabinet nem tarthatta magát sokáig; végig nem küzdött harczok kifejletlen eredménye volt, előleg a jövőtől, melyre a mult árnyai rögtön rátették kezöket. Batthyánynak le kellett mondania; a ministertanácsban mindinkább Kossuth alakja emelkedett ki, a ki a lemondás után is megmaradt ministeri székén, mert nála nélkül lehetetlen lett volna magyar ministerium. Eötvös többször is le akarta tenni tárczáját, de társai nem hagyták és neki ujra összebékitő szerep jutott. Elkisérte a ministerelnököt Innsbruckba, midőn azt akarták kieszközölni, hogy Jellasichot a király árúlónak bélyegezze. Vele ment János főherczeg eleibe, mikor ez kijelentette, hogy Batthyánynak és a bánnak találkozniok kell. A fellángolás és kétségbeesés, a remény és bizalom minden hulláma átcsapott lelkén. Iszonyodott a forradalomtól. S midőn a népet látta, melylyel Ivánka Imre elfoglalta az Uj-épületet, azt a forradalmat látta eljöttnek, a melytől Széchenyi rettegett. Ő is a csillagokban olvasott, látta a forradalom szellemét, a mint keresztet rajzol vérből a házakra, a melyeket le kell rontani; hallotta

a sebesültek hörgését és a magyar nép halálvivódásának hitte azt; látta a leomlott falakat s romjaik alá temetve az országot; előre látta elveszetten nemzetünket, széttépve alkotmányunkat, feldulva jövőnket. Bécsbe ment, s Pulszkytól, a ki államtitkár volt Eszterházy Pál mellett, útlevelet kért külföldre. Megnyugtató szavak lecsillapitották, s az utolsó schönbrunni küldöttséggel megint visszatért Pestre. Még egyszer megjárta Bécset a küldöttséggel, mely az uralkodó helyett az országgyüléshez fordult, de Stadion és Rieger miatt sikertelenül. Itthon a forradalom megmutatta véres arczát: a meggyilkolt Lamberget végig vonszolta a nép a hajóhidon és a Duna-parton. A konczolás hirére Eötvös és Trefort családjaikkal együtt Bécsbe menekültek. Október 6-án Pulszky épen hivatalnokaitól búcsút venni indult, midőn a glaçisn Eötvössel találkozott, a ki csodálkozva beszélte, hogy szállása előtt a katonaság rend nélkül vonult a Tabor-hid felé, puskáik forditva vállukon, nyomukban tömérdek nép, orditozva, hogy nem akarnak háborút Magyarországgal. Beszélgetésök közben puskaropogás hallatszott a Práter felől. Eötvös sápadtan bucsúzott; a Lipótváros felé indult, s családjával és Trefortékkal rögtön útnak eredt.* Kocsijából még hallhatta a Szent István templom félrevert harangját s a sortüzeket, látta az épülő torlaszokat; a népet, a mint szembeszáll a katonasággal, s a katonákat, a kik nem akartak a népre lőni. »Miért távoztam el? — irta Csengerynek Münchenből; — azt annak, ki engem s lelkületemet ismeri, könnyü, másnak lehetetlen megmagyarázni.« — »... hasztalannak éreztem magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármi nagy czélt lássak magam előtt, az

* L. Pulszky: *Jellemrajzok*, s *Életem és korom*, I. 382.

egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tudok, s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előre haladhat.«

Tudta, hogy Jellasich benyomult az országba, s az országtanács helyét a hadsereg foglalta el. A kard ír törvényt, a vakszerencse intézi a jövőt. Tudta, hogy Batthyány, a kitől legtöbbet remélt, elhagyta a tábort és hazát; Deák, nem tudni miért, visszavonult; Kossuth útlevelet szerzett Francziaországba; a honvédelmi bizottmány több tagja már el is menekült — s neki családja és gyermekei voltak.

Mi szerep várhatott itthon reá? Vagy fölemelni óvó szavát a forradalom ellen, s megint magára vonni a doctrinairség gúnyját, eljátszani jövő munkásságának minden lehetőségét, talán életével együtt, s mindezt haszon nélkül hozni áldozatul a medréből kicsapó szenvedélynek; vagy eszközül ajánlkozni a forradalom elnyomására. Lehetett volna-e tehetségével, népszerüségével és multjával itthon tétlenül élnie?

Akadtak, a kik szemére vetették a menekülést. A közönség gyönyörüségét találja a nagy áldozatokban, s készséggel ékesítené a nemzeti történetet a nagyok szenvedéseivel, sőt vértanúságával. Szereti megilletődéssel nézni, a mint érette lehetetlen áldozatokat hoznak, s természetesnek találná, hogy történelmi fordulópontoknál a szereplők élete örökre lezáruljon. Görgeit legendás hőssé teszik, ha nem éli túl Világost; pedig ez a hős sohasem nagyobb, mint a méltatlan vád golgotai útján, s Kossuth nem kisebb Amerikában, mint a szegedi piaczon. Eötvös is nagyobb munkát végzett odakünn, mint itthon végezhetett volna.

Két telet Münchenben töltött, a nyarat közben Salzburg mellett, az aigeni park egyik kis lakában; a

másikat a starembergi tó partján Tutzingban, hol Szalay is lakott. Trefort mindenütt vele volt. Aggodalmaik közepett a munkában kerestek vigasztalást. A történettudósok, Szalay László és Horváth Mihály, nemzetünk multját vizsgálták, a multban keresve biztatást a jövőre, hogy e nemzet annyi sorscsapás után a mostanit is ki fogja birni. Eötvös megint az általános emberihez emelkedett, s annak szempontjából tekintette a jelent. Bölcselkedő lelke keresni kezdte az 1848-iki események kapcsolatát a nagy franczia forradalom eszméivel, melynek történetével ifjúsága óta sokat foglalkozott. Most kibővítette tanulmányait, ujra olvasta Thiers nagy munkáját s a memoireokat. Müncheni lakásán egész kis könyvtára volt az ottani egyetemi könyvtár könyveiből. Tudta, hogy az eszméket, melyek Európát mozgatják, a nagy franczia forradalom vihara hordta szét; látta, hogy a forradalom nem birta megállapodásra vezetni a magával ragadt emberiséget, mert szenvedélyessége reactiót s ez ismét forradalmat szült. Kutatta a világrázó eszmék genesisét, vizsgálta hatásukat a történet és államtudomány világánál, s igyekezett látszólagos ellentéteiket megérteni s összebékiteni. Meg akarta irni a franczia forradalom történetét a magyar közönség számára, éreztetve eszméinek hatását Magyarország ujabb történetében.

Munka közben bővült eredeti terve. 1837-iki utazása óta hordta magában a vágyat, hogy megirja a keresztyén civilisatió történetét, élete főművéül. Már akkor helyet kerestek magoknak ez eszmék a *Karthausi* lapjain. Azóta e czélra irányitotta olvasmányait; gyüjtötte az anyagot, jegyezte gondolatait s figyelte az ellentétet az ó-korból ránk maradt állameszme s a keresztyén civilisatió eszméi között. Most a két terv összeolvadt egy államtudományi nagy munkában, mely a törté-

nelmi tapasztalatból indul ki, a keresztyén polgárosodás eszméiért lelkesül s megvalósulásukat sürgeti a modern államban; a multból olvas ki tanácsokat a jövőre; a történelem tanulságait állambölcsészi szemmel tekinti s a bölcsész okoskodásait mint gyakorlati államférfi igyekszik az egész emberiség és hazája viszonyaira alkalmazni. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, ez a munka czíme.

A tudomány segélyével akarta csillapitani az Európaszerte mutatkozó elégületlenséget és nyugtalanságot s azért először ezek okait kereste. Vizsgálat alá vette a század uralkodó eszméit és hatásukat az államra. Ugy találta, hogy az elégületlenség az állam ellen irányul s oka azon ellentétben gyökerezik, mely az állam alapelvei s a kor szükségei között van. A javitásnak két módját látta: vagy az államot kell a század uralkodó eszméihez alkalmazni, vagy magukat ez eszméket szükséges módosítani. Az elsőt már megkisérlették, de nem vezetett czélra; így csak a második út marad.

A franczia forradalom óta három kiirthatlan vágya van az emberiségnek: a szabadság, egyenlőség és nemzetiség után (I. fej.). Ez eszméket azonban nem teljes értelmökben szokás venni. A szabadságot csak politikailag, abban keresik, hogy ne legyen az államban hatalom, mely nem a nép nevében gyakoroltatik. Az egyenlőség alatt nem társadalmi, csak politikai egyenjoguságot értenek, hogy mindenki egyformán járuljon a közös népakarathoz. A nemzetiség jelszava alatt egyik népfaj fenhatósága rejlik a többinek rovására.

Csakhogy a szabadság így az egyén szolgaságát jelenti; az egyenlőség mindenkinek egyenlő alárendeltségét, a nemzetiség önállása más nemzetiségek elnyomását.

Ez eszmék tehát ellentmondanak önmaguknak s ellenkeznek — ily értelemben — egymással is. Mert ha a

szabadság a népfelség palástjába öltöztetve, korlátlanná teszi az államhatalmat, az egyenlőség pusztán névleges politikai egyenjogusággá zsugorodik össze. Ha pedig az országos hatalom a nép nevében, de befolyása nélkül gyakoroltatik, szó sem lehet politikai szabadságról (II. fej.).

Számot kell vetni azzal is, hogy a hatalom csak akkor korlátlan, ha ellenállás lehetetlen, s akkor a népet a plebs sorsa fenyegeti. S minthogy a korlátlan hatalommal kénye-kedve szerint bánhatik, a ki egyszer magához ragadta, vagy a párisi sectiók mindenhatóságára lehetünk elkészülve, vagy a Napoleonéra. Oly eszmék pedig, a melyek ide vezetnek, nem valósithatók meg az államok felbomlása nélkül (IV. fej.). Hogy azonfelül a nemzetiségi eszme is ellenkezik a szabadság és egyenlőség elveivel (III. fej.), s hogy megvalósítása majd minden országnak széttöredezésére vezetne, világos (V. és VII. fej.).

Világos az is, hogy ez eszmék keresztül erőszakolása ha sikerülne sem elégithetné ki az emberiséget. Egész civilisatiónk az egyenlőség és egyéni szabadság elvén épül, de ujabb, téves értelemben megvalósításuk épen az »állam egyetemi jogosultságát« helyezné az »egyéni jogosultság« helyébe, ezzel megsemmisítené a haladás alapfeltételét, veszélyeztetné az egyesek jólétét, az uj-kor államait visszafejlesztené az ó-kori államok formája felé (VI. fej.).

Ilyen rést hasított az uralkodó eszmék fonák értelmezése a társadalom és állam alapelvei között; az állam összeütközésbe jutott társadalmi rendünk fejlődésével s ide nyulik le a kor minden bajának és elkeseredésének gyökere.

Eötvös sorra veszi mindazon módszereket, a melyekkel eddig e bajokon segiteni próbáltak; Guizot az

államokat megrázó események okát abban kereste, hogy hibásan alkalmazták az alkotmányos formákat s e tévedések elhárítását sürgette a demokratiáról irt munkájában; Lamartine a korlátlan népfelség keresztülvitelétől várta a megnyugvást (VIII. fej.). Eötvös bőven bizonyítja, hogy sem a választási jog czélszerübb rendezése, sem a monarchia helyébe emelt köztársasági államszerkezet nem felelhet meg a hozzájok fűzött várakozásoknak (IX. és X. fej.). Minthogy a bajok nem egyes viszonyokból, hanem a fennálló államok alapelveiből következnek, mindaddig nem lehet rajtok segíteni, míg az emberiség ez elvekkel le nem számolt. A történelem mutatja, hogy ez eszmék azon államokban, melyek a római birodalom romjain alakultak, folyvást a korlátlan államhatalom felé vezetnek s az elmélet már el is érte ez irány legszélsőbb határát. Ezen az uton még egy lépés várható, »az állam mindenhatóságának elméletétől az egyes uralkodó mindenhatóságának gyakorlatához« (XI. fej. *A jövő.*). Eötvös fölteszi a kérdést: mily következménynyel járna polgárosodásunkra nézve, ha politikai viszonyaink így alakulnának? A szabadság, egyenlőség és nemzetiség elveinek megvalósulása az államban más értelemben követeltetik, mint a melyben polgárisodásunk kifejlését eredményezték. Civilisatiónk folyamán a szabadság elve mutatkozik legfontosabbnak s az egyenlőség és nemzetiség eszméi csak ennek következményei; az államban az egyenlőség elve az első s a másik kettő csak ennek más-más téren való megvalósitása.

Be kell látnunk, hogy civilisatiónk és társadalmi rendünk, mely a szabadság elvén nyugszik, fenn nem állhat, ha az állam az absolut egyenlőség elvére alapittatik, mely az egyént a többség korlátlan akarata alá veti. Az állam és társadalom nem állhatnak egy-

mással ellentétben. Szükség, hogy az állam a társadalmat, vagy ez az államot magához assimilálja. »Jövőnkben csak ugy remélhetünk megnyugvást, ha az államra nézve felállitott elvek egész társadalmi rendünkben is, vagy ha társadalmi rendünk elvei az államban is ujra hatalomra vergődnek.«

E meggyőződéssel végződik a nagy munka első része, mely záradékul két kérdést vet föl: hogy a két lehetőség közül melyik a valószinü s hogy ha az állam intézményeinek kell társadalmi rendünk szükségeihez alkalmaztatniok, mi módon lehet ezt a nélkül eszközölni, hogy nagyobb államok fennállása veszélyeztessék?

E kérdésekre felel a munka második része. Kimutatja, hogy az államnak, ha az uralkodó eszméket meg akarja valósitani, merőben uj rendezése szükséges s ez lehetséges is az államok fennmaradásának veszélyeztetése nélkül; kimutatja, hogy az állam intézményei s az emberek szükségei közt fennálló ellentétnek s az abból folyó elégedetlenségnek okát nem az uralkodó eszmékben, hanem azok félremagyarázásában kell keresni s minde bajokon nem az uralkodó eszmék elfojtásával, hanem épen megvalósitásukkal segithetni (II. Rész. I. könyv.). Ez a felelet az első kérdésre.

Polgárisodásunk egész multja, az ujabb kor minden törekvése, a nemzetiségi eszme költötte lelkesedéssel egyetemben, világos tiltakozás az állam korlátlan hatalma s a föltétlen egyenlőség ellen, mint a melyek századunk uralkodó eszméivel, főkép a szabadsággal ellentétben állnak. Minthogy pedig haladás lehetetlen uralkodó eszméinkkel ellenkező irányban, világos, hogy a nehézségeket nem hárithatni el az eddig megkisérlett útonmódon, teljesen alávetve az egyént a közakaratnak s ez elv szerint rendezve az emberek minden viszonyát;

hanem az egyéni szabadság elvét kell alapul venni az állam rendezésében is. Az államtudomány egyedüli feladata: kijelölni az e czélra alkalmas eszközöket. Főelve ebben, hogy »a mint a haladás irányát az uralkodó eszmék határozzák meg (VI. 5), úgy annak mértéke mindig a szükségektől függ« (VI. 6). Legyen az állam végre minden egyes anyagi és erkölcsi javainak őre, az egyéni szabadság biztositéka (II. könyv és III. 1—6, 9—10.).

Az államtudomány feladata oly biztositékokat találni, melyek nem visznek a hatalmak megoszlására s e réven az állam fennállásának veszélyeztetésére (III. 7), hanem a melyek inkább az államhatalommal való visszaélést akadályozzák meg (III. 14—17). Ez egyensúlyt a központositás és községi önkormányzat vannak hivatva fenntartani (V. könyv.). Ez a felelet a második kérdésre. Ezen az úton keresheti az állam a maga boldogulását és a társadalom elégedettségét, mert az államhatalom korlátozása ép annyira szükséges az állam, mint az egyén érdekében.

Az erre vonatkozó fejtegetések teszik a könyv leggyakorlatibb részét, a mint hogy az egyéni szabadság és az államhatalom közti összhangzás az államtudomány legfőbb problémája. Ezt emeli ki Laboulaye is Eötvös munkájának tárgyalásában.* »A nagy birodalmak léte ma szükséges — irja, — abban fekszik a nemzetiség és függetlenség biztositéka; de nagy birodalmak nem létezhetnek a nélkül, hogy az államnak nagy hatalma ne legyen. A közép-kor eszméi, a foederalis és municipális eszmék lefutották pályájokat; a probléma ma nem az, hogy a központi hatalom a helyi kiváltságok által töressék meg; a feladat: az egyén kifejlődésének

* L. Eötvös összes munkái XV. kötetének jegyzetét.

kedvezni a nélkül, hogy az állam jogszerü tekintélyét meggyengitsük. E probléma fölött Eötvös eszméi ép oly szellemesek, mint ujak és jól kifejtettek.«

Lehet, hogy — mint Laboulaye megjegyzi — az eszme-háromságból nagyon is kiemeli a szabadságot; abban is lehet valami, a mit Trefort vet oda, hogy mellőz néhány oly eszmét, melyek rövid időn szintén uralomra vergődtek, minő például az államgazdasági és socialis kérdés; de tagadhatatlan, hogy e könyv maradandó becsü állambölcsészeti mű. Itthon Kemény Zsigmond 1853-ban, midőn a *Pesti Napló*ban az irodalom állapotát fejtegette a forradalom után, kimondta, hogy e »széles ismeretekre épitett politikai buvárlat«-nak, »daczára némely sophismáknak és daczára némely túlvitt következtetések«-nek, nincsen párja irodalmunkban.* Külföldön együtt emlegetik Stuart Mill hasonló tárgyu s későbbi eredetü nagy munkájával.** Tanulságai nincsenek egy ország határai közé korlátozva; minden állam, minden nép okulhat belőle. Magyarországon magában idő teltével bizonyára nem veszt, hanem emelkedik becse. A mi politikai irodalmunknak koronája e mű, mely a sokoldalu tanulmány gazdagsága, a beosztás világossága, a fejtegetések rendje és tartalma s legkivált logikájának ereje révén csodálatunkat kelti fel s melynek bonyolult kérdései és széles medrű taglalásai között, mint Cherbuliez kiemelte, nincsen egyetlen metaphysikai okoskodás. Szerzője egyaránt jártas a történelemben, jogban és philosophiában s nemcsak a politikus és állambölcsész, hanem a történetbuvár is nem egyszer uj szempontokat nyujt és uj kapcsolatokat mutat. Voltak, a kik megütköztek

* *Élet és irodalom. IX.*

** Lásd levelét Stuart Millhez Eötvös munkáinak XX. kötetében.

azon, hogy a régi centralista most korlátozni vágyik a központositást. De nem változtatott-e irányt Canning is? Sőt mi több: változtatott-e Eötvös valóban? Csengery azzal védi,* hogy nem természetes-e, ha a publicista, ki harczot állott a foederalismusra hajlókkal az államegység érdekében, most visszavonulva observatoriumába, pontosan kifejti rendszerét s az elvek határait innen is, túlnan is kipéczézi? Sokat tanult, különösen Tocqueville-től,** de az egész könyv mégis az övé s bár általános eszmék körül forgolódik, meg-megjelenik előtte megölt hazájának képe, mint Hamletnek atyja szelleme. Tudta, hogy e munkával nem sokat segithet hazáján, mert a legjobb elmélet sem menthet meg egy népet a pusztulástól, de önmagának volt szüksége e tanulmányokra s csak leirta, a mit gondolt és érezett. Tudta, hogy »a politikában a tudomány körülbelül azon szerepet viszi, mint várvivásnál a tüzérség. Csak távolról működik s nem csap össze az ellenséggel, de rést lő, hogy ezt mások tehessék.«*** Erre volt tehetsége, erre született; nem annak a vezérnek, a ki a csatasor előtt vágtat az ütközetbe, hanem annak, a ki csöndben, megfontoltan késziti a terveket.

Munkája még nem készült el teljesen, midőn 1850 novemberében hazajött falura, a fehérmegyei Velenczére. A mit külföldön csak levelekből tudott, most szeme előtt látta. Brennus kardját a mérlegen, a nemzeti érzést fojtogató kezek alatt. Látta a magába fuló bánatot s az elfojtott gyülöletet; düledező udvar-

* *Budapesti Hirlap* 1855. 669. sz. márczius 14. Ujabban: *Csengery összegyüjtött munkái.* V. ö. Eötvös munkái XV. kötetének jegyzetét.

** *La democratie en Amerique* 1835.

*** *Gondolatok.* 312. l

házak csöndes pusztulását; az öreg nemeseket, a kik nem léphettek ki falujokból engedély nélkül, nem vadászhattak ősi erdeikben, mert nem volt szabad puskát tartaniok; a népet, a mint süvegelni kénytelen a bezirkereket, az ifjuságot, mely hozzászokik a szolgasághoz s melyre ki tudja milyen jövő vár. Méla szomorusággal figyelte a kitürés hallgatag ékesszólását, a tétlen ellenállást; nézte a csendes ábrándozókat, a kik képzelgésekkel hidalják át a szakadékot mult és jelen között. Érezte bánatukat, de nem osztozott képzelődéseikben; végveszély szélén látta nemzetét. Szemei előtt az elmult évek véres jelenetei kisértettek. Lelkére ránehezedett a végpusztulás aggodalma. Mindennel beérné, a mi legalább a puszta létet biztosítja. Visszatér régi eszméje: kibékiteni hazánk érdekeit Ausztria érdekeivel. Európai szükségnek érzi az egységes, hatalmas Ausztriát s a német egység fő feltételét látja hazánk különállásának megőrzésében.

Állambölcseleti nagy művének elveit most törekvéseinkre alkalmazza s egymásután irja a röpiratokat, a melyek mind közelebb férkőznek a gyakorlati megvalósitáshoz. Ugyszólván ujra meg ujra irja munkáját, négyszer is. Állambölcsészeti szempontból s nemzeti elfogultság nélkül — talán nagyon is a nélkül — veszi szemügyre a helyzetet.

Nem akar visszaélni Ausztria kényes helyzetével a nemzetiségi kérdést illetőleg s nem is lehetne. A birodalom népei 1848-ban sokkal többet áldoztak nemzetiségük érdekében, hogysem jogaikról egykönnyen lemondhatnának, ámbár viszont a nemzetiségi törekvések diadalra jutásával a birodalom elveszti, ha nem is állam, mindenesetre alkotmányos állam voltát. Mert mihelyt elismeri a nemzetiségek különféleségét a monarchia felosztásának alapjául, akármilyen óvatos legyen is a

kormány azok autonomiájának körülirásánál, vagy hatalmának kitágulását készitette elő a nemzetiségek külső határvonaláig, vagy össze fog zsugorodni azok belső határaiig. Minthogy azonban Ausztria fenmaradása európai szükség, a dilemma csak ugy oldható meg, ha a nemzeti egyenjoguság elve olyanformán módosul, hogy az ellentét közte és Ausztria fennállása között elenyésszék. Ausztriának, hogy fennállhasson, erőre és egységre van szüksége; a nemzetiségeknek tehát bele kell nyugodniok abba, hogy közös ügyeiket közös Reichstag és közös ministerium intézze, mely mellett benső ügyeiben minden tartomány szabadon intézkedhetik. A monarchia, mely maga is a történelmi jog elvén épül, kénytelen tiszteletben tartani az egyes nemzetiségek történelmi jogait, melyek a monarchia egységét ott sem fenyegetik, a hol a legkiterjedtebbek, mint Magyar-, Erdély- és Horvátországban.

Ilyennek látta Eötvös a helyzetet, s ilyennek rajzolta azt első német röpiratában, melynek czíme: *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich.* Mindjárt a szabadságharcz leveretése után irta ezt, 1850-ben, mikor a puskák nehéz füstje még egymás elől is eltakarta a magyar hazafiak arczát. Eötvös elveszettnek hitte hazáját, beérte volna azzal, ha a további pusztulásnak elejét vehetné s nem sokkal kivánt többet a puszta lét megóvásánál. A német külföldön, hol könyvét irta, itt-ott már hallani lehetett olyasmit, a mi hasonlitott a jogeljátszás későbbi elméletéhez. Levert kedélye, fogékony lelke végpusztulás szélén látta az országot, örökre elveszettnek alkotmányát s legalább annyi jogot igyekezett számára biztositani, a mennyi a birodalom örökös tartományait megilleti. Nem is törekedett Magyarországnak külön helyet szerezni s csüggedésében nem vette számba sem multját, sem nagyságát, sem törvényes jogait.

Még egy évtized multán is (1859) csak oly egységes államot hihet életképesnek, melynek pénz- és külügyeit s kereskedelmét közös ministerek vezetik, kik csak az uralkodónak és a közös államtanácsnak tartoznak felelősséggel (*Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*, Leipzig, 1859.). A mellett fenn kivánná tartani az egyes országok autonomiáját a kisebb dolgokban, a mi egészen a *Reform* elve. Hitte, hogy ebben minden egyes állam megnyugszik, mert a tartományoknak is előnyös, ha hatalmas és kifelé egységes államhoz tartoznak. Az államhatalomnak e széttagolása nem is volt elvont okoskodás, állandón következik az a Habsburgok birodalmának sajátos viszonyaiból s Eötvös fennen hirdette, hogy a mely államnak jövője érdekében nem kell egyebet tennie, mint a mire a körülmények ugy is rászoritanák, s csak azt nem kell lerombolnia, a mi ugy is fennáll: az ily államnak jövője ezzel magával biztositva van. Ausztria fennállásának és egységének másik biztositékát abban találja, hogy a monarchia és a nemzetiségek egyaránt a történelmi jog alapján állnak s igy nem tagadhatják meg egymás jogalapját. »Ausztria egységes — mondja, — mert egyes részei monarchikusak s mert a legitim jog szerint mindenütt ugyanaz a személy az uralkodó« (90. l.) s máshol: »A mag, mely körül a monarchia megalakult, uralkodó családjának joga s a kötelék, mely a legujabb időkig összefűzött: personal-unio«.

Itt hozza fel először Irország reálunióját s ő tiltakozik elsőnek az alkotmány-octroyálás ellen. Könyvének végén vizsgálódásainak egész eredményét e sorokban foglalja össze:

»Ausztriának, hogy erős lehessen, nincs másra szüksége, mint hogy természetes helyzetét felismerje. Abban a pillanatban, a melyben az állam kormányzói belátják,

hogy egy különböző nemzetiségekből összerótt állam, mely azokat évszázadokig nem birta assimilálni, csak ugy lehet hatalmas, ha azokat természetes fejlődésükben támogatni és erősíteni igyekszik; abban a pillanatban, a melyben Ausztria népei meggyőződnek arról, hogy az egyes nemzetiségek fennállása és kifejlődése az egységes állam fennállásától függ, a mely őket egy hatalmas egészszé egyesíti; abban a pillanatban, mikor ez a most már sokak előtt világos igazság általánossá lesz: tüstént biztositottnak tekinthetni Ausztria hatalmát és egységét is.«

Ebben már benne rejlik a csonkítatlan történelmi jog óvatos elismerése, s ezzel már biztositva van Magyarország kiemelkedése az örökös tartományok sorából.

Lassanként ez a meggyőződés izmosodik benne, a mint látja Európa ujabb fejlődését, a németség tömörülését, az olaszok küzdelmeit nemzeti egységökért s nemzetünk ragaszkodását ősi alkotmányunkhoz. Kivált az Ausztriát is érintő német egység eszméjét tekinti olyannak, mely hazánk sorsára is hatással lehet s igyekszik Magyarország különállását a németség egyesülésének tervével kapcsolatba hozni (*Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*, Leipzig, 1860). Meggyőződése, hogy Németország egysége európai szükség, mert Európa egyensulya helyre nem állhat, mig a nyugati művelt államok s a keleti óriás birodalom közt apró-cseprő néptörmelék raja teng a földrész közepén, s a bomladozó Balkán mellett figyelmét egy oly állam is állandóan lekötve tartja, mely szüntelenül keletkezni akar. A német egység eszméje a német nép egységének tényén alapul, de csak a német szövetség ujjáalakulása révén valósulhat meg, ha az egész németség egygyé forr. Azonban Ausztriának egy harmad része is a szövetséghez tartozik.

Ausztriának tehát meg kell oszlania. Egész területével nem léphet be a szövetségbe, mert ezzel Németország terület dolgában kétszázezer négyzetmérföldnél nagyobbra, lélekszámra hetvenkét milliónál is többre duzzadna, ilyen államcolossus létrejötte ellen pedig a többi állam akár világháborúval is tiltakoznék. Egészen kívül sem maradhat, mert ez esetben a német kérdés megint nincs megoldva. Legtermészetesebb az volna, ha német tartományaival belépne a szövetségbe, s ott esetleg fennhatóságra tenne szert; a többiek kívül maradva, saját alkotmányuk szerint élnének, s csupán az uralkodó személye révén tartoznának össze a monarchia német tartományaival.

Eötvös érezte, hogy a jövendő máskép is alakulhat, de érezte azt is, hogy az semmit sem változtat Magyarország különállásának szükségén, mert a magára hagyott Ausztria csak úgy tehet szert belső biztosságra, s erejét a megoldásukhoz közeledő európai kérdések közt csak úgy szedheti össze, ha Magyarország törvényes igényei kielégittetnek. Ezek törvényessége sohasem jöhet kérdésbe, s ha ez olykor mégis megesett, a kisérletek mindig meghiusultak, pedig hajdan az ország előbb az ozmán igát sinylette, Mária Terézia alatt enyészni kezdett nemzeti öntudata, Napoleon után politikai közöny fásította el, s az osztrák háznak ez időkben mindig hatalmas segedelmei voltak: előbb V. Károly világuralma, azután Németország, a XVII. században a katholikus egyház, II. József idején a felvilágosodás elve. A nemzet mindig megállott jogai mellett, s 1860-ban, midőn e röpirat megjelent, mindenki érezte, hogy ujra meg fog állani.

Ugy is történt, bár a megoldás tovább váratott magára s más indokokból fejlődött ki. A történelem máskép fejlődött, mint Eötvös képzelte s a kifejlésnek

alantabb fokán állapodott meg; Ausztria kimaradt a német egységből, de nem is tökéletesen biztos, hogy ez a kérdésnek végleges megoldása lenne. A nemzetiségi eszme csakugyan a kor egyik uralkodó eszméjének bizonyult s betelt és telik most is folyton-folyvást, hogy mindazon veszélyek tekintetbe vételével is, melyek a nemzetiségi egyenjoguság elismeréséből az államra háramolhatnak, a kérdést sem elháritani, sem megoldani nincs más mód, a történeti jogok s a politikai és egyéni szabadság elvének őszinte elismerésén kivül. A gyakorlati politika minden próbálkozását tulélte és meggyőzte ez az állambölcseleti elv, melyet Eötvös a történeti mult és a jelen érdekek különbségének tekintetbe vételével egyforma mértékkel igyekezett alkalmazni Ausztriával és Horvátországgal való kapcsolatunkra. A nemzetiségi kérdésről irt magyar röpiratában, melyben Horvátországgal való kapcsolatunkat világitja meg, épen azzal a meggyőződéssel, a melylyel utolsó német röpiratában a magyarság jogait védelmezte, hangsulyozza ujonnan, hogy a nemzetiségi kérdésnek csak oly megoldása czélszerü, mely »mind a politikai, mind a nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek megfelel«* s hogy az egyes nemzetiségek méltányos igényei nálunk is csak ugy elégittethetnek ki, ha »az ország egységes állami léte biztosittatott s hogy ellenben az országnak egysége s állami léte csak akkor tekintethetik biztositottnak, ha a különböző nemzetiségeknek méltányos igényei kielégittetnek, s hogy e szerint e két látszólag eltérő, sőt ellentétes irány egymással szoros összeköttetésben áll.« **

Ugyanazon elv ez, a melynek alapján kivánta megha-

* *A nemzetiségi kérdés.* IV. fejezet.

** *A nemzetiségi kérdés.* VI. fejezet.

tározni Magyarország és Ausztria viszonyát, csak alkalmazásában van különbség. Ez elv megvalósításának egyik módja az, ha minden egyes nemzetiségnek jogköre a törvényben szabatosan meghatároztatik; a másik pedig, hogy az egyéni szabadság mindenben, nyelv és nemzetiség tekintetében is, biztosíttassék. Eötvös a horvát kérdésben az utóbbi mellett foglal állást, s vizsgálódásait abban foglalja össze, hogy »a nemzetiségi kérdés megoldása hazánkban csak az egyéni szabadságnak kiterjesztése s alkotmányos önállásunknak fenntartása által eszközölhető, s hogy a nemzetiségi egyenjogúság practicus kivitelére, melytől e kérdés végleges megoldása függ, hazánkban csak az 1848-iki törvények becsületes végrehajtása s az kivántatik, hogy közigazgatási szervezetünkben az önkormányzás elvéhez ragaszkodjunk.« *

Igy világos ellentét van az ország Ausztriához és a belső nemzetiségekhez való viszonyának megállapitása tervében; a mi különben a történelem tényeiből sarjad. Amabban az intézmények körülirását vette biztositékul, ebben a személyes szabadság elvét. De épen e szakadék mutatja Eötvös mély hazafiságát, mint épen ingadozó, felfelé szálló javaslatai állandó és szilárd ragaszkodását nemzeti fennmaradásunkhoz. A mint lágy kedélye látta, hogy körötte sajgva, zsibongva kezd bizseregni, pezsdülni az élet, a mint megfigyelhette a nemzet erősbödő vérkeringését, úgy szállt föl elmélete is az egyenjogúság szerény elvétől a magyarság hegemoniájának büszke vallásáig. Négy éven át dolgozott e könyvén, s midőn végre közreadta, el volt készülve rá, hogy sem a nemzetiségeket nem fogja kielégiteni, sem honfitársait. Kevéssel közrebocsátása előtt azt irta Bánó

* U. ott. 111. lap.

Józsefnek (1865. V—5.): »Mi személyemet illeti, jól tudom, hogy ezen iratnak kiadása nem populáris, s midőn a többi nemzetiségeket nem elégíti ki, sok magyarnak kellemetlen lesz. Harmincz évi fáradságos tevékenységemnek egyedüli jutalma azon bizodalom s rokonszenv, melyet kortársaim egy részénél találtam, de mint minden, mit birok, úgy e csekély popularitás is hazámnak szolgálatára áll s én panasz nélkül feláldozom azt, ha azt hiszem, hogy a közérdek azt kivánja. Oly embernek, kit hontársai közül sokan bizodalmukkal tisztelték meg, van egy kötelessége, melytől magát semmi szín alatt sem mentheti fel, — az, hogy meggyőződését tartózkodás nélkül mondja ki. Csalódhatik, s meglehet, hogy azt nem tudják meg soha, de csalnia nem szabad, s ha pályámra visszatekintek, azt látom, hogy a kevés szolgálatot, mit hazámnak tettem, csak annak köszönhetem, hogy mindig ezen elvhez ragaszkodtam. Ha 843-ban Szalayval a ministerialis rendszer mellett nem lépek fel, s magamat azok által, kik föllépésemből a hazára nézve a legnagyobb károkat jósolták, visszatartóztatom; ha egész népszerűségemet nem áldozom fel, hogy meggyőződésemet kövessem, soha a 48-iki törvényeknek azon része, mely Ausztriához való viszonyainkat alkotmányos alapon tisztán formulázza, nem alakúl; s ezt tapasztaltam a maga idejében a városi kérdésnél, azt másoknál, s azt fogom tapasztalni minden bizonynyal a nemzetiségi kérdésnél is.«

Ebben mégis csalódott. Tanulmányát szerbre is lefordították; * mindenütt tisztázta a nézeteket, megnyugtatta a kedélyeket, s nagyobb hatása volt, mint bármely más röpiratának.

Valóban, röpiratai keveseket elégítettek ki. Az ő

* L. a XVI. kötet jegyzetét.

félénk igényeivel nem érhette be az akkori csüggedt ország sem. Hazafias érzéséhez, következtetéseinek gondosságához nem férhet semmi szó; sötét jövőbe látását is meg lehet érteni. Szándéka mindig jó, aggodalma alapos, óvatossága kényszerű volt; sem véleményének igazságát, sem munkásságának hasznát nem lehet elvitatni: csak épen hite nem volt elég a nemzet jövendőjében. Nem volt az a meggyőződése, hogy a nemzetek a legnehezebb sorsban sem érhetik be a puszta lét, a sivár tengődés biztosításával, s e ponton nem állhatnak meg a legnagyobb kimerültség és a teljes nyomor idején sem, mert minden érzésük érzi, hogy az élet, mely el van tiltva az erőkifejtéstől és fejlődéstől, nem élet, s hogy megállás nincs, csak haladás vagy elhanyatlás. Lábát nem vetette meg a nemzet jogaiba, múltjába és a történelmi fejlődés kényszerü igazságába, hanem a külső politikai viszonyokra számolt, mint 1848 előtt is, s reményei és kivánságai a külföldi események szerint emelkedtek. Igy sohasem nyughattak meg szilárd ponton.

Épen ez a főkülönbség közte és Deák között. Deák állandó és megingathatlan elvet testesített meg, a jogfolytonosságét, s épen annyit követelt Königgrätz után, mint Königgrätz előtt; nem tartotta tanácsosnak »bajban levő emberrel« alkudni, mert a mit a veszedelemben igér, nehéz megtartani jó időben. Eötvös lassanként emelkedett a létért való szegényes aggodalomtól a történeti jogok követeléseig. Hazaszeretet és jószándék dolgában bizonyára nem volt köztük különbség, s a fő dolgokban is kevés; annál több a részletekben. Egy volt végczéljuk: az alkotmány visszaállítása, csakhogy Deák rendíthetlenül ragaszkodott az 1848-iki törvényekhez, Eötvös ellenben minden compromissumot elfogadott volna, mely hamar kínálkozik és

reménynyel kecsegtet. Egyikök sem tudta külön gondolni hazánk jövőjét a birodalométól, elveik mégis ellentétesek voltak ebben is. »Én nem osztom Deák nézetét, — írja Eötvös Falknak, 1865, VI/17. — ki mindent csak a magyar királytól vár, sőt ellenkezőleg mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek«. Más és más volt taktikájok is. Deák a nyugodt kitűrésre adott példát; erős hite volt, hogy »a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, mindig kétséges«. Eötvös viszont nem győzte tolni az idő kerekét; kapva-kapott minden alkalmon, mely kiegyezésre vezethetett volna, s már Schmerlinggel is egyezkedett.*

Egyéniségök épen ily különböző. Megvan köztük az a különbség, a mit mindig megtalálni azok között, a kik könyvből s a kik az életből tanultak. Eötvös szüntelenül újabb terveket kovácsolt s újabb és újabb eszméket kínált. Deák kritikai értelem volt, megválogatta a mások eszméit s hosszan latolgatta a magáét is, de a mit egyszer elfogadott, attól nem tágított. Az egész ország szellemi hitelesítő hivatalnak nézte, s a mi bélyegét viselte, kész érték-számba ment. Eötvös a politikában is bölcselmi alapon állott, Deák a magyar törvényekén. Deák jogász volt, a ki a jog philosophiájáig emelkedett, Eötvös philosoph, a ki az írott törvényeket csak olybá vette, mint Széchenyi, a ki »avult obscuritás«-nak nevezte a Corpus Jurist, s nem a törvényekből, hanem a helyzetből és okoskodásaiból indult ki rendesen. Eötvös jobban ismerte az európai történetet, Deák jobban a magyart. Eötvösnek több új eszméje

* L. levelét Falkhoz, 1865, X/1.

volt, Deáknak több tapasztalata, hiszen már 1833-ban a vezérférfiak közt küzdött »nyolczszázados alkotmányunk nyolczszázados igazságtalanságainak« kiküszöbölésén, mikor Eötvös még a megyénél hivataloskodott. Mindketten átélték, sőt átküzdötték Széchenyi és Kossuth korát; csakhogy Eötvös mindkettőhöz csatlakozott, Deák egyikhez sem. Lelkébe fogadta Széchenyi terveit, de reményei nélkül; 1848-ban egy ministeriumban ült Kossuthtal, de szűkebb köréhez soha sem tartozott. Mind a ketten előkészítették az ő érvényesülését. Széchenyi, mikor — Kemény szavai szerint — »egy művelt külföldi elfogulatlanságával« bírálta nemzetét, megkímélte Deák erejét az ébresztés munkájától, s attól a népszerűtlenségtől, hogy nemzetének ő mondja szemébe hibáit; Kossuth politikája megmutatta, hogy a túlságos sietés kátyúba visz, s számot kell vetnünk erőnk mértékével és a helyzettel. Eötvös előbb Széchenyiért lelkesült, később vele szemben Kossuthot fogta pártul, s alájuk rendelte egyéniségét.

Velök együtt ő is a jövendő szabad, gazdagodó és művelt magyarját szerette; Deák úgy szerette hazáját, a mint volt, s azt mondta: »Nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, ki e szenvedő hazát jobban nem szereti, mint akármely fényes országát Európának«.

Modoruk is elütött egymástól. Deák nyugodt és határozott volt, Eötvös ingadozóbb és ideges. Mindez meglátszik irataikon és beszédeiken is. Deák a világos, rövid mondatokat kereste, s szavain nem érzett más hév, mint a meggyőződésé; Eötvös eszmeáradata kitágította a mondatot, s minden érzelemnek utat nyitott. Deák először a tényállást ismertette, meglehetős szóbőséggel és alaposan, úgy hogy a tárgygyal mindenki tisztába jött, s ő már a tények puszta elmondásával

irányította az elméket. Eötvös rendesen futólag jelezte tárgyát s érveihez sietett. Deák helyenként egy egy aphorismába szűrte le véleményét, a mit lehetetlen volt meg nem érteni; Eötvös összefoglalása legtöbbször megint újabb szempontokat nyújtott. Eötvös számos gondolatot adott és még többet ébresztett, Deák egy eszmét, egy meggyőződést fogadtatott el mindenkivel.

Ennyi különbség mellett nem csoda, ha ritkán találkoztak. Eötvösnek Deák egész körében kevés jó embere volt. Csengeryt akadémiai korteskedés idegenítette el tőle, Szalay főtitkársága idejéből; Kemény föltétlen híve volt Deáknak, úgy hogy Eötvös maga alapított lapot, hogy nézeteinek elmondására tere legyen. Ez volt a *Politikai Hetilap*, melyet *Keleti* Károly szerkesztett.*

Eötvöst egyedül Andrássy kapcsolta Deák köréhez. Ő volt köztük a közbenjáró, ő közvetítette nézeteiket. Pályája második felében Eötvös olyanformán áll Deák és Andrássy közt, mint a negyvenes években Széchenyi és Kossuth között. Deák a jogfolytonosság elvét testesítette meg, mely a jövőbe vetett erős hittel tűrte a »nehéz napok-, vészterhes évek«-et; Andrássy intézmények után puhatolódzott, a melyekben Deák elve megvalósulhatna. Eötvös egyaránt hozott fel érveket Deák alapelve mellett, s igyekezett segíteni a másik munkában is. A personal-unio, melynek fönnállását bizonyította, Irország reáluniójának példája, melyre hivatkozott, tiltakozása az alkotmány-octroyálás ellen — átmentek Deák meggyőződésébe és érvelésébe s az 1867-iki kiegyezés megfogalmazásába és intézményeibe. Viszont Andrássynak ő adja a »deputált kamarák« eszméjét. Deák az elv vallására fektette a fősúlyt, Andrássy keresztülvitelén buzgólkodott, Eötvös kész-

* Történetét l. a XVII. köt. jegyzetében.

séggel segített mindkettőben. Deák tartózkodott a kormányzattól, s a kormányt csak a teendők megitélésében segítette. Andrássy mestere volt a tervnek és a tettnek; Eötvös a siker biztosítékát abban látta, ha maga viszi keresztül terveit, azért készségesen vállalt tárczát Andrássy alatt. Deák idegesnek és változékonynak tartotta Eötvöst, s ő hozzá mérten az is volt; Andrássy viszont tervszerü, biztos tevékenységeért s türelmességeért szerette, s ő hozzá képest megint ilyen volt. A korszak eredményét Deák elvei vívták ki és Andrássy tevékenysége. Eötvösnek több része volt az előkészítésben, mint az eredményben, mert Deák nyugodtabb és higgadtabb volt gondolkodónak, Andrássy pedig tevékenyebb a gyakorlati politikában.

Eötvös politikai pályája bármilyen gazdag is eszmékben és munkásságban, e mezőre mégis valami tragikus árnyék borúl. Ugy érezzük, hogy egész életén át nem juthatott el oda, a hol valósággal helyén lett volna. A napi politika nem lehetett meg az ő tehetsége és munkássága nélkül, s alig hagyott idejéből arra, a mi életének legfőbb czélja volt, s a legkedvesebb munka lehetett volna neki: a magyarság művelődésének emelésére, a jövő műveltség előkészítésére. Nem volt magyar lélek, a mely erősebb ragaszkodással csüggött volna nyugat műveltségén, a ki jobban ismerte és szerette volna költőit és művészeit, mint ő. Ha politikai munkásságát ketté vágja is a szabadságharcz éve, mindkét szakában egy eszme ragyogja be minden gondolatát és tettét, a *Reform*ban és hirlapi czikkeiben, beszédeiben s a XIX. század uralkodó eszméiről írt nagy munkájában egyaránt: a szabadság szeretete, a nemzet, a nép, az egyén szabadságáé, a gondolaté és az érzésé. Az ő szemében ennek nem lehetett más eszköze, mint a nevelés, a közműveltség emelése

és terjesztése. Két rövid ministersége alatt mindent megtesz, a mit csak tehet. 1848-ban törvénynyé emeli a tanszabadságot (XIX. t.-cz.), tervbe veszi a népoktatás reformját, kidolgozza az egésznek javaslatát. Az állam kötelességének nézte a népoktatást; költségeit községi adó útján kívánta fedezni, s azért állami felügyelet alatt a felekezetek- és községeknek is engedett volna befolyást. Mindenütt kötelezővé tette a magyar nyelv tanitását s elválasztotta a vallástant a többi tantárgytól. Nevelési reformjai akkor puszta tervnek maradtak, de második ministersége alatt nagyrészöket maga valósította meg. Egész szivével csüggött a nevelés kérdésén, melyben jövőnk biztositékát látta s eszméinek zálogát, mert a művelődés fejleszti ki az egyént, az teszi méltóvá a szabadságra, az óvja meg a szabadosságtól.

A tespedés szomorú korában is dolgozott a műveltség javára. Ő támasztotta fel halottaiból a megfogyott Kisfaludy-Társaságot s az ép úgy megapadt Akademiát. Második ministersége alatt ő vitte keresztül régi eszményét, a zsidók emancipátióját, s ezzel együtt a görögkeleti szerb és román egyházak szervezését. 1868-ban törvényjavaslatot terjeszt elő a keresztyén hitfelekezetek egyenjogúságáról, mely még azon évben törvénynyé emelkedik (LIII.). 1870-ben beterjesztett törvényjavaslata nem csak a hazánkban már meglevő, hanem bármilyen vallás szabad gyakorlatát, s akár új felekezetek alakulását kivánja biztosítani. A mellett fejleszti az egyetemet, új tanszékeket állit és laboratoriumokat rendez be. A ki a tudomány egyik eredményének tartotta, hogy az embert képessé és érdemessé teszi a szabadságra, az védte és erősitette a tudomány szabadságát is.

Sorsa a magvető sorsa volt. Aratni nem lehet ott, a hol valaki nem vetett, de az aratásban nincs ott az a

mag, a melyből a többi sarjadt. Eötvös eszmecsirái is szétomoltak, áterjedtek, mig termést hoztak. Ez Eötvös természetéből folyt, hajlamából az elvont gondolkodásra, bátortalanságából a kivitelben. Alkotmányunk és nemzeti létünk ujjáalakulásának két fordulóján volt a vezér után a legmunkásabb és legérdemesebb, s ha az új eszméknek és intézményeknek nem ő adott is nevet és életet, az nem homályosítja el előttünk érdemét s nemes alakjának vonásait, s nem fájhat az ő lelkének, a ki érezte az emberiség összetartozását, a kinek Goethe volt kedves költője, s a ki nem kivánt más emléket eszméi győzedelmén kívül. Eszméi megtestesültek alkotmányunkban, munkássága beleolvadt mult századi történetünkbe, s alakja nem hogy homályosulna, inkább »nőttön nő tiszta fénye, a mint időben, térben távozik.« A magyar irodalom és politikai történet alakjai közt kimagasló hely az övé, s a mult század történetének buvárlója az ő munkáiban fogja megtalálni a legnagyobb események előkészitését és magyarázatát, s mindenütt ott fogja találni Eötvöst, a ki vezérlő alakja volt politikánknak, legbuzgóbb munkása társadalmi kifejlődésünknek, hirdetője az emberi jogoknak, védője alkotmányunknak, dísze a politikai szónoklatnak és publicistikának. S a mi a legtöbb: egész és nagy ember, a ki mindent meggyőződésből tett, s mindig a jót akarta.

A PÁLYA VÉGE.

Hazatérte után második ministerségéig Eötvös egészen eszméinek és családjának élt. A telet eleinte atyai birtokán, a fehérmegyei Velenczén töltötte, a nyarat a Svábhegyen. Kényelmes nyári-lakot épittetett az erdő szélén, rózsákat ültetett a ház körül, bolyongott a hegyek közt, a csonka Normafa s a Mátyás király kútja felé. Rendesen kertjében dolgozgatott. Verandájáról nagy kilátás nyilt a városra. Jobbra a Sashegy kettős orma s a Szent Gellért hegye, »büszkén hordva bársonyát, s fején, mint gondot, az új koronát.« Szemközt a várhegy, a helyőrségi templom csonka tornya, a Boldog-asszony átépitett temploma, a királyi várlak, s a bástya, melynek ódon házaiban a szabadságharcz ágyúgolyói feketéllnek. A hegyen túl a Duna, s habjai közt a tündérsziget, fölötte Széchenyi hídjának könnyü íve, túlnan a város, a róna, a melyre kéken leborúl az ég. Mintha egész vérző hazája tárult volna fel szemei előtt. Gyalog járt be a városba, a várhegyen át, néha Deák asztalához az Angol-királynő fogadóban, hol Deák körül együtt találta Keményt, Szalayt, Csengeryt, Trefortot, későbbi években Gyulai Pált, Lukács Móriczot, s olykor a Bécsből hazalátogató Falkot is. Délelőtt rendesen kertjében dolgozott, írta röpiratait és

vezérczikkeit. Itt látogatta meg Bluntschli, a ki jól jegyezte meg, hogy e nagy kilátás hatását érezni lehet iratain.* Egészen családjának élt s gyermekei nevelésének. Szabadon nevelte őket, keveset korlátozta vágyaikat, örvendett jó kedvöknek s edző mulatságaiknak. Maga is részt vett játékaikban feleségével s Trefortékkal együtt, kivel sógorságban volt, s gyermekeik is együtt nőttek.

Falusi gazdaságával is törődött. Sokszor lement Puszta-Szt.-Tornyára, Békés-vármegyei birtokára, Orosháza közelében. Tisztjének rendesen megirta, mikor érkezik, de kérte, hogy jöttét ne tudassa senkivel. Vasút hiján kocsin utazott; magával vitte az útra való eleséget, néhány hirlapot és könyvet, s kis jegyzőkönyvét, melybe gondolatait szokta jegyezgetni. Megérkezése után mindjárt neki indult birtokát megnézni. Egyszerüen élt; egy kis benyiló szobában lakott az ebédlő mellett. Gazdatisztje családjával étkezett, szivesen játszott a gyermekekkel, apró ajándékokat vitt nekik, játékokat és édességet, tavaszszal husvéti tojásokat. Páros cseresznyét aggatott füleikre, találós meséket mondott nekik, s esténként jól mulatott együgyü kérdéseiken s gyermekes tréfáikon. A tiszt házát körülültette rózsával; sokszor mondogatta, hogy »rózsát sohasem lehet eleget termeszteni«. Könyvet mindig vitt magával; Győri Vilmos* ott találta az ispánházban a *Revue des Deux Mondes*, a *Tudománytár* és *Uj Magyar Muzeum* füzeteit, Cantu történelmét, Jósika néhány regényét, Baco *Silva silvarum sive historia naturalis* nagy munkáját, s a biblia egri forditását, sok megjegyzéssel.

* *Geschichte des Staatsrechtes.* München, 1867. 619. l.

** *B. Eötvös József egyik alföldi magánya. Reform,* 1871. márcz. 19.—78. szám.

Itt irta 1865-ben emlékbeszédét Szalay László fölött, s több kisebb czikket is.

Később Földeákra is lejárt leányához, Návaynéhoz, s egyszer mosolyogva mondta kiadójának, Ráth Mórnak: »Mily ellentétek! Átmegyek Szegeden és Makón, aztán betérek leányomhoz, s ott találom a falon Kaulbachot, a könyves-polczon Goethét, a zongorán Beethowent.« Mindig e három művészt csodálta leginkább. Bámulta Goethe mély lelkét és világos értelmét; Beethowen csodálatos müvészetét, mely a lélek legtitkosabb rejtélyeit szólaltatja meg, s szerette Kaulbachot, mert Goethét illusztrálta. Aranynak is az ő *Catalauni csatáját* igérte, mikor *Buda halálát* olvasta volt. Karlsbadban, hova a hatvanas évek vége felé többször küldték orvosai, felkutatta Goethe emlékeit. Maga az *Alte Wiese*-n lakott, a fekete elefánthoz czimzett házban. Onnan bejárta a helyeket, a hol Goethe járt; megnézte a sziklákat, a melyek árnyában megpihent; bebarangolta a mezőt, a hol botanizált; az ő korholására tétetett a polgármester emléktáblát a házra, melyben Goethe lakott.

Egy reggel felhivta magához Ráthot, s megmutatta neki első unokája arczképét. »Születése tán az egyetlen öröm életemben, melyet nem fájdalmak árán vásároltam« — mondta a nagyapa, a ki csak a születés után tudta meg, hogy családja kis unokát várt. »Vőm már megvette a mezőhegyesi kanczát — dicsekedett boldogan kiadójának, — melynek csikaján fog egyszer a kis Návay lovagolni. Talán jobb ajándék, mint melyet én szántam neki egykori ajándékul: Goethe összes munkáinak díszkiadása.«

Mély és meleg kedély volt, a kit boldoggá tett a családi élet, elégedetté apró örömei, vidámmá játszó gyermekeinek nevetgélése. Arra született, hogy család-

jának és az irodalomnak éljen. De mindig körülte lebegett szenvedő hazájának képe, mögötte járt a politika nehéz árnya, »post equitem atra cura.« Nem ő az egyetlen, kit az irodalomtól elvont a politika. Bacon csak pihenő óráiban foglalkozhatott a philosophiával, Milton a politika miatt csak élete utolsó éveit szentelhette az irodalomnak; Chateaubriand kitünő iróból lett gyönge politikussá. Az egyiket a hatalom vágya, a másikat a népszerüség varázsa csábitotta el. Eötvöst magasabb érzés vezette: a szeretet hazája és az emberiség iránt. A politika korlátozta lelke szemlélődő kedvét, megröviditette a családi boldogság óráit, de ugy érezte, hogy minden erőre a politikában van szükség, s nem habozott a magáét is odaáldozni. Bajos kimagyarázni azt a csodát, mint történik az, hogy egy-egy lélek kötelességeket vállal az emberiség irányában. Elhagyja szüleit, s neki vág a fagyos pusztának, hogy Pestre vigye kiadni költeményeit, mint Petőfi; otthagyja az iskolát, a jövendőt, »biztos állást, meg a mi erre útnyitó«, mint Arany. Elhagyja fiatal feleségét, gőgicsélő gyermekeit, s megy a biztos halálba, mint Leiningen. Készséggel, szivesen hoz áldozatot idegenekért, a kiket nem ismer s nem fog ismerni soha. S idegenek, a kik sohasem látták, ismerősüknek fogják őt tartani, jó emberöknek, a kivel együtt éreznek és együtt gondolkoznak; a kinek érzésük és gondolatuk világának kifejlődését köszönik, mint akár szüleiknek; a kiket barátaiknak és tanácsadóiknak tartanak, a kik ő érettök is éltek, talán századokkal az ő születésök előtt.

Eötvös a jövendő korokért lelkének harmóniáját áldozta fel. Szemlélődő léleknek született, a kit születése, baráti köre, összeköttetései s korának viszonyai sodortak a politika terére, mint La Rochefoucauldot. Eötvös is szeretett elmélyedni könyveibe, mint ez;

kedvelte a nagy szellemek társaságát; szívesen levelezett velök, mint Montalamberttel, s gyönyörüségét találta a baráti levelezésben. Abban is van valami hasonlatosság, a mit ellenfeleik mondanak rájok. Eötvösre is talál, a mit Retz bibornok mondott La Rochefoucauldra, hogy itélete nem volt biztos a cselekvésben, s bármint igyekezett is, sohasem tudott határozott pártember lenni; hajlama mindig a közvetitésre irányult.

Épen ugy vonakodott bevallani, hogy nincs meg benne a cselekvés embereinek határozottsága, mint La Rochefoucauld, s olykor épen ugy kárhoztatta önmagában az aggodalmas elővigyázatot, a nehézkes fontolgatást, mely akaratának s a tettnek akadályaul volt. Maga is érezte magában az erély hiányát s egy barátjának azt mondta, hogy ha megkérdeznék a Házat: becsületes ministernek tartják-e, mindenki mellette volna; ha azt kérdeznék: kívánnak-e jobb szándékú ministert, alig szólhatna ellene egy-két szavazat, de ha arról lenne szó, akarnak-e erélyesebbet, félős, hogy a Ház legnagyobb része igennel szavazna.

A napi politika komolyabb jelenségeit világosan itélte meg, de sohasem tudott eligazodni a pártok cselszövényei s apró taktikai fogásai közt. Az eszméket tisztán látta, az embereket kevésbbé. De mikor a nemzet sorsa politikusai kezében volt, inkább akart természete ellenére politikus lenni, mint természete szerint iró.

Barátai szerencsésebbek voltak a kivitelben, eszmékben ő volt leggazdagabb. Sokan voltak akkor ügyesebb politikusok, becsületesebb egy sem. Lehettek egyeseknek zajosabb sikereik, többet és önzetlenebbül nem dolgozott senki.

Ha a politikában nem volt is ment tévedésektől, ha néha nem elég gyakorlatinak, máskor túlságosan

engedékenynek látszott: érdemei mellett elenyésznek árnyoldalai. Sokan szivesen teszik szóvá a nagyok hibáit, mintha tévedéseikben keresnék ember-voltukat. Egy időben a nagy emberek tévedéseinek rejtegetése és kimagyarázása volt divat, most gáncsolásuk van szokásban, s a legkisebb gyarlóság merészen és tüntetőn áll szembe a nagyobb érdemmel. Pedig egy-egy fogyatkozás hiánya még nem megannyi erény s az egyén súlyát a két mérleg különbsége mutatja. Sallustius szerelmeskedésre használta fel barátai házát, Johnson csunyán evett, Byron lelketlenül bánt anyjával és feleségével, Voltaire vagyont szerzett mint hadi biztos, Walter Scott a Balantyneok társaságában nem épen tiszteletre méltó módon üzérkedett. De vajon csak ezt tették-e, s nem maradt utánuk semmi más, mint elmult emberek vett sérelmeinek emlékei? A kör vonalának elhajlása mindenesetre hiba, de a hiba nagysága az egész kör átmérőjétől függ — mondja Carlyle, — s az lehet egy czirkusz köröndje, vagy egy üstökös pályája. Mielőtt a kapitányt hajója roncsolt állapotáért korholnók, jó megtudakozni, a világ körül tett-e utat, vagy pedig csak az Ebszigetről jön.

Eötvöst is gyönge politikusnak szokás nevezni. Bizonyára nagyobb volt benne az iró és gondolkozó, de volt-e azóta politikai közéletünknek oly alakja, a kit hozzája mérhetnénk?

Munkássága diadalt aratott, élete czélja teljesült, az aggodalom, melyet hazája jövendőjén érzett, elnémult a közörömben, midőn a negyvennyolczadiki törvényekben kimondott »közös-ügyek« szabályozva megvalósultak, Magyarország léte, a min Eötvös egyszer szinte kétségbeesett, s önállósága, a miért később lelkesült, biztosittattak, s Szent István koronája Ferencz József királynak és hitvesének fejére szállott. Eötvös csodálta Erzsé-

bet királynét, vonzódott hozzá finom lelkeért és költői hajlamáért, ismerte áldásos befolyását férjére. Királynénk a koronázás előtt kezdett magyarul tanulni, Falk Miksától, a kivel Eötvös élénk levelezésben állott. Falk ismertette meg a felséges asszonynyal a kitünőbb magyar munkákat, köztük a *Karthausi*-t és *A falu jegyzőjé*-t. Költeményt is sokat olvasott fel. *A méh románcza* s Eötvös *Végrendelet*-e könnyekig meghatotta a felséges asszonyt, s mindkettőt lefordittatta németre, s elküldte nővérének, a nápolyi királynénak. Tetszett a *Zászlótartó* is, Eötvös utolsó költeménye, mely még kéziratban fölkerült a Burg kis szalonjába, hol Magyarország jövendő királynéja tanulta uj országa nyelvét.

Eötvös sokszor egyenesen ugy irta leveleit, hogy Falk révén a királyné elé kerüljenek, a ki rokonszenvezett nemzetünkkel, ismerte fájdalmait, tisztelte balsorsát, hitt jövendőjében, becsülte lovagias erényeit, s érezte rajongó szeretetét. Eötvöst különösen kitüntette; egykép becsülte benne az írót és az embert. Eötvös ő benne látta azt, a kihez az uralkodó-család tagjai között a nemzet annyi gyászos század után egész szivével ragaszkodhatik. 1867 május 14-én ezt irta Falknak:

»Valamint hiszem, hogy soha az országnak nem volt királynéja, ki azt inkább érdemlé: úgy tudom, hogy soha nem volt olyan, kit így szerettek, és én a jövőhöz bizodalmamat éppen ezen érzésre alapítom. — Az érzelmek — legalább a népnél — sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződései, s én mindig úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szivében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze. — Három századon át megkisértettük a hittel, s megpróbáltuk reménynyel is több izben, de egy mégis hátra volt: az, hogy a nemzet a dynastiának valamely tagját

igazán, szive mélyéből szeresse, s minthogy ezt most elértük, nem aggódom a jövő iránt.

A koronázás napján minden aggodalma eloszlik; egy nagy jövő küszöbén látja nemzetünket s egész lelkesedéssel irja: »Nem hittem volna soha, hogy öreg koromban még ily boldognak érezhetem magamat, főképp politikai események által. De a mi most történt, sok fáradságnak, hosszu küzdelmeknek és főképp számtalan keserüségnek díja, s igy nem érzem magamat érdemetlennek e jutalomra.

Isten áldja meg Önt a sok fáradságáért, melylyel győzelmünk kivivásához járult. Isten áldja meg buzgó tanitványát, ki mint égi áldás jött körünkbe, s kinek arczáról egy szebb jövőnek reménye mosolyog reánk. Vele szemközt az egész nemzet költői érzésektől telik el, mert hisz csak egy valódi költészet van e világon, s ez a szeretet.«

Valóban, hosszu küzdelmek diadalma volt e nap, s e küzdelmekben senkinek sem volt nagyobb része, sikerökben több öröme, mint Eötvösnek. A nemzet és uralkodója összeforrott, mint századok óta soha. Az uralkodó jogérzete biztositotta ősi alkotmányunk ujabb fejlődését; a nemzet sugárzó szeretettel ölelte körül a trónt. Beláthatatlan nagy fejlődés utja nyilt meg, s a nemzet szinte mámorosan indult meg azon. Az 1848-iki ministerium tagjai közül Eötvös volt az egyetlen, a ki az uj kormányban is tárczát vállalt. Akkor segitett kivívni a parlamenti kormányt, most részt vesz munkásságában. Egész lelkesedéssel fogott tárczája ügyeinek rendezéséhez. (Reformjait l. a III. fejezetben.)

De a hosszu küzdelem, a sok munka és kétség megtörték gyenge testét. Betegeskedni kezdett. Nyaranta Karlsbadba küldték, régi gyomorbaja miatt. Orvosai

hiába intették pihenésre, nem tudott élni munka nélkül. »Engem a munka nem erőltet meg, nekem a munka pihenés,« — szokta mondani. Ha Pesten volt, mindennap bement hivatalába, inkább szépirodalmi munkásságával hagyott fel. Egy egy beszélyt még írt, egy nagyobb regénybe is belefogott, de ez már töredéknek maradt. A *Nővérek* után nem irt nagyobb művet. Csak az akadémia szószékén jelent meg olykor, hogy megujitsa elhalt barátainak emlékét, s a Kisfaludy-Társaságban, melyet ő támasztott fel halottaiból.

Még egy kötetet adott sajtó alá *Gondolatok* czimen, anyja emlékének ajánlva. Kis jegyzőkönyveinek tartalmából válogatta össze kiadója unszolására. Mély és világos gondolatok ezek, melyekben egy nemes szív benső világa tárul fel. Alapjok nem a hit és az erkölcs, mint Pascal *Pensées*-inek; inkább La Rochefoucauld maximáival vannak rokonságban. Tapasztalati igazságok gyanánt szürődnek le a mult, a társadalom s az emberi lélek ismeretéből. De mint Pascalnál, nála is ritkák a szükszavu axiomák, s néha egész részletes bizonyitásokat találni közöttük, s az egész könyv ép oly erővel fordul a materialismus, mint Pascalé az atheismus ellen, mint Salamon Ferencz megjegyezte. A mellett régebbi munkáit is át-átnézte. Ujra kiadta a *Reform*ot, javitgatott a *XIX. század eszméi*ről irt nagy munkáján; halálos ágyán is ebben lapozgatott.

1870-ben baja komolyra fordult, de azért élénken érdeklődött a képviselőház tárgyalásai s minden politikai esemény iránt. Megvásárolta az Eszterházy-képtárt s még 1871 januárjában egy nagy előterjesztést adott a Ház elé, népnevelésünk állapotáról. Már akkor nagyon beteg volt. Egész deczembert a szobában töltötte; januárban erős láz kezdte gyötörni s tüdőbajtól féltették. Mikor egy lapban betegsége veszélyes voltáról

olvasott, az láthatóan leverte. Január végén hire járt, hogy az Andrássy-ministerium válságban van, s Eötvös csakugyan be is adta lemondását, de Andrássy kértére visszavette. Az országgyülésen még sem jelent meg többé. Baja sulyosbodott. Titkolta mintegy önmaga előtt is. Barátságosan elbeszélgetett orvosaival a tudomány haladásáról, tanintézeteinkről, a Bécsből ágyához hivott Skoda érdemeiről; de az érdemes tanár ő rajta nem tudott segiteni. Tüdőbaja kifejlett, február másodikán reggel már alig lehetett hallani szavát. Délben magához tért, ifjuságát emlegette, fiát kivánta látni, s azt mondta neki: ha tudósnak marad, boldog lehet; csak a politikába ne avatkozzék soha. — Délután elszunnyadt, szunnyadtában szállt éj a betegszobára és reá is az a nagy éj, a melyből nincsen ébredés. A csónak parthoz ért, s kormányosa kiszállt az ismeretlen parton, a hol apánk és anyánk vár mindőnket; a hova rendre utánunk jönnek gyermekeink és unokáink s a hol a kifáradt vándor leteszi nehéz terhét.

Porladó teste Ercsiben pihen, a Duna partján, hol birtoka volt. Kék ég és hullongó levelü fák borúlnak sirja fölébe, s emlékoszlopa, melyet a nemzet állitott nyughelye fölé, kinéz a magyar alföldre.

Nisard szerint minden irodalom két forrásból táplálkozik: a classikai és a keresztyén szellemből. Goethe mindig az elsőhöz vágyott; Eötvös az utóbbiból meritett. Szépirodalmi és politikai munkáiban ez a szellem leng s a mi ebből egy modern államban és társadalomban az ő korában megvalósithatónak látszott, mindannak megvalósitására törekedett.

Élete gazdagabb volt törekvésekben, mint sikerekben, de a munka, a melyet végzett, fenséges, s csodálatra késztet. Olyannak tetszik ő előttünk, mint Danko, az orosz mese hőse, kinek népe a rengetegben élt, a honnan

nem mozdulhatott; csalit utját állta, tüske megvérezte, megsápasztotta a homály, lelkét posvány göze fojtogatta, szeme elszokott a fénytől. Vágyott a szabad mezőre, a hol szabadon jár a szél és meleg sugarak ragyognak. Danko vezette őket, s mikor rájuk szakadt az ég, kiszakitotta a szivét, azzal világitott utjokra. És kiértek a sikságra, a hol örömtüzet gyujtott a hajnal, dúsan sarjadt a fű, szabad volt a levegő és határtalan messze láttak. Ujjongtak és örvendeztek, csak Danko rogyott le az erdő szélén, haldokolva, — s szíve még akkor is világitott.

MEGJEGYZÉS.

Kötelességem e tanulmányhoz néhány sornyi jegyzetet fűzni, hogy elmondjam történetét.

Midőn b. Eötvös József munkáinak irói tulajdonjoga b. Eötvös Loránt adományából az Eötvös-alapra szállott, ez a munkák kiadásával a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságot bizta meg, a kiadás terjesztése érdekében pedig megalakitotta az Országos Eötvös-Bizottságot. E bizottság a kiadó részvénytársaság adományából a M. T. Akadémiánál pályázatot hirdetett b. Eötvös Józsefnek a kiadásba illő életrajzára, egyebek közt azon föltétellel, hogy „az életrajz ne száraz adatok halmaza legyen, hanem inkább essay, mely az embernek, irónak és államférfinak s egyuttal egész korának képét nyujtsa, azon hatás rajza mellett, melyet Eötvös korától vett s korára és nemzetére gyakorolt.“

E pályázatra készült e kis munka, mert mint az egész kiadásnak sajtó alá rendezője, szinte erkölcsi kötelességemnek tartottam tőlem telhetőleg elháritani azt az esélyt, hogy a pályázat talán meddő s a kiadás életrajz nélkül maradjon. A kiadás közben bele is éltem magam Eötvös korába, közelről megismertem egyéniségét s életének egész folyását. Munkakedvemet élesztette a becsvágy, hogy kiadásom végén az életrajz is az én munkám legyen.

Az, hogy egy összkiadás kiegészitéseül volt szánva, rövidségre intett. E külsőségen kivül más alkalmi szempontot nem tartottam szem előtt. Nem volt szándékom magasztaló-beszédet irni, a mi az iró munkái mellett izléses lehet nagy irodalmakban, a hol nincs hiány kritikai feldolgozásokban sem; de nálunk három évtized sem volt elegendő, hogy Eötvös komoly életrajzának megirására csak kisérlet is történt volna. Ily elfogulatlansággal láttam

munkához. Áttekinthető beosztásnak kinálkozott, ha a két szélső fejezetben fogom össze az életrajzi adatokat s a középső kettőben essayszerű ismertetést nyujtok az iróról s a politikusról. Ez utóbbi részben Eötvös eszméinek sokfélesége és fejlődése inkább rám kényszerítette a történeti egymásután figyelembe vételét s az egész nem tagozódik olyan szabad és egységes szempontok szerint, mint az iróról szóló fejtegetés.

A birálók — Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Heinrich Gusztáv — igy is kiemelték két társa közül s a jelentés úgy emlékezett meg róla, hogy „formai tekintetben kiválik, valódi essayszerű dolgozat, mely arányos szerkezetben, a legfőbb vonásokban igyekszik feltüntetni Eötvöst, ugy is mint költőt, ugy is mint politikust. Előadása élénk és tárgyszerü. Azonban nem hiányoznak hibái és fogyatkozásai tartalmi tekintetben. Először Eötvös ifjuságát nem hiteles adatok alapján rajzolja. A szerző kritika nélkül elfogadja azokat az adatokat, melyek közkeletüek irodalmunkban, de a melyeket nagyrészt maga Eötvös megczáfolt. Másodszor Eötvösnek, a költőnek rajzában azt a hibát követi el, hogy inkább kiemeli az árny-, mint a fényoldalakat s igy a költő alakja hamis világításban tünik föl. A szerzőnek nem czélja kisebbíteni Eötvöst, ugyszólva akaratlanul sodródik ide, mert vagy nem érti eléggé a vegyítés módját, vagy mert több eszméje van az árny-, mint a fényoldalak fejtegetéséhez. De hagyján, ha az árnyoldalak csakugyan azok volnának, de a szerző némely irói sajátságokat is azoknak itél." Ezeken kívül a birálók szeretnének valamit olvasni a szónoki beszédekről külön s bővebb és behatóbb fejtegetést érdemelne szerintök *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* czimű munka. Negyedszer néhány elsietett kifejezést s a másoló hibájából származó értelmetlenséget kivánnak kijavittatni, s ha a szerző e kivánalmaknak megfelel, a birálók hajlandók a jutalmat e munkának kiadni.

A közönség itt a kivánt átdolgozás utáni munkát veszi. A jelentés 1. pontjában kifogásolt adatokra nézve megemlítem, hogy azokat Pulszky és Falk emlékezéseiből merítettem, a kik mint egyenesen Eötvös szájából hallottakat mondják el. Átmentek azok egész irodalmunkba, így például Baráth Ferencz kis czikkébe is a *Képes Irodalomtörténet*-ben. Mégis készségesen megrostáltam ez adatokat, s most röviden csak a biztos tényekre szorítkozom.

A második pontban foglalt gáncs előbb említett komoly czélomnak talán némi túlzásából származhatott. Az volt a hitem, hogy Eötvös munkáira nézve a legszigorúbb kritika a legméltóbb s leg-

igazságosabb is. Annál könnyebben hihettem ezt, mert kegyeletes megemlékezéseknek nincsen hijával irodalmunk. Előttem az a mérték lebegett, melyet Eötvös szépirodalmi munkáira — természetesen több joggal és bizonyára több tapintattal is — Péterfy Jenő alkalmazott. A kivánságnak azért itt is engedtem, egyes kifejezéseken enyhítettem s egyetmást töröltem is, hiszen holtak munkáival szemben jóformán csak a megértetésnek és jellemzésnek van helye s én úgyis főként Eötvös egyéniségének rajzára törekedtem, nem egyes munkáinak birálatára. A végső két kisebb jelentőségű kivánságot is teljesítettem, s a birálók az átsimított művet a jutalomra érdemesnek találták, a kiadók pedig hozzáfűzték Eötvös munkáinak összkiadásához.

A birálói jelentések az *Akadémiai Értesítő* 1902 és 1903 májusi füzeteiben jelentek meg. Az ideiktatott rész alapján az olvasó könnyebben itélheti meg munkámat s inkább megvédheti itéletét esetleges tévedéseimtől.

EÖTVÖS-IRODALOM.

E jegyzék csupán azon nagyobb műveket és tanulmányokat említi fel, melyekben fontos és jellemző adatokat találni Eötvös életére, irodalmi vagy politikai pályájára vonatkozólag. Teljességre ez összeállitás két okból nem törekszik. Először azért, mert azon czikkeket és birálatokat, melyek nem az iró egész egyéniségére és pályájára, hanem csupán egyik vagy másik munkájára vonatkoznak, az egyes munkákhoz fűzött jegyzetek során említettük meg, s így azokat itt ismételni fölösleges. A másik ok: hogy ha minden kis czikket, melyek vidéki ujságokban vagy iskolai értesitőkben jelentek meg, számba vennénk, nem kerülhetnénk el a kétséges értékü munkák megemlitését, melyeket a vállalat szerkesztője sem ismer, s igy az olvasó a százakra felszaporodott czimek közt tájékozatlan maradna, azt sem tudná, melyikhez forduljon felvilágositásért, s legtöbbhez ugy sem juthatna hozzá egyáltalában. Inkább egy-két tájékoztató szót fűztünk némely czímhez, s legalább a fontosabb forrásokból nem mellőztünk egyet sem.

I. ÉLETÉRŐL:

Kölcsey Ferencz: *Országgyülési napló.* (*Kölcsei Kölcsey Ferencz minden munkái.* Harmadik bővitett kiadás. 1886. VII. kötet). Többször emliti Eötvöst, kivált a 10, 82, 96, 154 stb. lapokon.

Pulszky Ferencz: *Életem és korom.* (II. kiadás. Budapest, 1884). Eötvös életére s munkáinak keletkezésére nézve fontos adatokat találni az I. köt. 64,

82, 93, 99 (Karth.), 104 és 108 (Eperjes), 123 és 124 (szónokl.), 135 (Karth.), 138 (törvényk.), 140, 144—5 (pénzválság), 146 (btk.), 150 (Pesti Hirlap), 153, 157, 165, 171 (centralisták), 180 és 181 (A falu jegyzője) lapjain, a II. kötetben a 224 és 226 lapokon. Eötvös ifjukorára nézve ez a főforrás, mert Pulszky legjobb barátai közé tartozott; de némi óvatossággal kell használni, a mennyiben Pulszky csupán emlékezetből diktálta e memoirejait a *Budapesti Szemle* számára.

Pulszky Ferencz: *B. Eötvös József.* Először a *Pesti Naplóban*, mint nekrolog, aztán bevezetésül e könyvben: *Babérlombok, b. Eötvös József műveiből.* Füzte mély hálája s hódolata emlékeül Vachott Sándorné. (Pest, 1871). Harmadszor Pulszky *Jellemrajzok* czimű kötetében (Budapest, Aigner Lajos, 1888, 1—29 l.).

Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József.* Megjelent előbb a *Figyelő* XV. és XVI. kötetében, azután Aigner Lajos *Magyar Könyvesház* czimű gyüjteményében, 125—127. szám, 1884. Az első kisérlet teljes életrajz összeállitására. Eötvös munkáit időrendben, egyenként tárgyalja, egy sorrendben az irodalmiakat és a politikaikat, a mint következtek. Az arányosságot igy nem sikerül mindenütt megőriznie. Az életrajzot csak főbb vonásokban vázolja, a levelek fölhasználása nélkül.

Ferenczi Zoltántól most van sajtó alatt Eötvös bővebb életrajza, mely a *Történeti Életrajzok* sorában fog megjelenni.

Milhoffer Sándor: *Báró Eötvös József.* Kecskemét, 1903. Öt ives füzet. Szárazon közli Eötvös életének főbb eseményeit, s munkáinak inkább kivonatát adja, mint ismertetését és birálatát.

Ezeken kívül számos kisebb életrajza jelent meg gyüjteményes vállalatokban, és pedig: Toldy Ferencz *Magyar költők élete* II. kötetében és a *M. nemzeti irodalom történeté*-ben; Beöthy Zsolttól a *Magyar nemzeti irodalom története és ismertetése* czimű

iskolai kézi könyvében s a *Magyar irodalom kis tükré*-ben; Baráth Ferencz tollából Beöthy Zsolt *Képes irodalomtörténeté*-ben; id. Szinnyei Józseftől a *Magyar irók élete és munkái*-ban; Négyesy Lászlótól a *Pallas nagy lexikoná*-ban. Azonfelül is számos kis czikk a hirlapokban elszórtan. A nevezetesebbek:

Falk Miksa: *Eötvös ifjuságából. Pesti Napló*, 1871. 283. sz.

Falk Miksa: *Apróságok egy nagy ember életé*-ből. *Aradi Közlöny*, 1891. szept. 13.

Ráth Mór: *Eötvös és Goethe. Reform*, 1871. 36 és 50. szám.

Győry Vilmos: *Báró Eötvös József egyik alföldi magánya. Reform*, 1871. 78. szám.

Frankenburg Adolf: *Visszaemlékezések. Magyarország és a nagyvilág*, 1871. 9. szám.

Vadnay Károly is emlékezéseit adta ki a *Hon* 1871. évi folyamában, 28, 29. sz. Ugyanott a 166. számban Eötvös könyvtáráról találni czikket.

II. A SZÉPIRODALMI MUNKÁKRÓL.

Az emlitett életrajzi munkákon, irodalomtörténeti czikkeken és az egyes munkák jegyzetében felsorolt kritikákon kívül említésre méltók:

Gyulai Pál: *Emlékbeszéd báró Eötvös József felett.* Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1872 február 11-én tartott közülésében. (*Emlékbeszédek.* II. kiadás. 1902. I. köt.). Eötvös egész pályáját felöleli, s jellemrajzát is nyujtja.

Gyulai Pál: *Eötvös regényei. Budapesti Szemle*, 1878.

Péterfy Jenő: *Báró Eötvös József, mint regényiró.* Megjelent először a *Budapesti Szemle* XXV. kötetében, 1881; ujabban Péterfy összegyüjtött munkái I. kötetében (Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Sajtó alá rendezte Angyal Dávid. 1901.). A szépirodalmi műveken kívül a *Reform*-mal és *A XIX. század uralkodó eszméi*-vel is foglalkozik.

Beöthy Zsolt: *A tragikum* (Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1885.). A XIV. fejezetben szól a *Magyar-*

ország 1514-ben pórhadáról, a XV.-ben Eötvös Ulászló királyáról, széptani példákúl.

Salamon Ferencz: *Két uj zsebkönyv.* Eötvös költeményeiről. — *Gondolatok.* A *Gondolatok* kötetéről. Megjelent az első a *Pesti Napló* 1858. évi folyamában, a második ugyanott 1864-ben; ujabban mindkettő az *Irodalmi tanulmányok* (Kisfaludy-Társ. kiadása, 1889) II. kötetében.

Erdélyi János: *Egy századnegyed a magyar irodalomból.* (*Kisebb prózái.* II. 1863.) Eötvös regényeiről emlékezik meg (a *Karthausi*-ról, *A falu jegyzőjé*ről és a *Magyarország 1514-ben* czíműről).

Bayer József: *A magyar drámairodalom története.* (Budapest, 1897, a M. T. Akadémia kiadása.) Behatón tárgyalja a szinműveket.

Zilahy Károly: *Eötvös József. Magyar koszorusok albuma.* 1863.

Zichy Antal: *Eötvös József emléke.* (Budapest, 1878.)

Beöthy László: *Báró Eötvös József, mint regényiró. Egyetemes Könyvtár.* Szerkeszti Ferenczy József. (Győr, évszám nélkül.) A munka három szakaszra oszlik: I. Eötvös és kora. II. Regényei. III. Eötvös mint regényiró általában.

Fülöp Adorján: *Eötvös költészetéről. Figyelő.* 1876.

Bodnár Zsigmond: *Eötvös József irodalmi dolgozatai.* 1878.

Kisebb czikkeket irtak róla: Hegedüs István a *Család és iskola* 1881. évi folyamában, Bánóczy József az *Ország-Világ*-ban (1880), Ferenczy József a *Magyar Helikon*-ban, (II. 2.).

III. POLITIKAI PÁLYÁJÁRÓL:

Lónyay Menyhért: *Emlékbeszéd b. Eötvös József fölött (A M. T. Akadémia Évkönyvei.* XIII. 1872.) Eötvös pozsonyi éveiről és politikai irányáról szól.

Trefort Ágoston: *Br. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra" czimű munkájáról.* (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. Kiadja a M. T. Akadémia.

VII. k. 5 szám. 1882). Érdekesen ismerteti Eötvös külföldi tartózkodását s államtudományi nagy munkájának keletkezését és alapelveit.

Csengery Antal: *Báró Eötvös József.* Először a *Szónokok és statusférfiak könyvé*-ben, utóbb a *Történelmi tanulmányok és jellemrajzok* kötetében; legujabban az *Olcsó könyvtár*-nak *Jellemrajzok* czimű füzetében. (383. sz). Különösen Eötvös centralisáló törekvéseihez és külföldre menekülésének indokaihoz szolgáltat becses anyagot. Levéltöredékekkel.

Kónyi Manó: *Beust és Andrássy 1870 és 1871*-ben (*Olcsó könyvtár*, 717—718. sz.). Eötvös második ministerségére vet világot. Ez években Andrássy távolléte alatt Eötvös helyettesitette a ministerelnököt, s a kormány részéről ő levelezett vele. Kónyi nagyérdekű leveleket is közöl.

Concha Győző: *Politika.* (Budapest, 1895). Számos helyen idézi és birálja Eötvös munkáját a *XIX. század uralkodó eszméi*-ről.

Falk Miksa: *Báró Eötvös József életé*-ből.

Falk Miksa: *Báró Eötvös József és az 1867-iki kiegyezés.* Mindkét tanulmány a *Kor- és jellemrajzok* kötetében (Budapest, 1903). Nagyon sok levéllel.

Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinairek.* (Budapest, 1882). Eötvös első ministerségét megelőző munkásságára nézve számos adatot és szempontot nyujt.

Viszota Gyula: *A Kelet Népe történetéhez.* (*Budapesti Szemle*, 1903. november). Eötvösnek az e gyüjteménybe átvetten kívül egy másik levelét is közli, mely azonban csak a czikk megjelenése s a levelek kinyomatása után került kezembe.

Ivánka Imre: *Nemzetiségi kérdés. Pesti Napló*, 1861. okt. 16, 18, 23, 27. sz.

Asbóth János: *Irodalmi és politikai arczképek.* Budapest, 1876.

Molnár Aladár: *Báró Eötvös József életéből. Pesti Napló*, 1872. 295., 297. sz. Töredék egy el nem készült

nagyobb munkából, mely a magyar tanügygyel foglalkozott volna.

Molnár Aladár: *B. Eötvös József népnevelési jelentése. Reform*, 1871. ápr. 22., 110. szám.

Felhivás népnevelési egyletek alakitására. Pesti Napló, 1867. aug. 7. (Eötvös aláirásával, de nem az ő tollából.)

Szász Károly: *Népnevelési egyletek. Pesti Napló*, 1867. aug. 10. és 11.

Az alakulandó népnevelési egyletek tervrajza, Pesti Napló, 1867. aug. 8.

Azonfelül számos monographiában és történelmi munkában találunk jellemző adatokat Eötvös politikai pályájához. Igy különösen:

Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*-nek I—VI. kötetében, hol Eötvösnek számos levele is közölve van.

Lederer Béla: *Gróf Andrássy Gyula beszédei*-nek kiadásában, mely szintén közöl leveleket, de különben is sokszor megemlékezik Eötvösről.

Nagyobb történelmi korszakokkal foglalkozó művekben, minők:

Marczali Henrik: *A legujabb kor története.* (Budapest, 1892.)

Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora.* (*A magyar nemzet története.* Szerk. Szilágyi Sándor. IX. k.)

Márki Sándor és Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország* (1848—1896.) (*A magyar nemzet története.* X. k.).

TARTALOM.

B. EÖTVÖS JÓZSEF

ÖSSZES MŰVEI

ELŐFIZETŐINEK NÉVJEGYZÉKE

a) Testületek, városok, egyletek, intézetek, iskolák stb.

Abauj-Szántó
Állami elemi népiskola.
Abauj-Szepsi
Állami elemi iskola.
Abauj-Szina
Állami iskola.
Abrudbánya
Állami elemi fiu- és leány-iskola.
Algyógy
Állami iskola.
Alsó-Kubin
Állami iskolák.
Alsó-Lendva
Állami polgári fiu-iskola.
Apátfalva
Apátfalva község elöljárósága.
Apatin
Községi iskolák.
Arad
Szab. kir. város.
Aradi és csanádi egyesült vasutak igazgatósága.
Aradvidéki tanitóegylet.
Aradi izraelita hitközség.
Aranyidka
Állami elemi iskola.

Aranyos-Maróth
Bars vármegye.
Barsmegyei Casino.
Állami elemi iskola.
Árvaváralja
Árvai uradalom.

Bács-Gyurgyevó
Hitelszövetkezet.
Állami iskola.
Bács-Kiskér
Ág. ev. egyházmegye.
Baja
Baja város közönsége.
M. kir. állami tanitóképző-int.
Balassa-Gyarmat
Nógrád vármegyei Casino.
Balázsfalva
Görög kath. főgymn. 2 pld.
Bánffy-Hunyad
Állami elemi iskola.
Kalotaszegi Casino.
Állami polgári iskola.
Baranya-Sellye
Olvasókör.
Baróth
Állami polgári fiu-iskola.

Bártfa
Állami elemi iskola.
Bavaniste
Községi tanitói könyvtár.
Bazin
Bazin szab. kir. város.
Bécs
Osztr.-magy. bank üzletv.
Békés
Bánhidai függetlenségi és 48-as olvasókör.
Békés-Csaba
Állami elemi népiskola.
Békés-csabai tanitóijáráskör.
Casino-egyesület.
Békés-Gyula
Békés várm. törvényhatósága.
Bellatincz
Casino.
Beregszász
Állami fögymnasium.
Állami elemi népiskola.
Állami polgári leány iskola.
Bereg vármegyei magyar közművelődési egylet.
Beszterczebánya
Kir. fögymn. tanári könyvtár.
Kir. fögymnasium ifj. könyvtára.
Ág. hitv. ev. gymnasium.
Állami polgári iskola.
Bibarczfalu
Állami elemi iskola tanitói kör.
Bikity
Bikity község népkönyvtára.
Bonyhád
Ág. ev. gymnasium.
Polgári Casinó.
Brassó
Brassó szab. kir. város.

Brassó
Állami keresk. akadémia.
Belvárosi állami elemi iskola.
Magyar Casinó.
Breznóbánya
Állami elemi iskola.
Budapest
Magy. kir. Földművelésügyi Miniszterium.
Magy. kir. Honvédelmi Ministerium.
Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vármegye.
Budapest szék. főváros. 2 pld.
Református Theologiai tanári kar.
Közp. távirdahiv. könyvtára.
VI. ker. állami főreáliskola tanári könyvtára.
VI. ker. áll. főreáliskola ifjusági könyvtára.
M. kir. állami felső ipariskola.
Magy. kir. állami „Erzsébet“ nőiskola.
M. kir. állami felsőbb leányiskola.
II. ker. áll. tanitónőképző intézet „Eötvös önképzőköre“.
II. ker. állami tanitónőképző intézet.
Orsz. izr. tanitó-egyesület.
Tanitóképző tanárok orsz. egyesülete.
Budapesti (budai) Tanitóegyesület.
Magyar mérnök- és épitészegylet.
Magyarországi Központi Fröbel nőegylet.
Mária Dorothea egyesület.
Magyar vasuti és hajózási club.

Budapest
Országos Casinó.
Székesfővárosi III. ker. kör.
Budapesti Szemle.
VII. ker. áll. főgymn. 5 pld.
Ág. h. ev. főgymnasium.
I. ker. Iskola-téri elemi isk.
I. „ Szarvas-téri „ „
I. „ Czakó-utczai „ „
I. „ Fehérvári-uti „ „
I. „ Kelenföldi „ „
I. „ Krisztina-téri „ „
I. „ Attila-utczai „ „
I. „ Istenhegyi „ „
I. „ Zugligeti „ „
I. „ Labancz-uti „ „
I. „ Lipótmezei „ „
II. „ Ponty-utczai „ „
II. „ Medve- „ „ fiu „
II. „ Iskola- „ „ leány „
II. „ Toldy Ferencz-utczai elemi iskola.
II. „ Margit-köruti elemi isk.
II. „ Főv. szeretetházi elemi fiu iskola.
III. „ Lajos-utczai elemi isk.
III. „ Kórház- „ „ fiu „
III. „ Timár- „ „ „
III. „ Tanuló- „ „ leány „
III. „ Miklós-téri „ „
III. „ Vörösvári-uti „ „
IV. „ Gróf Károlyi-utczai elemi iskola.
V. „ Lipót-téri elemi „
V. „ Szemere-u. „ „
V. „ Sziget- „ „ „
V. „ Külső Váczi-uti elemi iskola.
VI. „ Angyalföldi elemi isk.
VI. „ Szt.-László-uti „ „
VI. „ Érsek-utczai „ fiu „

Budapest
VI. ker. Lovag-u. elemi isk.
VI. „ Sziv-utczai „ „
VI. „ Bajnok- „ „ „
VI. „ F.-erdősori „ „
VII. „ Kazinczy-u. „ „
VII. „ Nyár-utczai „ „
VII. „ Wesselényi-u. „ „
VII. „ Dohány-u. „ „
VII. „ Rottenbiller-u. „ fiu „
VII. „ Rottenbiller-u. „ leány „
VII. „ Murányi-u. „ fiu „
VII. „ Murányi-u. „ leány „
VII. „ Aréna-uti „ „
VII. „ Hungária-uti „ „
VII. „ Kis-zuglói „ „
VII. „ Várna-utczai „ „
VIII. „ Szentkirályi-u. „ „
VIII. „ Rökk Szilárd-u. „ „
VIII. „ Baross-u. „ fiu „
VIII. „ Rigó-utczai „ leány „
VIII. „ Práter-utczai „ „
VIII. „ Bezerédy-u. „ fiu „
VIII. „ Bezerédy-u. „ leány „
VIII. „ Erdélyi-utczai „ „
VIII. „ Madách-u. „ „
VIII. „ Jázmin-utczai „ „
VIII. „ Csobáncz- „ „ „
IX. „ Lónyay- „ „ „
IX. „ Bakács-téri „ „
IX. „ Mester-utczai „ „
IX. „ Tüzoltó-utczai „ „
IX. „ K.-soroksári-u. „ „
X. „ Bánya-téri „ „
X. „ Kápolna-téri „ „
X. „ Gyömrő-uti „ „
X. „ Tisztv.-telepi „ „
X. „ Maglódi-uti „ „
X. „ Rákosi „ „
II. „ Reáliskola.
IV. „ „ „

Budapest
VIII. ker. Reáliskola.
II. ker. Felső keresk. isk.
VI. „ „ „ „
IX. „ „ „ „
Szakrajz-iskola.
I. ker. Felső leány isk.
IV. „ „ „ „
II. „ Polgári fiu „
III. „ „ „ „
VI. „ „ „ „
VII. „ „ „ „
VIII. „ „ „ „
IX. „ „ „ „
I. „ „ leány „
II. „ „ „ „
III. „ „ „ „
IV. „ „ „ „
V. „ „ „ „
VI. „ „ „ „
VII. „ „ „ „
VIII. „ Práter-u. polg. leány isk.
VIII. „ Csokonai-u. „ „ „
X. „ Polgári leány iskola.

Csab-Rendek
Magyar király állami népiskola.
Csáktornya
Magy. kir. állami tanitó képezde.
Cservenka
Casinó egylet.
Csokonya
Csokonyai Társaskör.
Csurgó
Állami tanitóképezde.
Czegléd
Rendezett tanácsu város.
Róm. kath. elemi iskolák tanitó-testülete.
Czófalva
Háromszék megyei tanitótestület. Orbai tanitói járás-kör.

Dárda
Izraelita kerületi hitközség.
Debreczen
Debreczen szab. kir. város.
Róm. kath. gymnasium tanári könyvtára.
Róm. kath. gymnasium ifjusági könyvtár.
Állami főreáliskola tanári könyvtára.
Állami főreáliskola ifjusági könyvtára.
Kereskedelmi akadémia.
Jogász- és tisztviselő-kör.
Statusquó izr. hitközség.
Deés
Szolnok-Doboka megyei tanitóegyesület.
Déva
Állami tanitóképző intézet.
Dévaványa
Polgári kör.
Dicső-Szent-Márton
Állami elemi iskola.
Polgári leányiskola.
Diósgyőr
Diósgyőr város közönsége.
Dobsina
M. kir. állami elemi iskola.
Dragomérfalu
Állami iskola.

Eger
Heves vármegye.
Áll. elemi iskola.
Elek
Eleki községi tantestület.

Enyiczke
Kassa vidéki róm. kath. tanító egyesület.
Eperjes
Eperjes szab. kir. város.
Evang. Collegium könyvtára.
Ev. Collegium tanítóképző önképző köre.
Állami tanítónőképző intézet.
Erdő-Szent-György
Áll. elemi népiskola.
Érsekujvár
Érsekujvár város közönsége.
Esztergom
Esztergom szab. kir. város.

Fehértemplom
M. kir. állami gymnasium.
Áll. polg. leányiskola.
Felső-Gagy
Állami elemi iskola.
Felső-Lövő
Evangelikus tanintézetek.
Fiume
Kir. kormányzóság.
Biblioteca Civica.
Magy. kir. áll. polg. fiu-iskola.
Földeák
Róm. kath. kör.
Füzesgyarmat
Ev. ref. egyház iskolaszék.

Galgócz
Magy. kir. áll. polg. iskola.
Garam-Szent-György
Barsi ev. ref. tanító-egylet.
Gödemesterháza
Állami iskola.
Gyöngyös
Állami főgymnasium.
Társadalmi kör.

Gyöngyös
Casinó.
Keresk. csarnok.
Gyönk
Ev. ref. gymnasium.
Győr
Győr vármegye.
Győr szab. kir. város.
Győri ev. egyházmegyei tanitóegyesület.
Győrvidéki tanitóegyesület.
Ág. hitv. evang. egyházközs.
Izr. népiskolai tanitó-testület.
Iparos önképző és betegsegélyző egylet.
M. kir. áll. polg. leányiskola.

Hajdu-Sámson.
Olvasó egylet.
Hajdu-Szoboszló
Állami polgári iskola.
Kaszinó egyesület.
Halas
Halas város.
Főgymnasium ifjusági könyvtára.
Halmágy
Népiskolai és ifjusági könyvtár egyesület.
Hátszeg
Casinó egyesület.
Hatvan
Polgári kör.
Casinó.
Henczida
Henczida község.
Hód-Mező-Vásárhely
H.-M.-Vásárhely város.
Ev. ref. gymnasium.
Ev. ref. főgymn. ifjusági könyvtára.

Homonna
Polg. és felső keresk. iskola.
Izraelita hitközségi népiskola.
Horgos
M. kir. állami elemi iskola.
Hosszufalu
Állami polgári iskolák. 2 pld.
Hétfalusi központi Emke olvasókör.
Huszt
Áll. polgári iskola.

Igló
Ág. hitv. ev. elemi nép- és polgári leányiskola.
Izraelita elemi népiskola.
Szepesi tanitó egyesület.
Állami tanitóképző intézet.
Kaszinó.
Inaszó
Inaszói altiszti kör.
Ipolyság
Áll. s. polgári leányiskola.

Jász-Apáti
Róm. kath. tanitó-testület.
Jolsva
Casinó.

Kaba
Olvasó-egyesület.
Kápolnás-Nyék
Kápolnás-Nyéki Segély-egylet.
Kaposvár
Somogy vármegye.
Áll. főgymn. ifj. könyvtára.
Áll. elemi iskola.
Áll. polgári iskola.
Karczag
Karczag r. t. város.
Ev. ref. gymnasium.
Kassa
Áll. főreáliskola tanári könyvtára.
Állami főreáliskola ifjusági könyvtár.
Kassa Hámor
Áll. elemi iskola.
Kecskemét
Kecskemét th. város.
Áll. s. polg. leányiskola.
Községi népiskola.
Polgári kör.
Késmárk
Áll. polg. és felső keresk. iskola.
Ág. h. ev. polg. leányiskola.
Ev. Lyceum.
Keszthely
Premontrei kath. főgymn.
Izraelita hitközség.
Kézdi-Vásárhely
M. kir. állami elemi iskola.
Háromszékmegyei tanitó-testület „Kézdi járás köre".
Kis-Baczon
Állami elemi iskola.
Kis-Marton
Áll. polg. fiuiskola.
Áll. polg. leányiskola.
Kispest
Állami elemi iskola tanitó-testület.
Kisvárda
Áll. elemi iskola.
Kolozsvár
Kolozsvár szab. kir. város.
Áll. tanitóképzőintézet tanári könyvtára.
Ev. ref. theol. fakultás.
Kereskedelmi akadémia tanári könyvtára.

Kolozsvár
Keresk. akad. ifj. könyvtára.
M. kir. gazdasági tanintézet könyvtára.
M. kir. gazdasági tanintézet ifjus. könyvtára.
Tanitóképző intézet ifjusági önképzőköre.
Országos középiskolai tanáregyesület Kolozsvári köre.
Áll. felsőbb leányiskola.
Áll. polgári leányiskola.
Emke központi könyvtára.
Komárom
Komárom sz. kir. város.
Körmöczbánya
Körmöcz szab. kir. és főbányaváros.
Kőszeg
Áll. segitett községi polgári iskola.
Római katholikus tanitónőképző.
Ág. hitv. evang. egyházközség.
Kraszna
Állami elemi iskola.
Kunfélegyháza
Városi kath. főgymnasium.
Áll. tanitóképző intézet.
Áll. tanitóképző intézet ifj. könyvtára.
Casinó.
Kun-Szent-Miklós
Ev. ref. gymn. könyvtára.

Liptó-Szent-Miklós
Áll. polg. iskola.
Léczfalva
Községi iskola.
Léva
Áll. tanitóképző intézet.

Losoncz
Városi közkönyvtár.
Áll. főgymn. tanári könyvtár.
Áll. főgymn. ifj. könyvtár.
Izraelita hitközség.
Lovászpatona
Olvasókör.
Lőcse
Kir. kath. főgymnasium ifj. könyvtára.
Kir. kath. főgymasium tanári könyvtára.
Ág. hitv. evang. elemi iskola.
Lugos
M. kir. állami fiuiskola.

Magyar-Óvár
Moson vármegye.
Magyar-Régen
Állami iskola.
Magyar-Valkó
Községi iskola.
Makó
Csanád vármegye.
Áll. s. közs. polg. leányiskola ifj. könyvtára.
Izraelita hitközség.
Katholikus kör.
Mármaros-Sziget
Mármarosi általános tanitóegyesület.
Állami elemi iskola.
Polgári kör.
Casinó.
Állami tanitóképezde.
Maros-Vásárhely
Marosköri unitárius belső emberek könyvtára.
Maros-Tordamegyei általános tanitótestület.

Mezőbánd
Állami elemi iskola.
Mező-Sámsond
Állami iskola.
Mezőtur
Ev. ref. főgymnasium.
Ev. ref. főgymnasium ifj. könyvtára.
Ev. ref. egyház.
Áll. felsőbb leányiskola.
Miava
Állami elemi iskola.
Mindszent
Mindszent község.
Miskolcz
Borsod vármegye.
Ev. ref. főgymnasium.
Modor
M. kir. állami polgári fiuiskola.
Moha
Tanitói könyvtár.
Mohács
Izraelita hitközség.
Moson
Állami elemi iskola.
Morvaőr
Áll. elemi népiskola.
Munkács
Áll. elemi leányiskola.
Muraszombat
Muraszombat járási általános tanitó-kör.
Vendvidéki magyar közművelődési egyesület. 2 pld.

Nagy-Alásony
Somlyó vidéki ág. h. ev. tanitói kör.
Nagy-Becskerek
Nagy-Becskerek r. tan. város.
Nagy-Becskerek
Torontál megyei takarék- és hitelbank.
N.-Becskereki takarék- és előlegegylet m. r. t.
Nagy-Enyed
Alsó-Fehér vármegye
Nagy-Enyed r. t. város.
Áll. polg. leányiskola.
Bethlen Collegium.
Bethlen Collegium ifj. olvasóköre.
Nagy-Ida
Állami iskola.
Nagy-Kálló
Állami gymnasium.
Nagy-Kanizsa
N.-Kanizsa r. t. város.
Zala megyei általános tanitótestület
Izraelita hitközség.
Nagy-Károly
Szatmár vármegye.
Nagy-Károlyi önsegélyző népbank.
Áll. polg. leányiskola.
Nagy-Kikinda
Községi iskola.
Nagy-Kőrös
Főgymnasiumi könyvtár.
Ev. ref. tanitói könyvtár.
Községi felső leányiskola.
Nagymákfa
Áll. s. községi iskola.
Nagy-Mihály
Casinó egylet
Nagy-Rőcze
Áll. f. keresk. iskola.
Nagy-Szeben
M. kir. áll. főgymnasium tanári könyvtára.

Nagy-Szeben
M. kir. áll. főgymnasium ifj-könyvtár.
Ág. ev. hitv. tanitóképezde.
Áll. polgári leányiskola.
Áll. elemi iskola.
M. kir. áll. elmegyógyintézet.
Nagy-Szent-Miklós
Áll. polg. iskola.
Nagy-Szombat
Közs. polg. fiuiskola tanárkönyvtára.
Állami felső ipar- és kereskedelmi iskola.
Áll. s. polg. leányiskola.
N.-Szombat sz. kir. városi r. k. elemi fiuiskola tanitótestület.
Magyarkör.
Nagy-Szőllős.
Áll. elemi iskola.
Áll. polgári iskola.
Nagy-Tapolcsány
Állami elemi iskola.
Nagy.-Várad
Bihar vármegye.
Premontrei főgymnasium tanári könyvtár.
Német-Márok
Siklós vid. r. k. tanitó-egylet.
Nyárád-Szereda
Közművelődési dalegylet.
Nyiregyháza
Ág. h. ev. főgymnasium.
Községi polg. leányiskola.
Szabolcsmegyei ált. tanitóegylet.
Ág. hitv. ev. tanitó-testület.
Polgári olvasó-egylet.
Statusquó izraelita hitközség.

Okány
Olvasó-egylet.
Okländ
Dávid Ferencz fiókegylet.
Orosháza
Kaszinó.
Iparos ifjak önképző egylete.

Paks
M. kir. állami polgári iskola.
Pancsova
Belvárosi áll. elemi iskola.
Pannonhalma
Szent Benedekrend központi főkönyvtára.
Pápa
Állami tanitóképző intézet.
Ev. református főiskola.
Párdány
Casinó-egylet.
Párkány
Párkány járási tanitóegylet.
Pécs
Izraelita hitközség.
Áll. főreáliskola tanári könyvtára.
Ciszt. r. római kath. főgymn. tanári könyvtára.
Állami főreáliskola ifjusági könyvtára.
Perlak
Állami iskola.
Petrovoszelló
Községi elöljáróság.
Petrozsény
Casinó
Polgárdi
Társaskör.
Pozsony
Pozsony vármegye.
Pozsony sz. kir. város.

Pozsony
Keresk. akadémia ifjusági önképzőköre.
Állami tanitónőképző intézet.
Állami tanitónőképző intézet tanitónő jelöltek köre.
Állami felsőbb leányiskola tanári könyvtára.
Tanitó-egyesület.
Katholikus tanitók könyvtára.
Pöstyén
Állami iskola.
Pruszka
Áll. elemi népiskola.

Ref. Kovácsháza
Községi hitelszövetkezet.
Román-Petre
Községi iskola.
Ruttka
Magy. kir. állami iskolák.

Sajó-Ecseg
Felső-borsodi ev. ref. tanitóegylet.
Salgótarján
Aczélgyári iskola.
Sándorfalva
Elemi iskola.
Sárospatak
Ev. ref. főiskola.
Állami tanitóképezde.
Sárvár
Első takarékpénztár
Sátor-Alja-Ujhely
Izraelita anyahitközség.
Segesvár
Áll. polgári leányiskola.
Selmecz-Bélabánya
szab. kir. város.
Selmeczbánya
Ág. h. ev. főgymn. könyvtár.
Sepsi-Szent-György
Háromszéki takarékpénztár.
Áll. polgári fiuiskola.
Székely Mikó kollegium könyvtár.
Székely Mikó kollegium ifj. könyvtára.
Casinó.
Sopron
Sopron vármegye olvasóegylete.
Sopron szab. kir. város.
Ág. h. ev. tanitóképző-intézet.
Ág. hitv. ev. tanitóképző-intézet Pálfy-köre.
Izraelita népiskola.
Sopronvidéki róm. kath. néptanitó-egyesület.
Ág. h. ev. főgymnasium.
Lähne-féle nyilv. gymnasium.
Nagy-Czenki czukorgyárak részv.-társ.
Kaszinó-egyesület.
Sümeg
Áll. reáliskola.

Szabadka
Szabadka sz. kir. város.
Szakálháza
Tanitó-testület.
Szakolcza
Kir. kath. gymnasium.
Gvadányi kör.
Községi felső leányiskola.
Állami elemi iskola.
Szarvas
Ág. h. ev. főgymnasium.
Szász-Sebes
M. kir. állami elemi iskola.

Szászváros
Áll. polgári leányiskola.
Szatmár
Ev. ref. főgymnasium tanári könyvtára.
Róm. kath. fiu-népiskola.
Szatmárvármegyei általános tanitó-egyesület.
Szatmárvármegyei Széchenyi-társulat.
Kölcsey-kör.
Szeged
Áll. főgymn. tanári könyvtár.
Kegyesrendi főgymnasium.
Szeged-alsóvárosi községi népiskola.
Belvárosi községi elemi népiskola.
Felsővárosi Szent György iskola tanitó-testülete.
Szeged-Szillézi tanitó-testület.
Csongrád vármegyei tanitó-egyesület.
Szegedi zsidó hitközség.
Somogyi könyvtár.
Szegzárd
Állami főgymnasium.
Szék
Magy. kir. állami iskola.
Székelykeresztur
Unitárius gymnasium
Unitárius gymn. ifj. egylete.
Áll. tanitóképző intézet.
Székely-Keve
Áll. elemi iskola.
Székely-Udvarhely
Áll. felső leányiskola.
M. kir. áll. főreáliskola.
Székesfehérvár
Állami főreáliskola ifjusági könyvtára.
Székesfehérvár
Fejérmegyei tanitó-testület.
Csiszterczirendi kath. főgymn. tanári könyvtár.
Cziszterczi r. kath. főgymn. ifj. könyvtára.
Szenicz
Áll. polgári iskola.
Szentes
Csongrád vármegye.
Áll. főgymnasium.
Róm. kath. tantestület.
Ev. ref. tanitó-testület.
Szent-Gericze
Áll. elemi iskola könyvtára.
Szent-Gotthard
Állami gymnasium.
Szilágy-Somlyó
Szilágy-Somlyói tanitói járáskör.
Állami felső leányiskola.
Áll. elemi népiskola.
Polgári olvasókör.
Szobráncz
Magy. kir. áll. iskola.
Szolnok
Jász-N.-Kun-Szolnok megye.
Állami népiskola.
III. ker. állami elemi iskola.
II. ker. állami elemi iskola.
Szombathely
Szombathely r. t. város.
Polgári leányiskola tanitótestület.
Haladás dal- és önképző-egyesület.
Felső keresk. iskola önképzőköre.
Izraelita elemi iskola.
Szomolnok
Uri kaszinó-egylet.

Tállya
Olvasó-egylet.
Talpas
Állami népiskola.
Tarnócza
Olvasókör.
Temes-Kubin
Temes-Kubin község.
Temesvár
Belvárosi közs. népisk.
Gyárvárosi „ „
Józsefvárosi „ „
Erzsébetvárosi „ „
Losonczy-páholy.
Kereskedelmi egyesület.
Tisza-Füred
Muzeum- és könyvtár-egylet.
Tisza-Várkony
Tisza-Várkony község.
Torda
Torda város közönsége.
Ó-Tordai állami elemi iskola.
Polgári iskolai tanító-testületi könyvtár.
Torontál-Almás
Állami elemi iskola.
Törökbecse
Állami elemi iskola.
Török-Szt.-Miklós
Izraelita hitközség.
Trencsén-Baán
Állami elemi iskola.
Turócz-Szent-Márton
Állami felső kereskedelmi iskola.

Ujpest
Erzsébet-utczai leányiskola.
Lőrincz-u. fiuiskola.
Virág-utczai állami elemi iskola.
Uj-Szt.-Anna
Áll. segély. községi polgári fiuiskola.
Uj-Torda
Áll. elemi iskola.
Uj-Verbász
Kaszinó.
Ujvidék
Maticza szerb irodalmi társaság.
Ungvár
Áll. elemi iskola.

Vág-Sellye
Kaszinó-egylet.
Vajda-Szt.-Iván
Állami elemi iskola.
Varannó
Takarékpénztár.
Vasvár
Casino.
Versecz
Városi tanács.
Veszprém
Veszprém r. t. város.
Kath. főgymn. ifjusági könyvtára.
Áll. polg. fiuiskola.
Ev. ref. egyház.
Vésztő
Casino.
Visegrád
Társaskör.

Zalaegerszeg
Áll. főgymn. tanári könyvtár.
Áll. főgymn. ifj. könyvtára.
Áll. elemi iskola.
Társaskör.
Zenta
Közs. főgymnasium

Zernest
  Zernest község.
Zilah
  Szilágyvármegye.
  Ev. ref. collegium tanári könyvtára.
  Ev. ref. collegium ifjusági könyvtára.
  Áll. segély. községi polgári fiuiskola.
  Áll. polg. leányiskola.
  Áll. elemi iskola.
  Szilágymegyei ált. tanitó-testület.
Zircz
  Zirczi apátság.
Znió-Váralja
  Állami tanitóképző-intézet.
Zólyom
  Áll. polg. fiuiskola tanári könyvtára.
  Állami elemi iskola.
Zólyom-Lipcse
  Községi társaskör.
  Gizella országos fiárvaház.
Zombor
  Áll. főgymn. tanári könyvtára.
  Áll. főgymn. ifj. könyvtára.
  Görögkeleti szerb tanitóképző intézet.
Zsadány
  Állami elemi iskola.

---

b) Magánosok.

Alföldi Lipót.
Gr. Almásy Dénes.
Almásy Ede.
Alszeghy János.
Dr. Altiver József.
Ambrozovics Béla.
Andreics János.
Gr. Apponyi Sándor.
Apró István.
Arany Lászlóné.
Arányi Antal.
Dr. Axaméthy Lajos.

Bachát Margit.
Bacsó András.
Baghy Imre.
Baghy István.
Bakcsy Gergely.
Baksay Sándor.
Balla Pál.
Balásy Gyula.
Balogh Sándor.
Bánfi Miklós.
Dr. Bánhegyi Mór.
Bánki Donát.
Bárány Gyula.
Báró Baratha Drajonó Norbert.
Barcza Elek.
Barkassy Géza.
Dr. Bartók György.
Bartók János.
Bartsch Gusztáv.
Bartsch Lajos.
Gróf Batthány Iván
Bauer Gyuláné.
Bábai Bay Sándor.
Bedő Béla.
Belcsák László.
Dr. Belohorszky János.
Bencze Károly.
Beniczky Mártha és Margit.
Benke Gyula.
Benke István.
Beretvás Endréné.
Bergl Henrik.
Bernáth Lajos.
Berzéthy Károly.
Berzeviczy Albert.
Gróf Bethlen Miklós.
Gróf Bethlen Pál.
Bleier Jónás.
Br. Bohus Zsigmondné,
szül. Vásárhelyi Julia.
Gróf Bolza Pál.

Borbély Károly.
Borbély Lajosné.
Boross Ferencz.
Dr. Bozóky Alajos.
Bozsenik Béláné.
Bökényi Dániel.
Brázay Kálmán.
Brázay Zoltán.
Bubics Zsigmond.
Budai Ida.
Buna Dávid.
Burchard-Bélaváry Konrád.
Bürg János.

Calderoni és Társa.
Chatel Vilmos.
Chován Károly.
Csabány Antal János.
Gróf Csáky Albin.
Gróf Csáky Zenó.
Császka György.
Cseke Kálmán.
Cservenyák György.
Csorba Ferencz.
Csürös Antal.
Czirák János.
Czukor Mártonné.

Dabóczi János.
Özv. Damjanich Jánosné.
Damokos Miklós.
Damokos Ödön.
Dániel Ferenczné.
Darányi Ignácz.
Daruváry Alajos.
Dr. Deák Lajos.
Dr. Deáky Zsigmond.
Zágoni Debreczeni János.
Gr. Degenfeld Sándor.
Déghy Ödön.
Derdák György.

Desits Ladislaia.
Dessewffy Sándor.
Deutsch Gyula.
Deutsch Miklós.
Dóczi Ignácz.
Dózsa János.
Dömötör Sándor.
Draskóczy Zsiga.

B. Eisenstädter Richárdné.
Eisler Samu.
Endrédi Gábor.
Id. Eötvös József.
Dr. Erdély Sándor.
Gróf Erdődy Rudolf.
Erős Sándor.
Herczeg Eszterházy Miklós hitbizományi könyvtár.

Fábián Lajos M.
Farkas Elza.
Farkas Iván Zsigmond.
Dr. Farnos Árpád.
Dr. Fehér Samu.
Dr. Fejes István.
Ferencz József.
Fernbach Bálint.
Gróf Festetics Pál.
Firczák Gyula.
Dr. Fleischmann Hugó.
Fleischman Lipót.
Dr. Fodor Ignácz.
Foglár Géza.
Gróf Forgách László és neje.
Forster Gyula.
Friedländer Gyula.
Futó Mihály.
Fürst Jakab és fiai.

Gáspár János.
Gáspár Tamás.

Gáti György.
Dr. Genersich Antal.
De Gerandó Antónia.
Gerevich Tibor.
Glasner József.
Dr. Glass Rezső.
Glega Rezső.
Dr. Gombos Ignácz.
Dr. Gopcsa László.
Gotsmann Alfréd.
Göbel J. György.
Dr. Gömöry Elek.
Görög Istvánné.
Greisinger Ottó.
Grézló Ernő.
Grossmann Adolf.
Grünhut Géza.
Dr. Gschwindt György.
Gulyás Ferencz.
Gelsei Guttmann Aladár.
Györbiró Dániel.
Győrffy János.
György Lajos.
Gyulai Pál.

Hadzsics Antal.
Haller József.
Halzlné Mányik Lucia.
Dr. Hampel Antal.
Br. Harkányi Béla.
Havas Győző.
Hegedeős Miklós.
Hegedüs Sándor.
Herz Árminné.
Hirschl Béla.
Hódossy Imre.
Hody Gyuláné.
Hollinger József.
Hóman Ottó.
Dr. Hoor-Tempis Mór.
Hopf János.
Báró Hornig Károly.
Pálóczi Horváth István.
Pálóczi Horváth Istvánné.
Horváth Melania.
Özv. gróf Hunyady Lászlóné, szül. Csáky Sarolta grófnő.

Ihász Lajos.
Illéssy Zoltán.
Dr. Ilosvay Lajos.
Dr. Imrédy Kálmán.

Jablonkay Géza.
Járai Márton.
Dr. Jeney Elek.
Joannovits Döme.
Dr. Jókai Mór.
Jordán Gizella.
Dr. Juszth Ármin.

Kálics Dömötör.
Kammerer Ernő.
Dr. Kán Béla.
Kanitz Ödön.
Kapi Gyula.
Kárász Imre.
Özv. gróf Károlyi Alajosné uradalmi könyvtára.
Gróf Károlyi Gyuláné.
Gróf Károlyi Imréné.
Gróf Károlyi Tiborné.
Kassay István.
Kaszap Kálmán.
Keresztes Gizella.
Dr. Keszler Lipót.
Dr. Kézmárszky Tivadar.
Kiss Mór
Kiss Pál.
Kiss Sándor.
Klein Mihály.
Klein Mór.

Dr. Klug Nándor.
Dr. Koch Antal.
Dr. Kohl Medárd.
Koleszár Lajos.
Dr. Koller Gyuláné.
Dr. Koltai Virgil.
Konsch Ignácz.
Kont Manó.
Kontz Imre
Korányi Frigyes.
Kornfeld Zsigmond.
Kovács István.
Kovács Jánosné.
Kőpeczi Domokos.
Kővi Imre.
Kropácsy István.
Bánhegyesi Kulin Teréz.
Kun Gyula.
Dr. Kuncz Adolf.
Kund Gizella.
Kurcz Sámuel.
Kutka Géza.
Dr. Kun László.
Dr. gróf Kuun Géza.

Dr. Laczkó Antal.
Lakath János.
Lányi Gyula.
Laszczik Bernárd.
Lászlovszky Kálmánné.
Latinovits Géza.
Dr. Layer Antal.
Lebedy János.
Léderer Ábrahám.
Dr. Léderer Béla.
Báró Lévay Henrik és neje.
Lipcsey Mária, férj. Lipcsey Józsefné.
Özv. báró Lipthay Béláné.
Logojda Mihály.
Lőrinczi Dénes.
Ludvig János.
Szegedi Lukács József.
Lupkovics Pál.
Lux Ede.
Lyka Julia.

Madách Imre.
Dr. Majos Zoltán.
Makra Géza.
Malonyay Sándor.
Dr. Mann Jakab.
Marczali Henrik.
Dr. Markó László.
Marosy Imre.
Dr. Máté Lajos.
Mátyás Endre.
Dr. Mayer Árpád.
Mayer Barcs Ilona.
Dr. Mayer Ödön.
Mellán György.
Menczer Árpád.
Mértey Jenő.
Mészáros Ferencz.
Mezei Mór.
Micsinay Pál.
Dr. Mihalovits Béla.
Mittacsek Pál.
Mizura Mihály.
Mlinek Matild.
Mocsonyi Jenő.
Molecz Béla.
Molnár Viktor.
Moravcsik Géza.
Mórocz Etelka.
Dr. Munk Adolf.
Dr. Müller János.
Müller Lajosné.
Müller Sándor.
Dr. Münnich Aurél.

Gróf Nádasdy Ferencz.
Dr. Nádaskay Béla.
Nádor Adolf.
Nádosy Kálmán.
Nagy Jenő.
Szotyori Nagy József.
Nagy Margit.
Nagy Sándor.
Gr. Nákó Kálmán.
Návay Lajosné Eötvös Ilona.
Nemecskay István.
Német Lipót.
Neumann Károly.
Neumann Simon.
Neuschloss Miksáné.
Niedermann Sándor.
Niedermann Vilmos.
Dr. Novacu Aurél.
Dr. Novák István.

Orbók Loránd.
Ormodi Ormody Vilmos.
Ozorai Izidor.

Pál Ernő.
Páll Albertné.
Dr. Pándy István.
Pap Ferencz.
Dr. Papp József.
Páter Béla.
Dr. Pauer Imre.
Dr. Pauler Gyula.
Pauncz Sándor.
Pékh György.
Péterfy Dénes.
Péterffy Sándor.
Dr. Pethő Gyula.
Ifj. Piltz Márton.
Pink Gizella.
Pintér Sándor.
Dr. Pisztory Mór.
Plauder Kálmán.
Dr. Plósz Béla.
Pogasser Mária.
Pokorny Ede.
Pokorny Pál.
Polyák Béla.
Polyák Izabella.
Popper István.
Por Antal.
Potsa József.
Purjesz Margit és Jolán.

Rábaközy György.
Rácsek János.
Radics József.
Radnóti Dezsőné.
Báró Radvánszky Antal.
Dr. Rainer Miksa.
Rakottyay György.
Rapaics Rajmond.
Reimholz Ferenczné.
Réthy Lajos.
Révész Farkas.
Richter Károly.
Dr. Rimély Károly.
sippi dr. Rodiczky Jenő.
Dr. Rósa Izsó.
Dr. Rosenberg Samu.
Özv. Rott Józsefné.
Röck István.
Ruff Miksa.
Rupprecht Tassilo.

Salló Károly.
Dr. Samassa József.
Sándor Ármin.
Özv. Sándor Istvánné, szül. Kubinyi Valeria.
Sándor Pál.
Sarkadi Adolf.
Sárkány József.

Sárközy Kálmán.
Sauermann Mihály.
Scherer Lajos.
Schillinger E. F.
Schmidt Albin.
Schneider Ilona.
Dr. Schneller István.
Scholtz Ágost.
Schreiber Ignácz.
Schwarcz Lajos.
Id. Dr. Schwartz Miklós.
babarczi Schwartzer Ottó dr.
Seefehlner Gyula.
Simonyi Gizella.
Br. Solymosy László.
Somogyi Albert.
Dr. Spät Henrik.
Dr. Springer Ferencz.
Streiling Ilona.
Steinakker Arthur.
Dr. Steiner Lajos.
Steinfeld István.
Steinitzer Géza.
Steinitzer Vilma.
Dr. Stiller Bertalanné.
Surányi Hermina.
Dr. Süküsd Zsigmond.
Sütő Béla.
Sváb Károly.

Szabó Antal.
Szabó Károly.
Szabó Pál.
Dr. Szacsvay Gyula.
Szacsvay Sándor.
Szalavszky Gyula.
Gróf Szapáry Gyula.
Gróf Szapáry István.
Szautter Gusztáv.
Szavkay Margit.
Gróf Széchényi Miklós.
Székely Aladár.
B. Szentkereszty Stefánia.
Erdőteleki Szentmáriay Dezső.
Szikrai Ódó.
Szily Kálmán.
Szinyei-Merse István.
Szlávy József.
Szmrecsányi Lajos.
Szmrecsányi Pál.
Szontagh Pál.
Dr. Szőcs Ferencz.
Szőllősy János.
Szuk Géza.
Sztankovánszky János.
Sztranyavszky Géza.

Takáts József.
Dr. Tanódy Márton.
Tejfalusy Ferencz
Thék Endre.
Thomka Nándor.
Gróf Tisza István.
Özv. Tisza Kálmánné. 2 pld.
Tomcsányi János.
Ifj. Tóth István.
Tóth József.
Dr. Tóth Lajos.
Tóth Lajos.
Csantavéri Törley József.
Török Zoltán.
Tulogdi Pálné
Turóczi Endre.
Tüköry Alajos.

Dr. Udránszky László.
Uhrin Vincze.
Urbán Iván.
Urman Ilona.

Vadász Károly.
Dr. Való Simon.

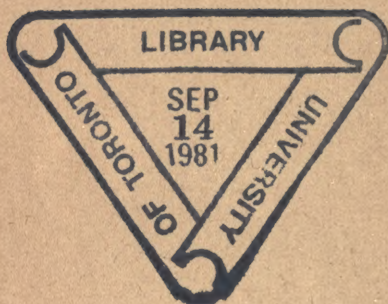
Vámbéry Ármin.
Vancsó Béla.
Varságh Béla.
Dr. Vaszary Kolos.
Vértes Sándor.
Visolyi Ákos.
Dr. Illyefalvi Vitéz Aladár.
Vojtkó Pál
Vozáry Erzsike.
Vörös Lajosné szül. Beichel Irma.

Waligurszky Antal.
Dr. Walter Gyula.
Lovag Wechselmann Ignácz.
Werner Ferencz.
Dr. Wilt György.
Wlassics Gyula.
Wohlkumi Adolf
Wollmann Elma.
Wrchovszky Károly.

Dr. Ybl Felix.

Zechmeister Kálmán.
Gróf Zichy Andor.
Id. gróf Zichy Nep. János.
Özv. gróf Zichy Rezsőné.
Ifj. Zinhober József.
Gróf Zselénski Róbert.
Dr. Zsilinszky Mihály.

A XX. KÖTET TARTALMA:

LIBRARY
SEP
14
1981
UNIVERSITY
OF TORONTO

